

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ
БЕЗПЕКИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ**

МОНОГРАФІЯ

**За загальною редакцією
доктора економічних наук, професора О.В. Булатової**

**Маріуполь
2020**

УДК 339.9-049.5

Ф 79

Науковий редактор: доктор економічних наук, професор, перший проректор Маріупольського державного університету Олена Валеріївна Булатова.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Маріупольського державного університету
(протокол № 8 від 30.04.2020 р.)*

Рецензенти:

Рибчук А.В., доктор економічних наук, професор
(Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка);

Дугінець Г.В., доктор економічних наук, доцент
(Київський національний торговельно-економічний університет);

Тараненко І.В., доктор економічних наук, професор
(ПВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля», м. Дніпро)

Формування міжнародної економічної безпеки в сучасних умовах: Монографія / За заг. ред. О.В. Булатової. – Маріуполь: МДУ, 2020. – 255 с.

У монографії комплексно досліджені теоретико-методологічні підходи та емпіричні аспекти розвитку системи міжнародної економічної безпеки в умовах сталого розвитку. Розвинуто методичний інструментарій оцінювання міжнародної економічної безпеки. Охарактеризовано складові економічної безпеки в сучасних умовах глобального середовища та обґрунтовано особливості ресурсного забезпечення сталого розвитку світової економіки. Окрему увагу приділено ідентифікації та оцінці новітніх тенденцій у формуванні та забезпеченні економічної безпеки України.

Для науковців, державних службовців, керівників і фахівців господарюючих суб'єктів, економістів, викладачів, здобувачів вищої освіти та усіх, хто цікавиться проблемами забезпечення міжнародної економічної безпеки.

© Колектив авторів, 2020

© МДУ, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ.....	7
1.1. Концептуальні основи дослідження економічної безпеки країн.....	7
1.2. Ієрархічна структура системи економічної безпеки.....	23
1.3. Ризики безпеки та об'єкти захисту в умовах глобального середовища.....	31
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ОЦІНЮВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ...	39
2.1. Методичні аспекти кількісної оцінки рівня економічної безпеки країн світу.....	39
2.2. Методичні підходи до оцінки впливу підприємств на економічну безпеку країн (на прикладі корпоративних структур добувної галузі).....	47
2.3. Визначення впливу зовнішньоторговельної складової на формування національної економічної безпеки.....	66
РОЗДІЛ 3. СКЛАДОВІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА.....	78
3.1. Концептуальні засади формування енергетичної безпеки країн в умовах глобалізації.....	78
3.2. Регіональні фінансові механізми як компонент глобальної мережі фінансової безпеки.....	87
3.3. Освіта як фактор забезпечення соціальної безпеки та економічного розвитку.....	94
РОЗДІЛ 4. СТАЛИЙ РОЗВИТОК ТА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА.....	108
4.1. Ресурсне забезпечення сталого розвитку світового господарства.....	108
4.2. Вплив транснаціональних корпоративних структур добувної галузі на складові економічної безпеки країн світу...	138
4.3. Безпекова компонента стратегій розвитку корпоративних структур добувної галузі.....	153
РОЗДІЛ 5. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ.....	166
5.1. Ресурсне забезпечення економічної безпеки України.....	166
5.2. Оцінка впливу зовнішньоторговельного співробітництва України з країнами ЄС на рівень зовнішньоекономічної безпеки.....	188
5.3. Розвиток науково-методичних підходів до оцінки валютної та боргової безпеки України.....	198
5.4. Оцінка процесів тінізації української економіки та економічна безпека країни.....	219
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	231

ПЕРЕДМОВА

Економічна безпека визначатиме рівень та ступінь захисту національних інтересів країни, її суверенітет і незалежність. Загрози національній безпеці характеризується складною системою причинно-наслідкових зв'язків, від так, виникає потреба не тільки у визначенні сутності безпеки як відповідного стану, але й як процесу, якому притаманні відповідні зв'язки та залежності, що виникають у наслідок формування та забезпечення системи національної безпеки. Залежно від типу соціально-економічних систем формуються відповідні моделі економічної безпеки, розробляються стратегії забезпечення економічної безпеки.

Тривалий час розвиток традиційної концепції безпеки був пов'язаний із різноманітними аспектами, які зосереджували увагу на дослідженні саме військової безпеки, оскільки в умовах війни, збройних конфліктів порушуються національні інтереси країни, її суверенітет, і, як наслідок, спроможність країни забезпечити найголовнішу цінність – права і свободи людини. Фактично, базовим рівнем у складній поліструктурній системі економічної безпеки виступає саме безпека людини, що охоплює різноманітні складові охорону здоров'я, безпеку навколишнього середовища, безпеку громади, економічну, продовольчу, особисту безпеку тощо.

Зрушення і трансформації, які відбуваються в сучасних умовах розвитку глобального середовища, формують нові виклики і загрози економічній безпеці. Нестабільне становище глобального простору впливає на виникнення загрози національній безпеці у таких сферах, що не підпадають під контроль з боку відповідних державних інституцій. Світ змінюється, а від так змінюються джерела конфліктів та загроз, які вже обов'язково мають державне походження. Останні події, що пов'язані із розгортанням вірусної пандемії у світі, розповсюдженням тероризму,

наркотиків, екологічні катастрофи тощо, яскраво доводять, що загрозою безпеки можуть стати ризики із недержавним характером походження.

Перерозподіл економічної влади у світі, перш за все, пов'язаний із встановленням контролем за ресурсами, їх виробництвом та раціональним використанням. Особливо гостро ця проблема проявляється у сьогоденні, коли антропогенний вплив досягнув надзвичайного розміру, що яскраво підкреслюється існуючою неузгодженістю між завданням економічного розвитку суспільства та умовами забезпечення потреб людини – від базових до потреб постійного саморозвитку. Невипадково, особливого значення серед завдань сталого розвитку набуває забезпечення раціонального використання ресурсного забезпечення задля досягнення цілей економічного та соціального розвитку. Відповідно до Резолюції ООН щодо забезпечення сталого розвитку на період до 2030 р. передбачено комплекс спільних дій та зусиль країн світу, що систематизовано за 17 цілями та містять 169 задач щодо їх реалізації. Реалізація визначених задач можлива за умов активної співпраці між урядами країн, міжнародними організаціями, бізнесом, громадянами, що потребує розробки відповідних стратегічних програм, які мають бути інтегровані у відповідні бізнес-стратегії корпоративних структур, національні системи Цілей сталого розвитку, стратегії національної безпеки тощо.

Актуальність зазначених проблем, їх теоретична і практична значущість визначили мету монографії: дослідження і творче осмислення зрушень та розвитку системи міжнародної економічної безпеки в умовах сталого розвитку. Досягненню мети сприяє логіка викладення і структура побудови монографії, яка визначається відповідними розділами, а саме:

визначення теоретичних основ дослідження міжнародної економічної безпеки,
обґрунтування методичного інструментарію оцінювання міжнародної економічної безпеки,

характеристика окремих складових економічної безпеки в сучасних умовах глобального середовища, виявлення особливостей ресурсного забезпечення сталого розвитку,

оцінка новітніх тенденцій у формуванні та забезпеченні економічної безпеки України.

Наукову роботу виконано відповідно до напрямів науково-дослідної роботи кафедри економіки та міжнародних економічних відносин Маріупольського державного університету в рамках науково-дослідних тем: «Розвиток організаційно-економічних моделей міжрегіонального співробітництва в умовах поглиблення європейської інтеграції» (номер державної реєстрації 015U003043) та «Теоретико-методологічне забезпечення та розробка інструментарію модернізаційної моделі регіонального розвитку в нових територіально-просторових умовах» (номер державної реєстрації 0118U000551).

Авторський колектив усвідомлює, що в межах однієї роботи не можливо розглянути всі питання формування та розвитку багатоскладного процесу забезпечення міжнародної економічної безпеки, та сподівається, що проблеми, які розглядаються в монографії, визначать подальші наукові розвідки міжнародної економічної безпеки, що буде корисним для всіх, хто цікавиться проблемами теорії та практики сучасного міжнародного розвитку.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Концептуальні основи дослідження економічної безпеки країн.

Сучасна система міжнародної безпеки ґрунтується та розвивається на основі регіональної безпеки груп країн, на національній безпеці окремих країн, світового господарства в цілому. Необхідність забезпечення міжнародної економічної безпеки є цілком логічним наслідком посилення взаємозалежності країн світу. В умовах трансформацій, що відбуваються у світовому господарстві, найбільш вразливими стають найменш розвинені країни. Таким чином, спрямування дій країн світу на забезпечення міжнародної економічної безпеки є наслідком посилення взаємозалежності між національними економіками через зовнішньоторговельні операції, міграцію капіталу і робочої сили. Надаючи відповідні переваги, у той же час, відкритість економік робить останні більш вразливим від дії зовнішніх факторів.

Національна безпека за своєю суттю має забезпечувати реалізацію інтересів своїх громадян та країни в цілому. Національна безпека та цінності залежатимуть від широкого різноманіття факторів та ризиків. Серед загроз у системі національної безпеки Шайдоров О. виділяє політичні, військові, економічні, інформаційні, екологічні загрози тощо [143]. Саме тому, вважає Мунтіян В., задля протидії загрозам (як внутрішнім, так і зовнішнім) у країні має бути забезпечено реалізацію загальнонаціонального комплексу заходів, спрямованих на постійний і стабільний її розвиток [80, с. 23-24]. Цілком обґрунтованою є думка Зверякова М. [42, с.4] стосовно того, що саме підпорядкування національних інтересів силам

глобального ринку становить головний зміст глобалізації. Дослідник, фактично, підсумовує, що кінцевою метою глобалізації і є підпорядкування національних інтересів глобальним.

Економічна безпека є важливою складовою системи національної безпеки, що зумовлено базисною роллю, яку виконує економіка у будь-якій соціально-економічній системі виробництва, споживання, розподілу та перерозподілу благ. Саме стан економічної безпеки визначатиме рівень стійкості національної країни, її стабільність та можливість протидіяти загрозам (як внутрішнім, так і зовнішнім) задля захисту національних інтересів, рівень економічної незалежності країни в цілому.

Глобальні зрушення формують нові виклики у системі економічної безпеки на різних рівнях, що вимагає відповідної реакції та реалізації конкретних дій на кожному з цих рівнів. Ці виклики мають довготривалий характер причинно-наслідкових зв'язків. Відтак, можна визначити, що ризики, що виникають у сфері безпеки, мають міждисциплінарний характер, відповідно, це вимагає комплексу інтегрованих дій на кожному рівні прийняття управлінських рішень. Крім того, слід погодитись із думкою Реун І. [107, с.109-110] про те, що розвиток сучасних процесів має прискорений характер, а відтак, суттєво скорочується період прогнозування, що робить проблематичною побудову довгострокових і середньострокових прогнозів та напрацювання відповідних заходів у сфері безпеки. Таким чином, прийняття відповідних управлінських рішень у сфері безпеки потребує, з одного боку, чіткого визначення рівнів у системі безпеки (локального, галузевого, національного, регіонального, міжнародного тощо), а з іншого, комплексу спільних дій суб'єктів різного рівня, які реалізуються на відповідному рівні у системі безпеки.

Концептуальні дослідження термінологічного апарату [22, с.40-42; 54; 82, с.353-358; 84; 121], а саме:

категорій «безпека», «економічна безпека», ґрунтуються на наукових працях: меркантилістів (обґрунтовувались питання захисту внутрішніх ринків в рамках концепції протекціонізму), класичної політичної економії (стабільність існування економічних систем пов'язувалась із відсутністю конфлікту інтересів суб'єктів ринку, їх узгодженістю, раціональністю тощо), історичної школи (усвідомлюючи сучасні економічні інтереси, кожна нація може забезпечити відповідний рівень та ступень економічної культури, який забезпечить корисний обмін із іншими цивілізованими націями). Із розвитком кейнсіанського напрямку в економічній науці обґрунтовується роль держави, що спроможна вплинути на забезпечення стабільності у сфері зайнятості, регулювання інфляції шляхом застосування відповідних засобів регулювання економіки (державне замовлення, адміністративний контроль тощо). Однак саме «провали» й неспроможність держави в регулюванні національної економіки, на думку представників інституціоналізму, посилюють її тінізацію, яка стає загрозливою для економічної безпеки країни. Інститути (як сукупність норм, механізмів і правил) фактично визначають межі стану безпеки. Відповідно, вихід за визначені межі сприяє дестабілізації та створює відповідні загрози, які можуть слугувати бар'єрами на шляху розвитку.

Серед сучасних напрямків досліджень проблем економічної безпеки виокремлюють [79, с.257]:

теорію соціально-економічних катастроф (дослідження соціальних та економічних криз),

теорію ризиків (дослідження природи економічних ризиків),

теорію конфліктів (дослідження соціальних причин економічних конфліктів),

теорію самоорганізації складних систем (вивчення закономірностей стабільного функціонування складних систем) тощо.

Систематизовану еволюцію концепції економічної безпеки представлено у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Еволюція концепції економічної безпеки

Основні ознаки	концепції:			
	меркантилістська	камералистська	кейнсіанська	інституціональна
Історичний період розвитку	XVI-XVII ст.	середина XIX ст.	30-ті роки XX ст.	80-ті роки XX ст.
Представники	Т. Мен, А. Монкретьєн, Ж.-Б. Кольбер	Ф. Ліст	Дж. М. Кейнс	Е. де Сото
Методологічна основа	Протекціонізм	Раціональне управління державним майном	Державне регулювання інфляції, зайнятості, виробництва	Захист економіки від бюрократії та адміністративних бар'єрів
Методи забезпечення економічної безпеки	Протекціоністські тарифи на імпорту, стимулювання експорту готової продукції	Політична єдність навколо національних інтересів	Фіскальна та кредитно-грошова політика	Детінізація економіки
Ризики для економічної системи	Конкуренція з боку зовнішніх країн (суб'єктів)	Конкуренція з боку зовнішніх країн (суб'єктів), відсутність політичної єдності	Інфляція, безробіття, економічна депресія	Бюрократична заорганізованість, неефективне державне регулювання

Джерело: систематизовано автором на основі [22; 54; 82; 84; 121]

Для визначення взаємозв'язку рівнів економічної безпеки застосуємо системну методологію, оскільки в економічній науці поки що існує проблема відсутності чіткого розуміння змісту, структури та функцій системи економічної безпеки внаслідок недосконалість понятійно-категоріального апарату, в межах якого відбуваються активні міждисциплінарні термінологічні запозичення, на що звертають увагу Козаченко Г., Погорелов Ю. [56, с. 9]. Досліджуючи стан національної економіки, що характеризується як безпековий, Пастернак-Таранушенко Г. [90] акцентує увагу на спроможності національної економіки, в першу чергу, до самовідтворення забезпечення її конкурентоспромож-

ності у світовому господарстві. Таким чином, стан економічної безпеки має задовольняти потреби населення країни, забезпечувати реалізацію державних інтересів. На захищеність національних інтересів у своїх дослідженнях звертають увагу Білоус В. [8], Дацків Р. [32]. Основними характеристиками економічної безпеки Власюк О. виділяє [22, с.36-37]: самодостатність системи, стійкість економіки від негативних зовнішніх і внутрішніх дій, спроможність у забезпеченні поступального розвитку.

Багатоаспектність щодо визначення сутності безпеки спостерігається й у дослідженнях закордонних авторів. Так, на цілісність національної території, ідентичність, забезпечення національних інтересів звертає увагу Моргентау Г. у своїй роботі «Проблема національного інтересу. Політика у двадцятому столітті» [204]. У роботі «Економічна безпека» [200] польський дослідник Міджаз Ч. визначає три значення застосування категорії «безпека»: безпека як атрибут держави, відсутність військових конфліктів – військова безпека; безпека як суспільне благо, безпека в універсальному значенні (одиниці та соціальної одиниці) – безпека людини. Слід погодитись із думкою Мьоллера Б. [203], що безпека – це більше ніж відсутність військові загрози державам або режимам. Безпека охоплює більш широке коло питань, таких як: права людини, демократія, захист національних чи інших меншин, безпека людських колективів та окремих осіб. Дослідник виокремлює національну, соціальну безпеку, безпеку людини та навколишнього середовища, джерела та форми загрози, які виникають для кожного виду. Їх систематизацію наведено у таблиці 1.2.

Сучасний стан розвитку міжнародних відносин, поглиблення процесів транснаціоналізації, глобалізаційних процесів суттєво ускладнюють прийняття відповідних рішень, які спрямовані на забезпечення сфери безпеки. Більш того, різність інтересів, розбіжності у питаннях безпеки, які належать до

компетенції держав, посилюють актуальність вирішення питання: на якому саме рівні повинні бути прийняті відповідні рішення (у контексті визначення глобального, регіонального, національного, місцевого рівнів). Це питання ще більше ускладнюється за сучасних умов, оскільки немає єдиної позиції міжнародної спільноти, а лише спостерігаються змінні комбінації конвергентних або розбіжних інтересів серед країн світу, на чому наголошують експерти ООН [238, с.18].

Таблиця 1.2

Концепції безпеки

Вид безпеки	Об'єкт	Сфера ризику	Джерела загрози	Форми загрози
Національна безпека	Режим	Суверенітет, територіальна цілісність	Інші країни	Військова атака
Соціальна безпека	Нації Соціальні групи	Національна єдність, ідентичність	Держави Мігранти Культури	Геноцид, етнічне очищення, дискримінація
Безпека людини	Індивіди Людство	Вживання, якість життя	Сучасний стан Глобалізація	Злочинність, нерозвиненість, тероризм
Безпека навколишнього середовища	Екосистема Планета	Сталість	Людство	Забруднення, потепління, руйнування міст мешкання

Джерело: систематизовано автором на основі [203]

Міжнародну економічну безпеку не можна вважати абсолютною величиною, а тільки відносною, оскільки глобальне середовище, безпосередньо міжнародні економічні відносини характеризуються непередбачуваністю та невизначеністю. Посилення загрози міжнародної економічної безпеки пов'язані із [69]:

- поглибленням взаємодії (відповідно й взаємозалежності) країн світу;
- використанням країнами світу свого наявного економічного потенціалу у якості відповідного важеля економічного впливу на інші країни (як у відкритий спосіб, так і у прихований);

- застосування заходів протекціонізму в умовах невизначеності та нерівномірного розподілу економічного потенціалу між країнами.

Питанню забезпеченню міжнародної економічної безпеки присвячена значна увага з боку міжнародних інституцій. Так, у резолюції 42/16 від 11.12.1987 року Генеральної Асамблеї ООН зазначається, що формування міжнародної економічної безпеки має ґрунтуватися на конструктивному, всеохоплюючому та безперервному діалозі, який має розвиватися під егідою ООН. У цьому ж році відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї 40/173 від 17.12.1985р. та 41/18 від 08.12.1986 року ООН було запропоновано Концепцію міжнародної економічної безпеки (А/42/314-Е/1987/7). Оскільки питання міжнародної економічної безпеки є тісно пов'язаними із іншими видами безпеки, то ключовими аспектами, на які має бути пригорнута особлива увага, є наступні [69]:

- чітке визначення міжнародної економічної безпеки та її взаємозв'язок із національною економічною безпекою;

- обґрунтування політичних інструментів та інститутів, які забезпечують та укріплюють міжнародну економічну безпеку, у тому числі принципів регулювання міжнародної торгівлі сировинними товарами, послугами, науково-технічною продукцією, регулювання валютно-фінансових відносин, міграції капіталу та робочої сили;

- укріплення існуючих режимів, які регламентуються відповідними міжнародними економічними організаціями (ГАТТ, МФВ, Світовим банком та іншими), передбачуваність яких сприятиме укріпленню міжнародної економічної безпеки та стабільності міжнародних економічних відносин;

- вплив транснаціональних компаній, діяльність яких набула глобального характеру;

- проблеми використання економічної міці у якості інструмента зовнішньої політики;

- посилення ролі ООН у забезпеченні міжнародної економічної безпеки.

В умовах глобалізації роль міжнародних безпекових організацій поступово змінюється. Найбільшою в світі регіональною міжнародною організацією в сфері безпеки є ОБСЄ, що об'єднує 57 держав-членів, діяльність якої реалізується за трьома основними напрямками [85, с.3-30]: воєнно-політичному, економіко-екологічному та захист прав людини і розвиток демократичних інститутів. Якщо до 1990х років економіко-екологічний напрям характеризувався не досить високою активністю, то в Боннському документі у 1990 році вперше було визначено, що принципи ринкової економіки є базовими для розвитку демократичних засад в країнах ОБСЄ. Задля розвитку економічної співпраці між країнами, стимулювання розвитку ринкових трансформацій у пострадянських країнах у 1992 р. було засновано щорічний Економічний форум (з 2006 р. – Економіко-екологічний форум), на якому визначено основні функції Форуму:

- аналіз виконання зобов'язань ОБСЄ в сферах економіки, екології, науки і технологій;
- розповсюдження інформації, що сприятиме виявленню структурних проблем, і визначення практичних кроків з їх усунення;
- підтримка діяльності міжнародних економічних і екологічних організацій.

Ґрунтуючись на «Статуті європейської безпеки», у 2003 році ОБСЄ прийняла Стратегію щодо загроз безпеці та стабільності у двадцять першому Столітті (ОБСЄ 2003b: 1-12), де визначено прихильність до багатовимірної концепції спільної, всеосяжної, кооперативної, неподільної безпеки [213]. За сучасних умов регіональні організації посилюють свій вплив на розвиток сфери безпеки і займають провідне місце у міжнародній архітектурі сфери безпеки.

У сучасних дослідженнях [19; 58] виділяються наступні моделі міжнародної безпеки у залежності від

кількості акторів міжнародних відносин та у залежності від характеру відносин, які між акторами реалізуються:

1. У залежності від кількості акторів (суб'єктів) міжнародних відносин розрізняють наступні моделі міжнародної безпеки:

- однополярну (передбачає домінування провідного лідера, характеризується посиленням впливу військово-політичних альянсів у світовому господарстві);

- багатополярну (у світі зростає вплив не одного світового лідера, а декількох країн та центрів, що впливає на зміну природи міжнародних відносин в економічній, науково-технічній, інформаційній сферах тощо);

- «концерт держав» (характеризується об'єднанням декількох великих країн, що приймають на себе відповідальність за забезпечення стабільності у світовому господарстві);

- глобальну (або універсальну, формування моделі ґрунтується на спільному визнанні загальнолюдських цінностей).

2. У залежності від характеру відносин, які склались між акторами міжнародних відносин відрізняють три основні моделі:

- колективну (реалізується певною групою країн, що об'єдналися задля спільної реалізації певних військово-політичних заходів, забезпечення безпеки тощо);

- загальну (ґрунтується на добровільному прийнятті відмови від конфронтації, застосування зброї у вирішенні будь-яких суперечок та спільному визнанні скорочення озброєнь як базової основи безпеки в цілому);

- кооперативну (ґрунтується на ліберально-демократичній ідеї, що об'єднує акторів міжнародних відносин задля попередження конфліктів та війн).

У змістовному плані національна безпека включає в себе безпеку в економічній, соціальній, політичній, військовій, екологічній, технологічній, інтелектуальній,

інформаційній, демографічній, генетичній, психологічній та інших сферах [24]. В українському законодавстві [96] національна безпека визначається як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток українського суспільства. Основними складовими забезпечення національної безпеки в Україні (Ст.8 Закону України «Про основи національної безпеки України (Відомості Верховної Ради України)» визначено:

- зовнішньополітична – сфера, що пов'язана із проведенням активної міжнародної політики України задля забезпечення сприятливих зовнішньополітичних умов для прогресивного економічного і соціального розвитку України; запобігання втручанню у внутрішні справи України; участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки під егідою ООН, ОБСЄ, інших міжнародних організацій у сфері безпеки, а також у рамках міжнародних договорів України; адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу;

- державна – сфера, що пов'язана із реформуванням правоохоронної системи;

- воєнна – сфера, що пов'язана із реформуванням Збройних Сил України, поглибленням транскордонного співробітництва з суміжними державами;

- внутрішньополітична – сфера, що пов'язана із забезпеченням конституційних прав і свобод людини і громадянина, захист конституційного устрою, забезпечення політичної стабільності, громадянського миру та взаєморозуміння в суспільстві, запобігання проявам екстремізму;

- економічна – сфера, що пов'язана із забезпеченням умов для сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки; поліпшення інвестиційного клімату, детінізації економіки, забезпечення збалансованого розвитку бюджетної сфери та фінансового ринку,

забезпечення енергетичної, продовольчої безпеки тощо, посилення участі України у міжнародному поділі праці, поглиблення інтеграції у європейську і світову економічну систему;

- науково-технологічна – сфера, що спрямована на посилення державної підтримки розвитку пріоритетних напрямів науки і техніки як основи створення високих технологій та забезпечення переходу економіки на інноваційну модель розвитку;

- цивільна – сфера, що спрямована на забезпечення ефективного функціонування єдиної державної системи цивільного захисту, зниження ризиків виникнення надзвичайних ситуацій, підвищення рівнів екологічної, ядерної та радіаційної безпеки;

- екологічна – сфера, що спрямована на впровадження у виробництво сучасних, екологічно безпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій, підвищення ефективності використання природних ресурсів, розвиток технологій переробки та утилізації відходів, зменшення негативного впливу глобальних екологічних проблем на стан екологічної безпеки України;

- соціальна та гуманітарна – сфери, що визначають посилення соціальної складової економічної політики, реальне підвищення життєвого рівня населення, створення умов для подолання бідності, збереження та зміцнення демографічного і трудових потенціалів країни, створення ефективної системи соціального захисту людини.

- інформаційна – сфера, що спрямована на забезпечення інформаційного суверенітету України, реалізації комплексних заходів щодо захисту національного інформаційного простору.

Різні аспекти формування національної безпеки, різноманіття загроз та ризиків національної безпеки вимагають створення відповідних інституцій та установ, діяльність яких має бути спрямована на забезпечення захисту національних інтересів України [63]. Основними елементами економічної безпеки виділяють [24; 67; 117]:

економічну незалежність, стійкість і стабільність національної економіки, її здатність до саморозвитку і прогресу.

У системі національної безпеки економічна безпека має забезпечувати усю сукупність життєвих потреб країни та її громадян. Досліджуючи категорію безпеки, дослідник Зієба Р. у монографії «Інституціоналізація європейської безпеки: концепції, структури, функціонування» [241, с.31-32] виокремлює декілька підходів у дослідженні безпеки як неподільної категорії:

суб'єктний (безпека особистості, безпека країн, міжнародна безпека),

предметний (політична безпека, воєнна, економічна (у тому числі: сировинна, фінансова, технологічна, продовольча, сільськогосподарська та ін.), соціальна, культурно-ідеологічна, екологічна тощо),

просторовий (місцева, регіональна, глобальна),

часовий (безпека як стан і як процес).

У монографії Пастернак-Таранушенко Г. «Економічна безпека держави. Статистику процесу забезпечення» [90, с.29] дослідник пояснює сутність поняття «економічної безпеки держави» як особливого стану, за якого країна гарантує можливість створення умов для плідного життя населення, розвитку економіки в майбутньому та зростанні добробуту її мешканців. Для оцінки такого стану дослідник застосовує комплексний підхід, що охоплює демографічну, екологічну, ресурсну, продовольчу, енергетичну, інформаційну та інші складові, які інколи є нерозривними.

Вивчаючи економічну безпеку підприємництва, український дослідник Васильців Т. у своїй роботі «Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення» обґрунтовує використання комплексного і системного підходів у дослідженні економічної безпеки, підкреслюючи, що формування сприятливого, прозорого та передбачуваного поля для реалізації права громадян на підприємницьку діяльність є невід'ємною компонентою належного соціально-

економічного розвитку держави, а кожний вищий рівень системи управління економічною безпекою держави має формувати сприятливі засади забезпечення компонент і функціональних складників об'єкта економічної безпеки нижчого рівня [20, с.9,14]. Дослідник пропонує застосування комплексу відповідних індикаторів, що характеризують стан явища, стадію його розвитку тощо. Застосування цих індикаторів також дозволить надати відповідну оцінку досягнутому стану незалежності і здатності для подальшого розвитку. Основними групами індикаторів, які пропонує дослідник, є макроекономічна група; фінансова; зовнішньоекономічна; інвестиційна; науково-технологічна; виробнича.

Фактично, на зосередженні тих самих функцій держави у сфері безпеки вказують наукові розробки закордонних дослідників. Так, у науковому дослідженні «Економічні фактори як об'єкти забезпечення безпеки: безпека та вразливість економіки» американські вчені Мердок С., Нор К., Трейгер Ф. підкреслюють, що економічна безпека має забезпечувати досягнутий рівень задоволення потреб населення країни та національних інтересів країни в цілому, забезпечувати можливості для їхнього розвитку, забезпечувати економічну незалежність країни тощо. Відповідно, зміни у обсягах доходів у суспільстві, погіршення умов їх розподілу, погіршення основних макроекономічних індикаторів (рівня інфляції, безробіття та ін.) уповільнюють темпи економічного зростання, а відтак – сприяють виникненню загроз у сфері безпеки [205, с.34, 65-90].

У наукових дослідженнях виокремлюють наступні концептуальні моделі економічної безпеки, які розрізняються за рівнем розвитку соціально-економічних систем та відповідних економічних політик держав [20, с.42-46]:

- ліберальна (американська) – модель, що характеризується високим рівнем конкурентоспроможності суб'єктів господарювання,

мінімальним рівнем втручання з боку державних інституцій у діяльність ринкових суб'єктів, яка базується на поєднанні зовнішньої та внутрішньої економічної безпеки, досягнення якої забезпечується високим рівнем фінансування, що є можливим у наслідок високого рівня розвитку та конкурентоспроможності як суб'єктів господарювання, так і країни у цілому;

- неоліберальна (німецька) – модель, що характеризується моделлю, що характеризується високим рівнем конкурентоспроможності критичної маси суб'єктів господарювання, високого рівня стимулювання з боку держави малого бізнесу, забезпечення державою соціальної складової національної безпеки, що у цілому визначає формування високого рівня безпеки регіонів та держави в цілому;

- соціально-демократична (шведська) модель виділяється пріоритетом саме соціальної складової досягнення економічної безпеки держави за рахунок великого впливу державних інституцій на цю сферу шляхом реалізації відповідної політики доходів, їх розподілу, соціальних виплат та гарантій тощо;

- європейсько-кейнсіанська модель характеризується посиленням ролі державних інституцій у питанні регулювання економічних відносин, забезпеченні контролем над стихійною дією ринкових сил;

- японська модель характеризується пріоритетом у забезпеченні соціальної складової економічної безпеки держави при одночасно ефективному використанні національного менталітету;

- модель, що характеризується жорсткістю економічної системи, її керованості, високому рівневі захищеності від зовнішніх ризиків (притаманна КНР).

На думку Васильців Т. [20, с.19-20,73], категорія економічної безпеки підприємницької діяльності є частиною поняття економічної безпеки підприємництва як сектора економіки. Економічну безпеку підприємництва (як сектора економіки) дослідник визначає за

системним підходом як більш ширшу (порівняно з економічною безпекою підприємства та підприємницької діяльності) економічну категорію, яка «увібрала в себе» попередні дві, і передбачає наявність єдиної мети; суб'єктів регулювання, їх функцій, методів та засобів управління і форм фінансування роботи з їх забезпечення; елементів складу моделі системи.

Дослідник Рожков В. [108, с.480] виокремлює такі характеристики та складові економічної безпеки підприємства:

характеристика стану системи (її стійкість та стабільність тощо);

здатність системи протидіяти внутрішнім та зовнішнім загрозам;

можливість повноцінної реалізації усіх функцій суб'єкта господарювання;

повноцінне забезпечення усіма необхідними ресурсами та їх використання у виробничо-господарській діяльності.

Сутність економічної безпеки підприємства розглядається з точки зору наступних підходів [55, с.70]: захисний, діяльнісний, стійкісний, еволюційний, процесний, ресурсно-функціональний, конкурентний, гармонізаційний. Можна погодитись із тезою дослідниці Шульженко Л., що вищезазначені підходи не конкурують один із одним, хоч і відрізняються за своїми особливостями, які мають як певні достоїнства, так і обмеження [149, с. 66]. Окрім дослідження категорії економічної безпеки із точки зору її сутності за просторовим, суб'єктним, модельним та предметним підходами, особливої уваги набуває дослідження економічної безпеки як певної інтегрованої системи економіки, яка передбачає тісну взаємодію декількох рівнів. Слід погодитись із Власюк О., який у науковій доповіді «Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку» [22, с. 36-37] виділяє два основні аспекти дослідження системи економічної безпеки: по-перше, безпосередньо якісна характеристика економічної

системи через елементи, які характеризують її стан з точки зору безпеки (стійкість, розвиток, самодостатність); по-друге, дослідження вертикально-інтегрованої системи безпосереднього забезпечення економічної безпеки, яка обумовлена державною структурою країни і виражена у конкретних визах зв'язків та взаємостосунків. Фактично, можна зазначити, що дослідник визначає економічну безпеку як вертикально-інтегровану трирівневу систему (національний, регіональний та місцеве самоврядування), якій притаманні на кожному з цих рівнів розвинуті горизонтальні зв'язки. Ці зв'язки та взаємостосунки розвиваються на рівнях: центр – регіон (рівнів державної влади); регіон – регіон (міжрегіональні відносини); регіон – муніципальне утворення.

Таким чином, дослідження теоретико-методологічних основ вивчення та еволюційно-структурне розуміння економічної безпеки за логіко-послідовною та історичною еволюцією на основі відповідних ознак генезису, виділення моделей міжнародної безпеки (у залежності від кількості суб'єктів (однополярну, багатополлярну, «концерт держав», глобальну) та характеру відносин між ними (колективну, загальну, кооперативну) дозволяє дійти висновку, що вивчення економічної безпеки має охоплювати дослідження проблематики економічної безпеки як стану і як процесу. Основними підходами дослідження визначаються: просторовий (локальна, регіональна, національна, глобальна безпека), суб'єктний (безпека особистості, суб'єктів господарювання, держави, міжнародна безпека), модельний (ліберальна, неоліберальна, соціально-демократична, кейнсіанська, керована, соціальноорієнтована) та предметний (економічна, політична, екологічна, інформаційна, воєнна, цивільна, соціально-гуманітарна).

1.2. Ієрархічна структура системи економічної безпеки.

Досліджуючи економічну безпеку як систему, слід враховувати, що єдиного визначення поняття «система» не запропоновано, оскільки існує безліч особливостей, притаманних тій чи іншій соціально-економічній системі, а саме [12; 45; 109]:

- система розглядається як сукупність певних універсальних складових елементів, що одночасно визначають цілісність системи та роздільність її складових;

- сукупність певних складових системи формують її внутрішнє та зовнішнє середовище;

- складові (компоненти) системи – об'єднані спільними функціями;

- система може характеризуватись такими якостями, які відсутні у її елементів;

- зв'язки між складовими (компонентами) системи визначають функціональне середовище системи;

- частина зав'язків між складовими (компонентами) системи мають системоутворюючий характер;

- складові (компоненти) соціально-економічної системи об'єднані спільною метою функціонування (цільовою функцією);

- між складовими (компонентами) системи існує певна система прямих і зворотних взаємозв'язків та взаємозалежностей, що визначають функціонування системи в цілому, а також її взаємодію із зовнішнім середовищем;

- система зв'язків між складовими (компонентами) перетворює систему з простої сукупності складових (компонентів) у єдине ціле та неподільне;

- система, що розвивається, характеризується, з одного боку сталістю структури, а з іншого – її постійною трансформацією (нестійкістю);

Сучасна модель міжнародної економічної безпеки, що являє собою складну систему, має розглядатись

шляхом визначення та послідовної декомпозицією її ієрархічної структури шляхом виділення та дослідження окремих складових (компонентів) системи економічної безпеки. Слід цілком погодитись із використанням системного підходу, який застосовують Власюк О., Грищенко І, Новікова О., Федоренко В. та інші [22; 36, с. 56-57] для дослідження системи економічної безпеки, що характеризується ієрархічною поліструктурою, компоненти якої (зовнішні та внутрішні) поєднані системою взаємозв'язків і розвиваються на горизонтальному та вертикальному рівнях. Вертикальну підсистему дослідники визначають як сукупність різних рівнів (економічна безпека індивідууму, підприємств та організацій, регіонів, національна економічна безпека, міжнародна та глобальна економічна безпека). У свою чергу, горизонтальна підсистема безпеки досліджується ними через виокремлення відповідних функціональних підсистем – внутрішньовиробничих та комунікаційних.

З точки зору виокремлення сфер суспільного виробництва Жаліло Я. [38] основними рівнями економічної безпеки виділяє: безпеку держави в цілому (на цьому рівні відбувається перерозподіл суспільного продукту), безпеку суб'єкта господарювання (на цьому рівні реалізується безпека підприємницької діяльності, тобто сфери виробництва), й, нарешті, безпеку особи (рівень, на якому забезпечується реалізація базових потреб людини, тобто забезпечення сфери споживання). З точки зору розподілення повноважень між органами самоуправління Власюк О. [22, с.36-37] виокремлює три рівні системи економічної безпеки держави (національний, регіональний та місцеве самоврядування), які визначають, відповідно, вертикальні та горизонтальні зв'язки. Досліджуючи рівні системи безпеки, Козаченко Г., Погорелова Ю. [56], доповнюють існуючі розробки галузевим рівнем та рівнем відповідного суб'єкта господарювання. Такий саме підхід у побудові ієрархічної структури економічної безпеки демонструють Якубович З., Руда О., Малюта Л. [110; 151], які виокремлюють п'ять

рівнів в ієрархії вертикальних зв'язків економічної безпеки – глобальний, міжнародний, національний, регіональний та рівень підприємства. Ці рівні фактично визначають вертикальні зв'язки держав, регіонів, та підприємств, однак оминають важливий, на нашу думку, базовий рівень – рівень особистості.

У деяких дослідженнях вертикаль економічної безпеки структурують через виокремлення цілей сталого розвитку [64, с.42-43], відповідно, структурними складовими безпеки виступають, на думку Ляшенко О., глобальна економічна безпека, економічна безпека держави, регіону, підприємства, особистості, які, у свою чергу, визначають методологію управління безпекою від безпеки окремої людини до забезпечення загальної безпеки людства.

Визначення ієрархічної структури економічної безпеки з точки зору регіонального устрою світового господарства пропонують Бантуш В., Ляшенко О., Плєскач Б. [35], які виділяють шість ієрархічних рівнів економічної безпеки: індивідуальна, локальна (мікрорівень), регіональна (мезорівень), національна безпека (макрорівень), міжнародна безпека як складова глобальної безпеки, глобальна безпека (мегарівень).

На характер розподільчих відносин у суспільстві, що мають визначальний характер для забезпечення економічної безпеки звертають увагу Олвей Л., Голден Дж., Келлі Р. [211]. У своїх дослідженнях Мердоч К., Кнорр К., Трейгер Ф. економічну безпеку країни визначають обсягами доходів та характером їх розподілу, спроможністю забезпечити відповідний рівень життя в країні та його розвиток [206].

Наведені результати досліджень доводять про важливість внутрішньої складової у визначенні та формуванні економічної безпеки. У той же час, процеси інтернаціоналізації, що сприяли розвитку інтеграційних процесів на всіх рівнях (мікро- та макрорівнях, регіональному та глобальному) актуалізували виділення у сучасних дослідженнях зовнішньої складової у

формуванні а забезпеченні економічної безпеки. Так, на важливість зовнішньої складової у визначенні економічної безпеки звертають увагу Ілген Т. (у формуванні безпеки країни визначну роль відіграє зовнішня політика) [187], Холсті К. (визначаючи зовнішню торгівлю як основний критерій безпеки) [185], Маулл Х. [198] (на існування соціально-економічної системи впливають зовнішні фактори, що несе загрози економічній безпеці). Зовнішня складова національної безпеки кожної країни визначається відповідним станом міжнародних, а також військово-політичних відносин, що формують таке середовище міжнародної економічної безпеки, в якому зменшується рівень загроз та ризиків у світовому господарстві шляхом відповідного розв'язання міжнародних і регіональних суперечностей» [50]. Таким чином, у забезпеченні державного суверенітету, захисті інтересів країни однаково важливими є й внутрішня, й зовнішня складові [225].

Розглядаючи міжнародну економічну безпеку держави як активного учасника інтеграційних процесів Ільєнко О. виокремлює можливості, що отримує країна як суб'єкт міжнародних економічних відносин для забезпечення власної стабільності та стійкості [50, с. 86], а саме: спроможність адекватного реагування на геополітичні зрушення шляхом впровадження відповідних реформ при виникненні невідкладних ситуацій; впровадження загальноприйнятих світових норм тощо.

Ґрунтуючись на системному підході та проведеному дослідженні ієрархічної структури системи економічної безпеки можна визначити її основні властивості:

- цілісність та подільність (міжнародна економічна безпека як система характеризується цілісністю та неподільністю сукупності елементів, що її формують та об'єднані спільними функціями, поєднання відповідних складових системи формують її внутрішнє та зовнішнє середовище);

- емерджентність (система міжнародної економічної безпеки, залежить від властивостей її складових (компонентів), і може характеризуватись такими якостями, які відсутні у її елементів, що створює якісно нові функціональні властивості, які проявляються через інтегративний характер системи економічної безпеки;

- синергія (між складовими (компонентами) системи міжнародної економічної безпеки розвиваються такі зв'язки, що забезпечують такий ефект функціонування системи, що є більшим, ніж сумарний результат незалежних дій цих складових) ;

- взаємозв'язок та взаємозалежність (складові (компоненти) системи міжнародної економічної безпеки характеризуються сукупністю прямих і зворотних зв'язків, які визначають, з одного боку, внутрішнє функціональне середовище системи, а з іншого – характер взаємодії із зовнішнім середовищем);

- цілеспрямованість (структурні складові (компоненти) системи економічної безпеки складові (компоненти) соціально-економічної системи поєднані об'єднуючою (спільною) метою функціонування;

- сталість та нестійкість (система міжнародної економічної безпеки характеризуються одночасно і сталістю ієрархічної структури, і її несталістю, оскільки структура постійно знаходиться у процесі розвитку та трансформації);

- ієрархічність та поліструктурність (міжнародна економічна безпека як система характеризується складною структурою, компоненти якої мають свою підструктуру, складові якої пов'язані зв'язками підпорядкування);

- відкритість (міжнародна економічна безпека як система має відкритий характер);

- комплементарність (складові (компоненти) міжнародної економічної безпеки як системи знаходяться у взаємозв'язку, взаємозалежності, та взаємодоповнюваності);

- інституційна визначеність (система міжнародної економічної характеризується механізмом управління, що реалізують уповноважені інституції різних рівнів).

У дослідженні міжнародної економічної безпеки особливої уваги потребує з'ясування міста безпеки людині у складній моделі міжнародної економічної безпеки. Фактично, у теперішній час відбувається не тільки корегування завдань, спрямованих на безпековий формат розвитку людства, мова йде про переосмислення майбутнього та перспектив людства в умовах сучасних трансформацій. Розвиток людини має бути основним індикатором за умов визнання нетотожності зростання та соціально відповідального розвитку [11, с.309].

У визначенні ПРООН [233] безпека людини розглядається, з одного боку, як безпека від хвороби, репресій, голоду, тобто визначається базовими потребами людини, що стосуються задоволення її базових потреб, а з іншого боку, безпека визначає захист людини від випадкових погіршень та ускладнень традиційних закономірностей людини дома, у громаді, на робочому місці тощо. Безпека особистості включає низку підкомпонентів: економічну, продовольчу, особисту, політичну безпеку, охорону здоров'я, безпеку навколишнього середовища та безпеку громади, з урахуванням чого ООН запропоновано відповідні концепції економіки розвитку людини [34, с.9], сталого розвитку [10], які стали основою для розробки стратегій розвитку на національних рівнях, що враховують особливості побудов відповідних моделей міжнародної безпеки, умови впровадження цих моделей і у яких базовим рівнем стає безпека людини.

Перефокусування у напрямку визначення базовою складовою безпеки – безпеки людини відбувалось на тлі відповідних змін, що відбувались у світовому співтоваристві, і були пов'язані із наступним [164]:

із посиленнях глобалізації суттєво стали зростати асиметрії у розподілу доходів та, відповідно, економічних можливостей як всередині, так і між країнами;

у світі стрімко зменшились ресурси відновлюваної енергії;

розширення міграції трудових ресурсів у світі супроводжувалось посиленням антиміграційних настроїв у суспільстві;

посилення напруження у суспільстві в наслідок культурної інтервенції між країнами.

Дебати щодо концепції безпеки людини пов'язані із забезпеченням, у першу чергу, гуманітарних потреб, цінностей, оскільки людина не обов'язково стає об'єктом безпеки держави через появу у світовому господарстві недержавних акторів, дія яких має насильницький та жорсткий характер та несе пряму загрозу по відношенню до людини (violent non-state actor). Мова йде про терористичні організації та злочинні угруповання, що діють поза державним контролем [155, с.107].

Безпека являє собою одну з головних характеристик життєдіяльного суб'єкта, що визначає філософський аспект визначення цієї категорії, що зумовлено, наступним [51]: безпека виступає відповідним важелем життєдіяльності будь-якого суб'єкту, що поєднує мету та можливість його розвитку в умовах невизначеності та ризикового середовища, у свою чергу, рівень безпеки визначається своєчасним виявленням та нейтралізацією ризиків та загроз внутрішнього і зовнішнього середовища. Безпека людини має визначатись наявним миром, доступом до якісних умов їхнього буття, що пов'язано із забезпеченням основних життєвих потреб та їхнього розвитку. Із погіршенням стану навколишнього середовища та поширенням терористичних організацій, посиленням політичної напруги та зростання військових конфліктів у світі, розповсюдженням небезпечних хвороб та зростанням наркотрафіку безпека особистості має тенденцію до звуження, що вимагає відповідних змін у сучасних стратегіях безпеки, які, на думку Ексворсі Л. [157] мають бути враховані як на національному, так і на міжнародному рівнях, у тому числі на багатосторонній

основі, із залученням різних акторів міжнародних економічних відносин.

Таким чином, система економічної безпеки визначається, перш за все, інтегративним характером. Враховуючи визначення економічної безпеки за суб'єктною та об'єктною, просторовою ознаками, ієрархічну структуру економічної безпеки слід визначати шляхом виділення складових: вертикальної (компоненти безпеки) та горизонтальної (функціональні зв'язки між компонентами), зовнішньої та внутрішньої, між якими встановлено відповідні інтегровані зв'язки. Вертикальні зв'язки обумовлені наявною ієрархією, а горизонтальні – визначаються внутрішньо-функціональною структурою. Виходячи з того, що суб'єктно-об'єктні відношення економічної безпеки реалізуються на різних рівнях ієрархічних зв'язків можна виокремити структурні компоненти економічної безпеки в сучасних умовах просторової структури світового господарства [182]. На кожному із ієрархічних рівнів виникають відповідні внутрішні та зовнішні детермінанти сучасного розвитку міжнародної економічної безпеки.

Цілком логічним є висновок про те, що об'єкти захисту визначаються відповідними суб'єктами безпеки, що мають відповідні інтереси, які, у свою чергу, потребують узгодженню між різними суб'єктами. Відповідно, ефективна взаємодія між суб'єктами впливатиме на формування та забезпечення економічної безпеки на всіх рівнях

У процесі узагальнення теоретичних підходів дослідження ієрархічної структури системи економічної безпеки встановлено основні властивості економічної безпеки як системи, до яких віднесено: цілісність та подільність, емерджентність, взаємозв'язок та взаємозалежність, цілеспрямованість, синергія, сталість та нестійкість, ієрархічність та відкритість, поліструктурність, комплементарність, інституційна визначеність. Ієрархічну структуру економічної безпеки визначено

шляхом обґрунтування та виділення складових: вертикальної (компоненти безпеки) та горизонтальної (функціональні зв'язки між компонентами), зовнішньої та внутрішньої, між якими встановлено відповідні зв'язки, які визначають інтегративний характер системи економічної безпеки. Вертикальні зв'язки обумовлені наявною ієрархією, а горизонтальні – визначаються внутрішньо-функціональною структурою.

1.3. Ризики безпеки та об'єкти захисту в умовах глобального середовища.

У результаті глобалізації суб'єкти міжнародних відносин всіх рівнів зіштовхуються зі все більш складними ризиками безпеки. У сучасних дослідженнях звертається увага на шість основних тенденцій, що мають глобальний характер, а від так визначатимуть напрями соціальних, технологічних зрушень та ризиків, що відбуватимуться у глобалізованому світі [217].

Середовище функціонування світового господарство змінюється у напрямку посилення взаємозалежності, з одного боку, та фрагментації та регіоналізації, з іншого, що вимагатиме формування ефективного багаторівневого управління. У системі глобального управління і далі посилиться роль економік, що розвиваються. Нова економічна рівновага, яка формується у світовому господарстві, визначатиметься впливом країн азійсько-тихоокеанського регіону – промислового Китаю, найбільш густонаселеної Індії тощо, які визначатимуться як консолідований економічний центр світу. Країни, що розвиваються, посилять свою роль як основні ринки (збільшення торгівлі Південь-Південь), генератори інновацій, і перестануть бути основними джерелами сировини та дешевої робочої сили. Торговельне співробітництво країн, що розвиваються, буде менш інституціоналізованим (порівняно із європейською моделлю інтеграції).

Нова парадигма виробництва, що формується у світовому господарстві, визначатиметься економічною перевагою міст, де формується особливий простір із високим рівнем конкуренції як між компаніями, так і між високопрофесійними фахівцями, концентрацією інновацій у відповідних хабах, посиленням конкуренції за інтелектуальні ресурси, поширенням глобальних виробничих ланцюгів. Висока мобільність висококваліфікованих працівників прискорить взаємодію та взаємозалежність культур. Поширення нових технологій посилить безробіття, закріплюючи незмінність структурного безробіття.

У світі відбуватиметься посилення ініціатив громадянського суспільства, покращення освіти, скорочення бідності. Одночасно, із розвитком технологій посилиться роль кібербезпеки.

Демографічна ситуація визначатиметься процесами подальшої урбанізації, гендерної рівності, появою нового середнього класу на ринках, що розвиваються.

Посилення екологічних проблем вимагатиме спільних дій глобального масштабу, спрямованих на протидію екстремальним кліматичним змінам – повеням, ураганам, пожежам, цунамі – події, які безпосередньо пов'язані із погіршенням стану навколишнього середовища, у тому числі через швидку індустріалізацію регіонів, які тривалий час були аграрними.

Сучасний індустріалізований світ рухається до суспільства ризику, у цьому суспільстві багатство і розподіл багатства замінюється розподілом ризику. У суспільстві ризику уникнення небезпек і громадянських загроз може зрештою перевершити економічні питання як основну рушійну силу місцевої, національної та міжнародної політики. Бек У. виділяє три осі конфлікту в суспільстві ризику [160, с.13-14]: конфлікти екологічних ризиків, які спонтанно генерують глобальні динамічні процеси; глобальні фінансові ризики, які трансформуються від індивідуальних до консолідованих; загрози з боку терористичних мереж.

Оскільки не існує світового уряду, ринковий ризик не може бути обмежений на національних ринках. З іншого боку, жоден національний ринок не може повністю захистити себе від проявів глобалізації. На Всесвітньому економічному форумі «Глобалізація 4.0: формування нової архітектури в епоху четвертої промислової революції» [223] підкреслювалось, що для побудови спільної архітектури глобального управління потрібні дві складові з боку міжнародного співтовариства: залучення всіх зацікавлених сторін до сталого діалогу, що матиме вирішальне значення, системного мислення, необмеженого короткостроковими інституційними та національними міркуваннями. Неприйняття такого нового підходу стане трагедією для людства.

Сучасне світове господарство має складну ієрархічну просторову структуру, притаманні різні регіональні рівні та таксономічні одиниці [11, с. 65-67], відповідно, складною ієрархічною структурою характеризується економічна безпека [4, с.125; 78, с.86,89]. На глобальному рівні об'єктом захисту стає світовий економічний порядок, сталий розвиток. Економіка та інтереси інтеграційного об'єднання стають об'єктом захисту на наднаціональному рівні. Сферою безпеки на національному рівні стають національна економіка та національні інтереси. На внутрішньодержавному рівні об'єктами захисту виступають економіка регіонів, міст, підприємств тощо. Але ж базовим структурним компонентом економічної безпеки в сучасних умовах має залишатись людина та її потреби. Відповідно, система економічної безпеки має виступати як різномірівнева інтегрована система, у якій сутність безпеки як неподільної категорії визначається багатоаспектністю і міждисциплінарністю.

Сучасні зрушення і трансформації, які відбуваються у глобальній системі, формують нові виклики і загрози у системі національної безпеки. Природа глобалізаційних процесів передбачає, що в умовах глобалізації має відбутись підпорядкування національних інтересів інтересам глобальним [42, с.4]. У той же час, саме безпека

визначатиме рівень та ступінь захисту національних інтересів країни, її суверенітет і незалежність. Відтак, виникає потреба не тільки у визначенні сутності безпеки як відповідного стану, але й як процесу, якому притаманні відповідні зв'язки та залежності, що виникають у наслідок формування та забезпечення системи національної безпеки.

Сучасні загрози національній безпеці пов'язані, перш за все, із нестабільним становищем глобального простору, виникають у таких сферах, що не підпадають під контроль з боку відповідних державних інституцій, оскільки формуються поза державними суб'єктами [77, с.5]. Відповідно, виникає об'єктивна потреба визначення сутності та систематизація загроз безпеці за різними класифікаційними ознаками, знання яких сприятиме розробці та впровадженню стратегії національної безпеки.

Аналіз сучасних наукових джерел [21; 38; 77; 80; 142] дозволяє систематизувати загрози безпеці за багатоаспектними ознаками:

- *за масштабами поширення* (глобальні, національні, регіональні, локальні),
- *за рівнями загрози безпеці держави, що забезпечує систему перерозподілу у суспільстві, безпеці суб'єкта господарювання (забезпечення сфери виробництва) та безпеці особи (забезпечення сфери споживання),*
- *за співвідношенням суб'єктів, що є джерелом загрози та її ціллю:*
 - симетричні, джерелом та ціллю яких є держави, і
 - асиметричні, спрямовані на держави і створюються позадержавними суб'єктами,
- *за історичною вкоріненістю* (традиційні й нетрадиційні),
- *за відносним часом появи* (традиційні й нові),
- *за сферою виникнення* (політичні, військові, економічні, інформаційні, екологічні та інші),
- *за ступенем і масштабом їхніх наслідків:*

«жорсткі» (hard security threats) – пов'язані із забезпеченням воєнних та оборонних аспектів національної безпеки, виникають в наслідок військових дій, терористичних атак тощо,

«м'які» (soft security threats) – пов'язані із виникненням потенційних політичних, соціальних та економічних викликів національної безпеці, наслідком яких є погіршення екології, нелегальна міграція, міжетнічні конфлікти, кібертероризм тощо,

- *за природою та напрямом походження:*

внутрішні (корупція, злочинність, політичну нестабільність, слабкість державних інститутів та інші),

зовнішні (військова агресія, зовнішній тиск на зовнішньоекономічний та зовнішньополітичний курс),

- *за інтеграційним спрямуванням:*

загрози національній безпеці України як складової світової спільноти з боку міжнародного тероризму, транскордонної злочинності, поширення зброї масового ураження тощо),

загрози на шляху інтеграції України до світового господарства (виклики у процесі формування демократичного суспільства, здобуття членства в НАТО),

виклики, які пов'язані із забезпеченням суверенітету і виникають у процесі взаємодії з іншими країнами.

Сучасні практики доводять, що класифікація загроз національній безпеці за вищезазначеними ознаками є складним завданням, оскільки дія загроз різного типу має ефект взаємного підсилення, відповідно, розмежувати їх доволі складно [77, с.7]. З іншого боку, активне застосування междисциплінарних термінологічних запозичень суттєво ускладнюють визначення взаємозв'язків як структурних складових, так і рівнів безпеки [56, с.9]. Відповідно, актуальним залишається застосування різних підходів у дослідженні категорії безпеки [241, с.31-32]: суб'єктний (безпека особистості, безпека країн, міжнародна безпека), предметний (політична безпека, воєнна, економічна, соціальна, культурно-ідеологічна, екологічна), просторовий (місцева,

регіональна, глобальна), часовий (безпека як стан і як процес).

Загрози національній безпеці характеризується складною системою причинно-наслідкових зв'язків, що вимагає відповідних комплексних дій. З іншого боку, у сучасних умовах розробка довгострокових прогнозів і програм реалізації заходів у сфері безпеки також суттєво ускладнюється в умовах сьогодення, оскільки сучасних процесів має прискорений характер [107, с.109-110].

В умовах поглиблення глобалізаційних процесів особливої актуальності набуває дослідження впливу глобалізації на розповсюдження тіньової економіки. Усунення торговельних обмежень стимулює суб'єктів ринку до роботи саме у формальному, а не тіньовому секторі, розвиває податкову мораль [162]. Відтак, усі складові глобалізаційного процесу (економічна, політична, соціальна) стримують поширення тіньової економіки через зменшення вигоди від неформальної (тіньової) діяльності. Країни, що залучені до глобальних інтеграційних процесів більш активно беруть участь у міжнародних організаціях, міждержавних угодах, альянсах, інтеграційних об'єднаннях тощо, а це дозволяє суттєво покращити якість інститутів, що працюють в країні шляхом: впровадження більш ефективних закордонних практик, боротьби із корупцією, детінізації економіки тощо.

Глобалізація полегшує розповсюдження інститутів шляхом нівелювання національних кордонів, поглиблюючи інтеграційну взаємодію країн, від так, в умовах глобалізації через поширення лібералізації торговельні бар'єри зменшуються. З іншого боку, оскільки через поширення торговельних обмежень збільшуються транспортні, логістичні витрати, то бізнес стає більш зацікавленим у застосуванні тіньових схем (у тому числі контрабандних) задля уникнення тарифів. У дослідженні [165] серед важливих детермінант контрабанди особливо виокремлюються саме тарифи та обмеження торгівлі,

рівень корупції тощо. За експертними оцінками [172] у всьому світі втрати доходу від ухилення від тарифів в даний час, перевищуватимуть 400- 670 млн. доларів США на рік.

Нераціональний розподіл державних ресурсів, зарегульованість економічних процесів, недосконала правова система, неефективно діючі інститути у суспільстві спричиняють тінізації економіки країни, і, як наслідок, зростають розміри корупції, що досягають 5% світового ВВП (92,6 трлн. дол. США) [179]. Серед основних негативних факторів впливу корупції на суспільство експерти ОЕСР виділяють [208]:

збільшення витрат на ведення бізнесу у середньому до 10% – підприємці щороку сплачують різноманітних хабарів у розмірі понад 1 трлн. дол. США, при цьому невизначеність бізнесу у випадку надання хабарів не зменшується (надання хабаря не є гарантією, оскільки завжди можливий ще більший хабар з боку конкуруючої компанії);

неефективне використання державних ресурсів – в умовах корупції державні кошти зазвичай використовуються на проекти із більш вигідними «пропозиціями» особистого збагачення держслужбовців, а не на ті проекти, де існує найвища потреба з боку суспільства і які мають найкраще співвідношення «ціна-якість»; проявом неефективного використання державних ресурсів виступає непотизм, наслідком якого стає послаблення продуктивності та управління через просування до влади некомпетентних людей, при цьому це однаково стосується як державного сектору, так і приватних компаній;

поглиблення нерівності та посилення бідності в країні – неефективне використання бюджетних коштів (їх розкрадання тощо) зменшує їх доступність для розвитку та подолання бідності, щороку розкрадається від 20 до 40 млрд. дол. США офіційної допомоги на розвиток, що надає Світовий банк;

делегітимізація держави, підриє верховенства закону в країні – корупція у політичній процесі фактично підриє демократичні основи розвитку суспільства, довіра до державних інститутів знижується, втрачається легітимність держави.

Таким чином, глобалізація спонукає національні уряди впроваджувати дерегулюючі заходи, покращувати якість інститутів. Навпаки, зарегульованість економіки, надмірне податкове навантаження сприяють поширенню корупції та поглибленню процесів тінізації національних економік. Сутність безпеки як неподільної категорії визначається багатоаспектністю і міждісциплінарністю для вивчення якої актуальним стає застосування комплексного підходу, що охоплює різні складові та ознаки безпеки як відповідного стану і як процесу. Систематизація загроз безпеці має багатоаспектний характер, сучасні загрози класифікуються за масштабами поширення, за рівнями, за співвідношенням суб'єктів, що є джерелом загрози та її цілю, за історичною вкоріненістю та за відносним часом появи, за сферою виникнення та ступенем і масштабом їхніх наслідків, за природою та напрямом походження, за інтеграційним спрямуванням тощо. В умовах глобалізації розробка відповідних стратегій забезпечення безпеки, які потребують комплексних дій, на довгостроковий період має певні ускладнення, які пов'язані із інтенсифікацією усіх процесів, що відбуваються у глобальному середовищі.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ОЦІНЮВАННЯ

МІЖНАРОДНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

2.1. Методичні аспекти кількісної оцінки рівня економічної безпеки країн світу.

Поглиблення інтеграційної взаємодії країн світу в умовах глобальних зрушень, посилення взаємозалежності між країнами потребують відповідних досліджень факторів, що впливають на формування та забезпечення економічної безпеки країн. Наукові пошуки та емпіричні дослідження формування та забезпечення економічної безпеки проводяться тривалий час [22; 54; 82; 84; 121]. Незважаючи на досить вагомий науковий доробок у дослідженні сучасного концепту безпеки, ця категорія й до сих пір є складною та суперечливою, особливої актуальності набуває дослідження існуючих підходів, що застосовуються для вивчення економічної безпеки країн та розробка на цій основі нового науково-методичного інструментарію оцінки рівня економічної безпеки країн світу.

Вивчення сучасних підходів, що забезпечують дослідження економічної безпеки, дослідження теоретико-методологічних засад її визначення як стану, як системи і як процесу, у свою чергу, потребує відповідного виокремлення складових у визначенні відповідних складових економічної безпеки. Це дозволяє запропонувати інтеграційний підхід дослідження економічної безпеки, комплексне оцінювання якої має ґрунтуватися на врахуванні сукупності критеріїв оцінки (індикаторів безпеки). У зв'язку з цим, кількісна оцінка рівня економічної безпеки можлива на основі застосування методики багатовимірного оцінювання, результатом якої є конструювання відповідних інтегральних індексів безпеки.

Серед перших спроб реалізації методики оцінки та аналізу рівня економічної безпеки слід визначити роботи Мітчелла У., що включали статистичне дослідження системи економічних показників, що характеризують дію різних чинників та економіко-математичне моделювання процесів зміни кон'юнктури (економічні барометри) [201], та Персонса У. (більш відомі як «Гарвардський барометр»), що включав оцінку за такими параметрами: барометр прибутків (облікові процентні ставки, індекси цін, курси акцій), барометр виробництва (надходження замовлень, постачання сировини і напівфабрикатів, обсяг виробництва, рівень зайнятості), барометр зовнішньої торгівлі, барометр збуту (відвантаження вироблених товарів, оптовий і роздрібний товарообіг), барометр кредиту (грошовий обіг, депозити) [218].

У сучасних дослідженнях використовуються різні індекси економічної безпеки. Так, Міжнародна організація праці застосовує Індекс соціально-економічної безпеки (ILO's Socio-Economic Security Programme), в структурі якого виокремлено 7 складових безпеки, що пов'язана з працею [188], а саме:

- безпека ринку праці (labour market security), що виражає адекватні можливості працевлаштування через гарантовану державою повну зайнятість;

- забезпечення зайнятості (employment security), що відображає рівень захисту від несанкціонованих звільнень, недотриманням законодавчих норм в сфері трудових відносин, відповідальність роботодавців за порушення норм тощо;

- безпека роботи (job security) – диференціація професій, толерантність до розмежувальних практик, бар'єри щодо розмежування навичок, кваліфікація роботи, обмежувальні практики, ремісничі профспілки тощо;

- безпека умов праці (work security), що характеризує високий рівень охорони праці через захист від нещасних випадків та захворювань на

виробництві, через правила безпеки та гігієни праці, обмеження робочого часу для окремих працівників (наприклад, жінок) тощо;

- безпека відтворення вмінь (skill reproduction security) - широкі можливості здобути та зберегти навички за допомогою постійного навчання, підвищення кваліфікації тощо;

- забезпечення доходів (income security) – рівень соціального захисту через механізми мінімальної заробітної плати, індексації заробітної плати, всебічного соціального забезпечення, прогресивного оподаткування тощо;

- безпека представництва (representation security) - захист прав працівників через функціонування незалежних профспілок та об'єднання роботодавців.

Оцінка рівня економічної безпеки на рівні особистості проводиться місією з економічної безпеки Міжнародного комітету Червоного Хреста (mission of the ICRC's Economic Security) - ECOSEC Handbook: assessing economic security [173], відповідно до методики якого показник економічної безпеки складається з таких складових (компонентів безпеки): споживання продуктів харчування, виробництво продуктів харчування, дохід, умови життя, можливості установ та послуги, що ними надаються, для забезпечення діяльності населення.

З точки зору оцінки рівня стійкості існує багато різних комплексних індексів, що дозволяють по-різному з урахуванням цілей аналізу оцінювати та ранжувати країни з точки зору забезпечення засад стійкого розвитку. International Institute for Sustainable Development (IISD) проводить дослідження в цьому напрямку та акумулює результати досліджень в сфері побудови та розрахунку індексів стійкого розвитку (більше 600 підходів) [192].

Європейський індекс економічної стійкості (European economic sustainability index, EESI) використовується для оцінки стійкості розвитку економік країн ЄС [176]. Він складається з 6 параметрів (як одиничних, так і

інтегральних): темп зростання ВВП, рівень заборгованості у відсотках до ВВП, рівень бюджетного дефіциту (профіциту), індекс глобальної конкурентоспроможності, індекс сприйняття корупції, вартість витрат із соціального забезпечення (future cost of ageing).

Дослідження сучасного науково-методичного інструментарію оцінювання економічної безпеки країн дозволяє дійти висновку, що економічна безпека країни нерозривно пов'язана зі стійким розвитком національної економічної системи, оскільки у більшості підходів до її визначення економічна безпека виступає такою характеристикою економічної системи, що визначає її незалежність, стабільність та стійкість, здатність до динамічного та послідовного розвитку, захищеність та конкурентоздатність, спроможність протистояти різним загрозам. Відтак, індикатори економічної безпеки країн світу мають корелювати з цілями Концепції сталого розвитку ООН.

Основними питаннями теоретико-методичного характеру, що мають бути досліджені та логічно обґрунтовані і які визначають сутність авторської методики оцінювання економічної безпеки країн, пропонуються наступні:

1. Обґрунтування структури відповідного індексу міжнародної економічної безпеки:

1.1. Виокремлення складових різного порядку (субіндексів або локальних індексів безпеки), встановлення якісно-логічних зв'язків між ними, визначення структурно-ієрархічних залежностей, обґрунтування доцільності виокремлення різних складових відповідно до сучасних тенденцій та закономірностей розвитку світового господарства.

1.2. Формування системи індикаторів безпеки (одиничних параметрів), що можна класифікувати та відповідним чином систематизувати з урахуванням виокремлених складових (субіндексів). Обґрунтування сутності кожного індикатору з позиції відображення безпекової компоненти розвитку країн (тобто з позиції

незалежності, стійкості, стабільності, динамічності розвитку національних економік, їх захищеності та конкурентоспроможності, здатності протистояти загрозам внутрішнього та зовнішнього середовища). Врахування можливості параметризації та кількісного виміру індикаторів у тому числі в певному періоді ретроспекції, що дозволить їх включити до розрахунку інтегрального індексу та його оцінку в динаміці з урахуванням наявних даних та міжнародних джерел статистичної інформації. У формуванні інтегрального показника можливі для застосування декілька варіантів [41; 166].

1.3. Систематизація можливих параметрів щодо характеру їх впливу на рівень економічної безпеки та її складових (субіндексів); можливостей виокремлення чи розрахунку нормативних (порогових, критичних, допустимих тощо) значень, що можуть бути застосовані в системі моніторингу загроз економічної безпеки та включені в відповідні механізми забезпечення достатнього рівня економічної безпеки країни; способу вираження чи представлення як статистичних величин (абсолютні, відносні, середні величини; індивідуальні чи комплексні показники тощо), що безпосередньо впливатиме на результати практичних розрахунків.

Одиничні параметри – показники слід вибирати виходячи з їх аналітичної обґрунтованості, вимірюваності, наявності у відповідних статистичних базах за достатньо великою вибіркою країн (рівень охоплення), відповідності до явища, що вимірюється (високої здатності виступати ідентифікатором рівня безпеки), та відносин один до одного. Можливості заміни показників (використання проксі-змінних) слід враховувати за випадок відсутності деяких показників в цілому або за великою кількістю об'єктів оцінки (країн).

2. *Визначення способів нормування* одиничних параметрів, що забезпечить їх приведення до порівнювального вигляду та дозволить агрегувати до відповідної структури підсумкового інтегрального індексу.

3. *Обрання відповідної форми інтегрального показника* (агрегування одиничних параметрів) та проведення (за необхідності) оцінки вагомості окремих складових субіндексів та одиничних параметрів, що до них входять. Визначення способів агрегування та зважування. Структуру інтегрального показника економічної безпеки планується визначити наступними складовими (система індикаторів): економічна, соціальна та екологічна складова, кожна з яких враховує відповідні внутрішні та зовнішні індикатори, що узгоджені із цілями сталого розвитку ООН.

4. *Проведення відповідних емпіричних розрахунків:*

4.1. *Формування вибірки країн, рівень економічної безпеки яких буде оцінюватися з попереднім групуванням з урахуванням двох факторів:*

- *регіональної ознаки (з метою подальшої можливості врахування та розрахунку регіональних індексів безпеки та виокремлення певних регіональних особливостей, трансформацій, динаміки тощо),*

- *рівня соціально-економічного розвитку (з метою встановлення відмінностей у системах забезпечення економічної безпеки країн з різним рівнем розвитку),*

4.2. *Визначення періоду ретроспекції, за який можливо акумулювати відповідну статистичну інформацію та на якому проводитимуться відповідні розрахунки з подальшим аналізом.*

4.3. *Розрахунок інтегральних оцінок.*

5. *Аналіз отриманих результатів*

5.1. *Оцінка за групами країн, за окремими країнами;*

5.2. *Оцінка розподілів країн за рівнем економічної безпеки, розрахунок показників дескриптивної статистики та оцінка нерівномірності розвитку країн за відповідними інтегральними оцінками;*

5.3. *Встановлення кореляційних зв'язків між складовими та одиничними параметрами; визначення найбільш впливових індикаторів безпеки за кожною з груп;*

5.4. Проведення факторного аналізу в аспектів взаємозв'язків інтегрального індексу безпеки з іншими показниками розвитку країн світу;

5.5. Візуалізація отриманих результатів.

Індекс міжнародної економічної безпеки країни (SI) є інтегральною оцінкою рівня економічної безпеки країни в глобальному безпековому середовищі, що відображає стан стійкості та стабільності розвитку національної економічної системи країни порівняно інших країн. Структура індексу міжнародної економічної безпеки країни представлена на рис. 2.1.

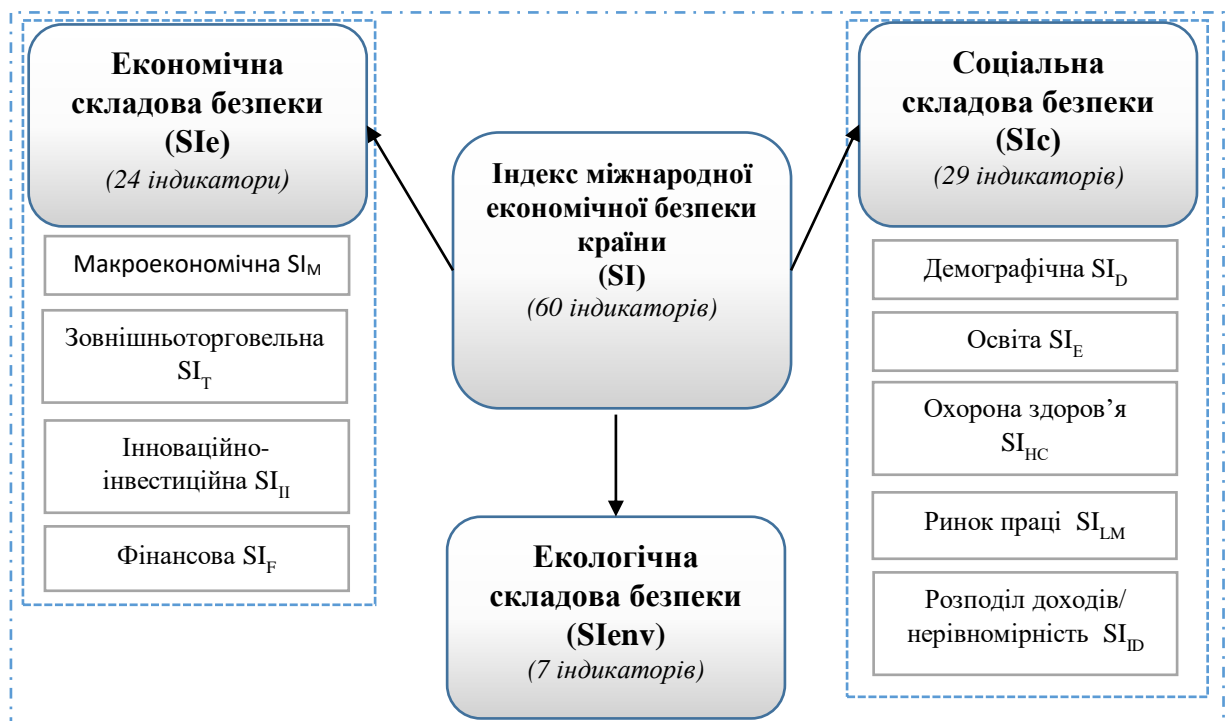

Рис. 2.1. Структура інтегрального індексу міжнародної економічної безпеки країни

У структурі індексу SI запропоновано виділити 3 компоненти, що відображають відповідні субіндекси безпеки: економічну (SI_e), соціальну (SI_c) та екологічну (SI_{env}) відповідно до Концепції сталого розвитку ООН. В рамках економічної та соціальної компонент виокремлено субскладові, що відображають різний характер прояву впливу економічних та соціальних чинників та загальний рівень безпеки. Так, найбільш вагомими складовими економічної компоненти безпеки

визначено макроекономічну (SI_M), зовнішньоторговельну (SI_T), інноваційно-інвестиційну (SI_{II}) та фінансову складові (SI_F); в структурі соціальної компоненти – демографічну безпеку (SI_D), розвиток системи освіти (SI_E), розвиток системи охорони здоров'я (SI_{HC}), розвиток ринку праці (SI_{LM}), рівень доходів та їх розподіл (SI_{ID}).

Таким чином, дослідження та систематизація сучасних підходів вивчення дослідження економічної безпеки, виявило, що найбільш поширеними підходами виступають: ресурсно-функціональний підхід (у дослідженні економічної безпеки усі процеси, що відбуваються у соціально-економічній системі, розподіляються на відповідні групи із урахуванням їх функціонального впливу, що ґрунтується на визначенні ефективного розподілу та використання ресурсів), відтворювальний підхід (дослідження економічної безпеки ґрунтується визначенні стабільності та стійкості економіки, самовдосконалюватись тощо), ціннісний підхід (економічна безпека визначається як певний стан розвитку, при якому економіка забезпечується необхідними ресурсами задля самовдосконалення та розвитку), концептуальний підхід (економічна безпека досліджується з точки зору впливу мікро- та макросередовища, можливості протидії негативним факторам впливу), комплексний підхід (економічна безпека визначає такий стан, що забезпечує сталий розвиток, запобігаючи внутрішнім та зовнішнім загрозам), системний підхід (економічна безпека визначається відповідною ієрархією та системою функціональних зв'язків між усіма складовими (підсистемами) економічної безпеки), системно-синергетичний підхід (економічна безпека розглядається як цілісна складна відкрита система із стійкими взаємозв'язками між підсистемами).

Економічна безпека країни нерозривно пов'язана зі сталим розвитком національної економіки, що забезпечує її незалежність, стабільність та стійкість, відповідно,

індикатори економічної безпеки країн світу мають корелювати з цілями Концепції сталого розвитку ООН.

Складність та суперечливість концепту економічної безпеки країн вимагає пошуку нових підходів щодо визначення її змістовного наповнення, у якості якого може бути запропоновано інтеграційний підхід дослідження економічної безпеки, що передбачає комплексне оцінювання, яке має ґрунтуватися на врахуванні сукупності критеріїв оцінки (індикаторів безпеки).

2.2. Методичні підходи до оцінки впливу підприємств на економічну безпеку країн (на прикладі корпоративних структур добувної галузі).

Оцінка взаємозв'язку між діяльністю корпоративних структур, які функціонують у добувній галузі, та рівнем економічної безпеки країн світу має спиратися на відповідний методичний інструментарій. Однак окремої методики, яка б дозволяла оцінити вплив корпоративних структур добувної промисловості на стан економічної безпеки країни або врахувати показники діяльності відповідних підприємств при визначенні рівня національної економічної безпеки, не існує. Аналіз наукових досліджень, присвячених методам оцінки економічної безпеки, дозволяє виділити наступні підходи до визначення рівня економічної безпеки країни з позиції того, чим представлений показник економічної безпеки як об'єкт оцінки (рис. 2.2.), а саме:

- Визначення рівня економічної безпеки країни на основі оцінки окремих її індикаторів [9; 30; 100; 146];

- Інтегральна оцінка рівня економічної безпеки країни, у тому числі визначення рівня економічної безпеки на основі оцінки рівня конкурентоспроможності національної економіки [15; 115].

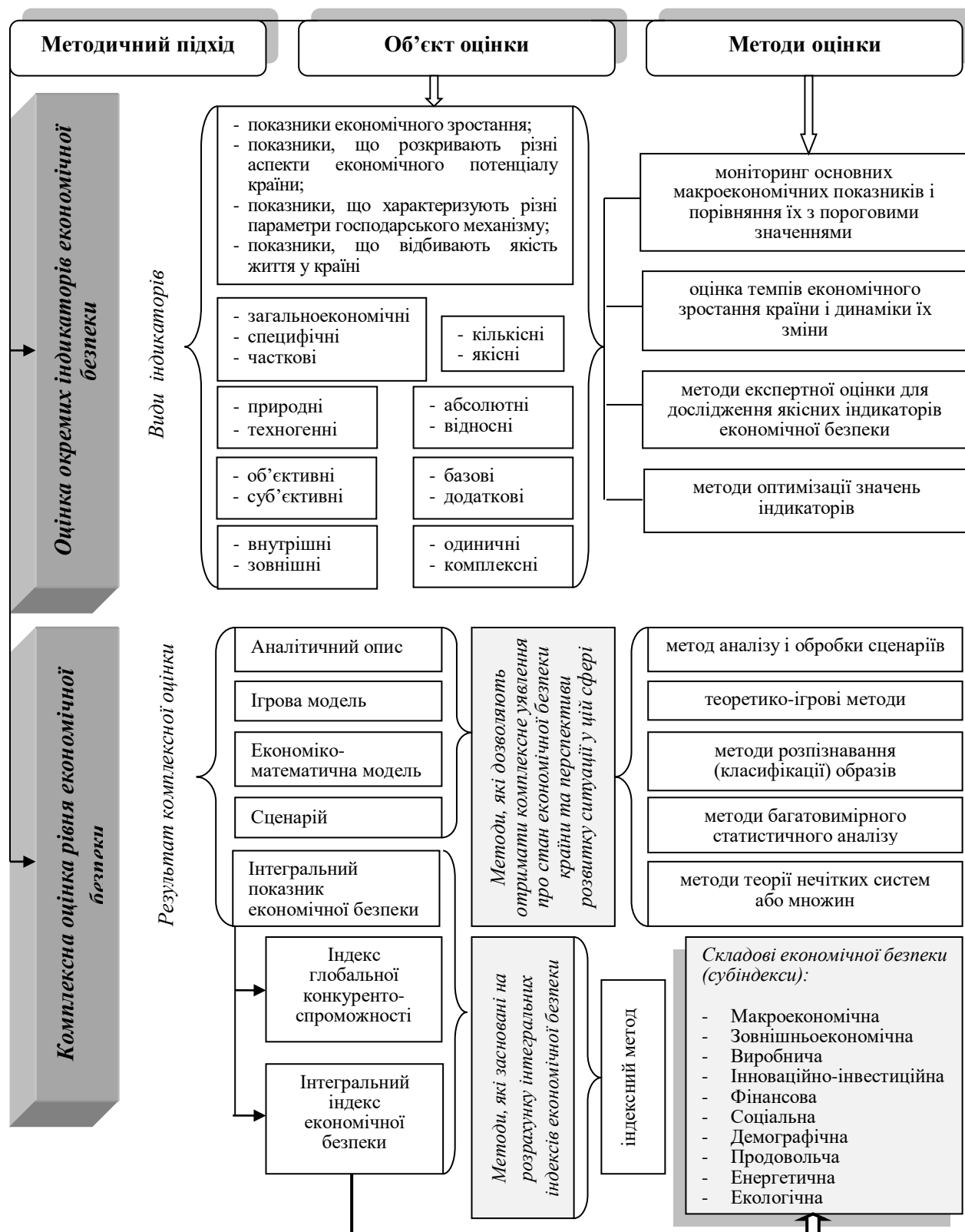

Рис. 2.2. Методичні підходи до оцінки рівня економічної безпеки країни

Методичний підхід, заснований на оцінці окремих індикаторів економічної безпеки, передбачає застосування наступних методик оцінки економічної безпеки:

спостереження основних макроекономічних показників і порівняння їх з пороговими значеннями (часто у якості порогових значень використовуються середньосвітові показники); оцінка темпів економічного зростання країни і динаміки їх зміни (у якості індикаторів, що характеризують темпи економічного зростання, також використовуються основні макроекономічні показники [72, с.104; 89, с.59].

Для оцінки якісних індикаторів економічної безпеки застосовуються методи експертної оцінки, які можуть забезпечити достатньо обґрунтовані висновки там, де формалізовані критерії застосовувати практично неможливо. Водночас, ефективність застосування цих методів значною мірою залежить від кваліфікації експертів та кількості експертів, залучених до оцінки, а самі результати оцінки будуть досить суб'єктивними [26].

Також при оцінці окремих індикаторів економічної безпеки застосовуються методи оптимізації, які є формалізованими і використовуються, переважно, при аналітичному описі досліджуваних процесів для синтезу конкретного критерію економічної безпеки [26]. Застосування цього методу в сфері комплексної оцінки економічної безпеки країни є досить обмеженим, оскільки не дозволяє здійснити задачу оптимізації відносно великої кількості якісних параметрів економічної безпеки, що не мають чіткої кількісної оцінки. Індикатори економічної безпеки – це конкретні статистичні показники розвитку економіки країни, які всебічно характеризують явища і тенденції, що мають місце в економічній сфері. Аналіз досліджень вчених-фахівців та нормативно-правової бази з цього аспекту дозволяє виокремити наступні групи показників (індикаторів) економічної безпеки [15; 80; 94; 127; 130]:

1. Показники економічного зростання – це найважливіші показники економічної безпеки. Серед них – основні відтворювальні макроекономічні показники загального плану (валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, національний

дохід в абсолютному і відносному значеннях), а також динаміка і структура вітчизняного виробництва і доходу, обсяги і темпи промислового виробництва, галузева структура господарства і динаміка окремих галузей, обсяги і структура інвестицій та ін.

2. Показники, що розкривають природно-ресурсний, виробничий, науково-технічний, інноваційно-технологічний та інші аспекти економічного потенціалу країни. Слід зауважити, що при оцінці стану науково-інноваційної діяльності застосовуються індикатори, які є поверховими ознаками інноваційності й відображають не розвиток, а потенціал, тобто міру здатності й готовності економічного суб'єкта до інноваційної діяльності [127].

3. Показники, що характеризують різні параметри господарського механізму, передусім його динамічність, адаптивність, залежність від зовнішнього впливу. Сюди відносять показники рівня інфляції, дефіциту платіжного балансу, стабільності національної валюти (рівень доларизації, монетизації тощо), внутрішнього і зовнішнього боргів.

4. Показники, що відбивають якість життя у країні. Головний серед них – ВВП, розрахований на душу населення. Саме він відображає загальний рівень економічного розвитку взагалі і через нього – якість, рівень і тривалість життя населення, здоров'я нації, забезпеченість продуктами харчування, рівень освіти тощо. Проте, існує думка, що використання індикаторів ВВП та інвестицій на одну особу не є коректним, оскільки не враховує обсяг і коефіцієнт завантаження капіталу [127]. В цю групу входять також показники доходів населення, рівня зайнятості і безробіття, стану довкілля, рівня криміногенності і злочинності.

Водночас, ранжирування показників економічної безпеки держави може бути репрезентоване і в іншому плані. За масштабами відображення процесів і явищ показники-індикатори економічної безпеки можна поділити на *загальноекономічні* (всі головні показники динаміки і структури валового продукту і національного

доходу); *специфічні* (характеризують конкретну економічну кон'юнктуру – показники інфляції, доходів населення, ринку праці тощо) і *часткові*, що використовуються для характеристики стану економічної безпеки на рівні певної сфери економіки або виду діяльності (наприклад, агропромисловий комплекс, оборонно-промисловий комплекс, сфера послуг тощо) [144].

Бобох Н., Пухтаєвич Г. [9; 100] відзначають, що найважливішими індикаторами економічної безпеки є: структура ВВП, обсяг і темпи розвитку промисловості, обсяг і динаміка інвестицій; природно-ресурсний і науково-технічний потенціали країни; ефективність використання ресурсів; конкурентоспроможність економіки на внутрішньому та зовнішньому ринках; темпи інфляції; рівень безробіття; якість життя: ВВП на одну особу, рівень диференціації доходів; дефіцит бюджету та державного боргу; енергетична залежність; інтегрованість у світову економіку.

Шлемко В. та Бінько І. [147, с. 158] пропонують такі індикатори, які характеризують економічну безпеку країни: ВВП, темп інфляції, дефіцит бюджету, рівень безробіття, економічне зростання, рівень та якість життя, енергетична залежність, інтегрованість у світову економіку, сальдо експорту-імпорту, стан демографічних процесів, державні втручання та зовнішні борги, рівень тінізації економіки.

Як зазначає Губенко І. [30, с. 56], перелік показників повинен забезпечувати, з одного боку, здійснення максимально достовірного аналізу, а з іншого – можливість швидкого одержання інформації та їхніх розрахунків. Особливу увагу слід зосередити на таких загальних індикаторах, як: ВВП, темп інфляції, дефіцит бюджету, середня заробітна плата, темпи економічного зростання, рівень тінізації економіки.

Чечель О. [141, с.305-306] до внутрішніх показників стану економічної безпеки держави відносить:

– природні (ступінь забезпеченості країни власними природними ресурсами, умови їх видобутку, транспортування);

– техногенні (технічний стан основних виробничих фондів, наявність техногенних загроз, рівень техногенного ризику, наявність систем контролю і діагностики за станом техносфери).

Чехович Г. [140] для оцінки економічної безпеки країн та регіонів пропонує матрично-графічну модель – матрицю, трансформовану під реалії сучасного макроекономічного становища України і світу. На думку автора методики, перевагою представленої матриці є більш стислий, лаконічний та інформативний огляд показників економічної безпеки, а саме:

- 1) обсяг та зростання ВВП країн;
- 2) обсяг прямих іноземних інвестицій країн;
- 3) обсяги зовнішнього боргу кожної окремої країни;
- 4) робоча сила в країнах.

З використанням запропонованої моделі автор методики розмежовує країни по дев'яти секторах, приналежність до яких визначає економічне становище країни, її місце на світовій арені і дає змогу визначити, яку стратегію слід обрати для ведення економічної політики держави з точки зору дотримання задовільного рівня економічної безпеки. Огляд вказаних показників дає можливість більш чітко сформулювати результат, виявити закономірності та надати подальші пропозиції для покращення економічних показників України, спираючись на опис її сильних та слабких сторін, можливостей та загроз [129; 139].

Серед зарубіжних досліджень одним з перших проектів з розробки базових показників економічної безпеки країни став «Барометр економічної кон'юнктури», запропонований у 1916 році Пірсоном У. і розвинутий у подальшому Мітчелом У. [202]. Методика заснована на оцінці тих показників господарської діяльності, яким притаманні циклічні коливання. Алгоритм побудови барометру включає: очищення всіх обраних показників

від довгострокового тренду і сезонних коливань; визначення точок циклічних мінімумів та максимумів для всіх очищених рядів; групування рядів за подібною циклічною поведінкою. Сьогодні система економічних індикаторів, що знаходиться в основі барометра економічної кон'юнктури, широко використовується Національним бюро економічних досліджень США для оцінювання розвитку економічної системи та прогнозування її кон'юнктури [68].

Методика, запропонована де Ла Торе і Некаром Д., стала першою спробою комплексно дослідити економічну безпеку з урахуванням взаємозалежного впливу соціально-економічних і політичних факторів, які, в свою чергу, поділялися на внутрішні та зовнішні [169]. До внутрішніх факторів, які вказують на найбільш уразливі місця та характеризують економічний розвиток країни, віднесено: чисельність і вікова структура населення; ВВП на душу населення; розподіл чистого доходу; природні ресурси галузевої структури й економічна диверсифікованість бізнесу; рівень продуктивності праці та безробіття; міграція населення; галузева й територіальна структура економіки тощо. До зовнішніх економічних факторів, які об'єднують ступінь впливу зовнішніх обмежень на внутрішню економічну політику, включено: поточний платіжний баланс; цінову еластичність експорту й імпорту; зовнішній борг; валютний курс тощо [68]. Характерною рисою зазначеної методики стало обґрунтування впливу політичних факторів (класова гетерогенність, культурні та моральні цінності, гнучкість урядових інститутів, вплив опозиції, дотримання прав людини тощо) на економічну безпеку держави.

Для країн Європейського Союзу Удовіч Б. пропонує оцінювати стан економічної безпеки національної економіки через дослідження динаміки «об'єктивних» (показники зайнятості та безробіття; показники бідності; розподіл доходів і освіта; клопотання про надання притулку та імміграція; платіжний баланс;

стабільність курсу валюти та прямі іноземні інвестиції) та «суб'єктивних» критеріїв (задоволення рівнем життя населення ЄС; підтримка населенням розширення ЄС; особиста економічна безпека та введення євро новими країнами-членами ЄС) [230].

Проведене дослідження дозволило розвинути існуючі підходи до типологізації індикаторів економічної безпеки країни і запропонувати виділення наступних критеріїв класифікації та видів індикаторів: форма представлення відповідного індикатора (абсолютні та відносні), важливість індикатора для оцінки стану економічної безпеки, ступінь кореляції з рівнем безпеки (базові та додаткові), за ступенем однорідності (одиничні (аналітичні) та комплексні (синтетичні)).

Отже, рівень економічної безпеки країни можна оцінити на основі моніторингу великої кількості індикаторів, які у кожному окремому періоді можуть змінюватися різноспрямовано. У такій ситуації забезпечити порівнюваність рівнів економічної безпеки за кілька періодів досить складно. Саме тому більш ефективними вважаються підходи, які дозволяють отримати інтегральну оцінку рівня економічної безпеки країни. Методики інтегральної оцінки національної економічної безпеки пропонується умовно поділити на дві групи:

1. Методи, які дозволяють отримати комплексне уявлення про стан економічної безпеки країни та перспективи розвитку ситуації у цій сфері за рахунок складання аналітичних описів, побудови моделей, сценаріїв тощо;

2. Методи, які засновані на розрахунку інтегральних індексів економічної безпеки, що характеризують зміну рівня економічної безпеки країни в динаміці у порівнянні з пороговими значеннями [137].

Для оцінки рівня економічної безпеки країни широко використовується низка методів, які передбачають моделювання ситуацій у сфері економічної безпеки і засновані на використанні

економіко-математичних моделей, статистичних, ігрових, імітаційних методів тощо. Найбільш часто використовуються:

- метод аналізу і обробки сценаріїв, заснований на залученні висококваліфікованих фахівців-експертів та використанні сучасних засобів математичного моделювання. Застосування цього методу дозволяє сформулювати сценарій економічної безпеки країни – документ аналітико-описового характеру, в якому відбивається логічна послідовність розвитку ситуації у сфері економічної безпеки в майбутньому на основі науково обґрунтованих гіпотез і положень. За результатами моделювання вихідні гіпотези і прогнози уточнюються та конкретизуються, а також з'являються нові варіанти сценаріїв економічної безпеки. Сценарний метод є ефективним при побудові систем підтримки та прийняття рішень для розв'язання задач забезпечення національної економічної безпеки (прогнозування та оцінка результатів управлінських рішень; аналіз ефективності заходів, що проводяться; вибір оптимального рішення) [26, с.70];

- теоретико-ігрові методи, які використовуються для аналізу конфліктних ситуацій у сфері економічної безпеки з метою прийняття управлінських рішень. Методи засновані на теорії ігор і застосуванні прикладної математики для вивчення моделей і методів прийняття оптимальних рішень в умовах конфлікту. У результаті застосування цих методів можна визначити, яку стратегію економічної безпеки має застосувати країна, щоб при цьому не зашкодити потенційним конкурентам або противникам;

- методи розпізнавання (класифікації) образів, що засновані на застосуванні методів математичної статистики, теорії ймовірностей, теорії ігор, теорії інформації, статистичної теорії зв'язку, таксономічних методів. Зазначені методи дозволяють перетворити вхідну інформацію щодо стану економічної безпеки країни (в якості такої інформації можна обирати

конкретні параметри економічної безпеки) у вихідну, що представляє собою висновок про те у якому стані знаходиться країна (наприклад, у зоні економічної безпеки, на межі економічної безпеки або за межами економічної безпеки);

- методи багатовимірного статистичного аналізу (кореляційно-регресійний, компонентний, факторний, кластерний, спектральний методи, аналіз часових рядів), які дозволяють визначати характеристики динаміки змін показників економічної безпеки, виявляти їх тенденції в минулому та розраховувати прогностні значення на майбутнє [26, с.70]. Також зазначені методи дають змогу будувати регресійні моделі економічної безпеки і на цій основі визначати фактори, що найбільше впливають на рівень економічної безпеки країни;

- методи теорії нечітких систем або множин, які представляють собою найсучасніші засоби дослідження складних проблем. Вони дозволяють формалізувати неточні, недосконалі, суперечливі знання про економічну безпеку, які використовують у своїх міркуваннях фахівці, за допомогою електронно-обчислювальних машин. Особливо цінним є використання зазначених методів при обробці даних щодо економічної безпеки країни, отриманих методом експертних оцінок [26, с.71; 72, с.104; 89, с.59].

Більш формалізованим є підхід, що передбачає розрахунок інтегральних індексів економічної безпеки. Незважаючи на велику увагу, яку приділено методикам інтегральної оцінки рівня економічної безпеки і вітчизняними, і зарубіжними науковцями, існуючі методики залишаються досить недосконалими. По-перше, різні автори обґрунтовують різні критерії відбору індикаторів, які включено до інтегральної оцінки. По-друге, проблемним питанням є встановлення нормативних (порогових) значень відповідних індикаторів економічної безпеки. По-третє, у деяких методиках

відсутні важливі індикатори, які можуть суттєво вплинути на стан економічної безпеки.

Одна з методик визначення рівня економічної безпеки країни на основі інтегрального індексу базується на оцінці рівня конкурентоспроможності національної економіки. Так, згідно з Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» від 9 жовтня 2013 року № 1277, економічна безпека – це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання [95]. Відповідно, визначаючи економічну безпеку як сукупність умов, в українському законодавчому полі особливо наголошується на те, що саме за таких умов яких зберігається здатність країни підтримувати конкурентоспроможність економіки, ефективно захищати національні економічні інтереси і протистояти зовнішнім економічним загрозам, повністю використовувати конкурентні переваги в міжнародному поділі праці» [115, с.366]. Таким чином, згідно з цими визначеннями, основним критерієм оцінки рівня економічної безпеки держави є конкурентоспроможність національної економіки. Конкурентоспроможність країни відбиває певний рівень її продуктивності, який, у свою чергу, визначає рівень добробуту населення, прибутків від інвестицій, характеризує потенціал зростання економіки у довгостроковій перспективі. Конкурентоспроможність формується під впливом низки економічних, політичних і структурних чинників, які визначають умови ведення бізнесу в країні. Ретельний аналіз цього критерію дасть можливість провести оцінку і визначити загрози економічній безпеці [15].

Щорічно Всесвітній економічний форум проводить дослідження щодо рейтингу міжнародної конкуренто-

спроможності країн світу. Ранжування країн за індексом глобальної конкурентоспроможності відбувається на основі оцінки наступних параметрів: якість інституцій, інфраструктура, макроекономічна стабільність, охорона здоров'я і початкова освіта, вища освіта і професійна підготовка, ефективність ринку товарів і послуг, ефективність ринку праці, розвинутість фінансового ринку, технологічний рівень, розмір ринку, відповідність бізнесу сучасним вимогам, інноваційний потенціал. Таким чином, до розрахунку включено три блоки субіндексів: «Основні вимоги», «Підсилювачі продуктивності» та «Інновації та фактори вдосконалення», що характеризуються дванадцятьма параметрами, які представлено більш ніж 100 змінними.

Розрахунок індексу глобальної конкурентоспроможності відбувається шляхом зіставлення значень кожного з аналізованих показників та обчислення індексів по кожному із них. Згідно з отриманими результатами певній країні присвоюється місце в рейтингу, яке прямо пропорційне її балам, тобто чим вищі бали, тим вищий рейтинг країни серед інших країн світу, отже, тим вища її конкурентоспроможність. Відповідно до специфіки визначення індексу Всесвітнього економічного форуму він перебуває в межах від 1 до 7. Окрім загального рейтингу конкурентоспроможності країни, визначаються також рейтинги по кожній групі факторів впливу на конкурентоспроможність. Конкурентоспроможність країни відбиває певний рівень її продуктивності, який у свою чергу визначає рівень добробуту населення, прибутків від інвестицій, характеризує потенціал зростання економіки у довгостроковій перспективі. Конкурентоспроможність формується під впливом низки економічних, політичних і структурних чинників, які визначають умови ведення бізнесу в країні. Результати відповідного дослідження Всесвітнього економічного форуму дозволяють виявити перешкоди на шляху підвищення конкурентоспроможності з метою вироблення керівниками бізнесу та

політичними лідерами країн ефективних стратегій для їх подолання і забезпечення сталого зростання [2].

Також оцінку рівня міжнародної конкурентоспроможності країн здійснює Міжнародний інститут розвитку менеджменту, Лозанна (IMD). Якщо Всесвітній економічний форум будує свої висновки на показниках, де тільки одна третина – це дані офіційної статистики країн, які підлягають вивченню, а дві третини – експертні оцінки, отримані шляхом опитувань, то рейтингування IMD здійснюється на основі зворотного співвідношення: дві третини – дані офіційної статистики й одна третина – результати експертних оцінок. В обох випадках статистичну базу беруть із офіційних міжнародних, національних і регіональних джерел. Оцінні ж дані збирають шляхом проведення опитування 4 тисяч менеджерів державного управління і бізнесменів із різних країн і компаній. Крім того, до розрахунку беруть дані за попередній п'ятирічний період, а їхня точність забезпечується співробітництвом між Всесвітнім економічним форумом та IMD і великою кількістю корпоративних і індивідуальних партнерів – науковими і дослідними установами з усього світу.

Проведене дослідження свідчить, що критерії оцінки міжнародної конкурентоспроможності країни за своєю сутністю ідентичні індикаторам економічної безпеки та відповідно можуть бути застосовані для оцінки рівня останньої.

В Україні оцінка економічної безпеки здійснюється з використанням офіційної методики, закріпленої «Методичними рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України», які затверджені наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 9 жовтня 2013 року № 1277 [95]. Згідно із зазначеною методикою, інтегральний індекс економічної безпеки складається з дев'яти середньозважених субіндексів, які характеризують складові економічної безпеки, а саме:

виробнича безпека – це стан виробничої сфери країни, за якого забезпечується максимально ефективно використання наявних виробничих потужностей у країні, їх модернізація та розширене відтворення, зростання рівня інноваційності виробництва та підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки;

демографічна безпека – це стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України;

енергетична безпека – це стан економіки, що сприяє ефективному використанню енергетичних ресурсів країни, наявності на енергетичному ринку достатньої кількості виробників та постачальників енергії, а також доступності, диференційованості та екологічності енергетичних ресурсів;

зовнішньоекономічна безпека – це стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов для розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому розподілі праці;

інвестиційно-інноваційна безпека – це стан економічного середовища у державі, що стимулює вітчизняних та іноземних інвесторів вкладати кошти в розширення виробництва в країні, сприяє розвитку високотехнологічного виробництва, інтеграції науково-дослідної та виробничої сфери з метою зростання ефективності, поглиблення спеціалізації національної економіки на створенні продукції з високою часткою доданої вартості;

макроекономічна безпека – це стан економіки, за якого досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій;

продовольча безпека – це стан виробництва продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умови його збалансованості та доступності для кожного члена суспільства;

соціальна безпека – це стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни;

фінансова безпека – це стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни. Фінансова безпека, у свою чергу, має такі складові: (банківська безпека; безпека небанківського фінансового сектору; боргова; бюджетна безпека; валютна безпека; грошово-кредитна безпека) [95; 126, с. 5].

Основними етапами розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки та його складових відповідно до офіційної методики є наступні:

- формування множини індикаторів безпеки;
- визначення характеристичних (оптимальних, порогових, граничних) значень індикаторів;
- нормування індикаторів;
- визначення вагових коефіцієнтів;
- розрахунок інтегральних індексів за окремими сферами економіки та інтегрального індексу економічної безпеки в цілому [95].

Відбір відповідних показників до переліку індикаторів економічної безпеки є вкрай важливим етапом оцінки, від якого залежить інформативність отриманих інтегральних індексів. Індикатори мають обиратися за принципами репрезентативності,

достовірності та інформаційної доступності, повинні найбільш повно характеризувати кожен із субіндексів із урахуванням попередньо накопиченого досвіду оцінювання, напрацювань вітчизняних та зарубіжних науковців у сфері економічної безпеки, показників економічної безпеки, визначених профільними міжнародними організаціями [7, с.9].

Поряд з офіційною існують і альтернативні методики інтегральної оцінки рівня економічної безпеки країни. Так, Сухороков А. та Харазішвілі Ю. запропонували використання мультиплікативної форми інтегрального індексу економічної безпеки, обґрунтували вагові коефіцієнти в розрізі складників економічної безпеки і здійснили апробацію цих підходів на прикладі оцінювання і прогнозування рівня економічної безпеки держави [127, с.21]. На їхню думку, вкрай важливим при відборі індикаторів економічної безпеки є правильне визначення кількості таких індикаторів, оскільки достатньо велика кількість множинних індикаторів для визначення рівня економічної безпеки з математичної точки зору ускладнює розрахункову частину та унеможливає здійснення висновків і розробку прогнозних даних по кожному з показників [126].

Відповідно до запропонованої зазначеними науковцями методики, оцінка економічної безпеки країни має здійснюватися за наступним алгоритмом: 1) виявлення функціональних характеристик економічної безпеки держави; 2) виокремлення структурних складників економічної безпеки держави; 3) визначення номенклатури показчиків (індикаторів) економічної безпеки; 4) встановлення нормативних значень індикаторів економічної безпеки; 5) моніторинг індикаторів, ієрархічне узгодження результатів та їх аналіз [127, с. 17].

Науковці Інституту економіки промисловості НАН України зазначають, що концептуальні засади визначення стану та розроблення сценаріїв сталого

розвитку країни, регіону будь-якого рівня або виду економічної діяльності включають наступні етапи:

1) ідентифікація – інтегральне оцінювання динаміки сталого розвитку порівняно з інтегральними пороговими значеннями;

2) стратегування – визначення стратегічних орієнтирів сталого розвитку до конкретного року з позицій економічної безпеки [99].

Відповідно до запропонованого ними підходу, показником економічної безпеки промисловості слугує інтегральний індекс сталого розвитку промисловості, який включає соціальну, екологічну та економічну складові. При цьому інтегральний індекс розраховується спочатку для кожної складової (згортка першого рівня), потім – для напряму розвитку (згортка другого рівня), а потім – для сталого розвитку промисловості в цілому (згортка третього рівня).

Таким чином, дослідження методичних підходів до оцінки стану економічної безпеки країн показує, що жодна методика не дозволяє прямо врахувати вплив корпоративних структур добувної галузі на економічну безпеку держави. Опосередковане уявлення про масштаби впливу корпоративних структур добувної галузі на економічну безпеку країни може дати інформація про те, наскільки враховуються показники діяльності корпоративних структур добувної промисловості при розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки. Так, діяльність корпоративних структур добувної галузі може впливати на окремі складові економічної безпеки, зокрема:

виробничу (ступінь зносу основних засобів добувної промисловості, трудомісткість промислового виробництва у добувній галузі, рентабельність операційної діяльності підприємств добувної промисловості);

енергетичну (частка власних джерел у балансі паливно-енергетичних ресурсів держави, знос основних виробничих фондів підприємств паливно-енергетичного комплексу, відношення інвестицій у підприємства

паливно-енергетичного комплексу до ВВП, запаси кам'яного вугілля);

зовнішньоекономічну (питома вага сировинного та низького ступеня переробки експорту промисловості в загальному обсязі експорту товарів);

інвестиційно-інноваційну (питома вага підприємств, що впроваджували інновації, у загальній кількості підприємств добувної промисловості);

макроекономічну (рівень «тінізації» економіки у добувній галузі);

екологічну (обсяг викидів добувними підприємствами забруднюючих речовин в атмосферне повітря, обсяг скидання забруднених зворотних вод у поверхневі водні об'єкти).

Отже, врахування впливу корпоративних структур добувної галузі на економічну безпеку країни можна досягти за рахунок:

- використання часткових (галузевих) індикаторів для характеристики стану економічної безпеки на рівні добувної промисловості;

- включення показників діяльності корпоративних структур добувної галузі до переліку індикаторів, що характеризують стан окремих складових (субіндексів) інтегрального показника економічної безпеки країни.

З урахуванням вищезазначеного можна запропонувати методичний підхід до оцінки впливу особливостей розвитку добувної промисловості на рівень економічної безпеки країни, що передбачає реалізацію таких етапів дослідження:

По-перше, ідентифікація та систематизація показників розвитку добувної промисловості з урахуванням галузевої специфіки, зокрема з врахуванням високого ступеня концентрації галузі та діяльності корпоративних структур. Доцільним вбачається узгодження системи показників та їх класифікація відповідно до цілей та завдань забезпечення сталого розвитку як галузі, так і економіки країни в цілому.

По-друге, кількісна та якісна оцінка закономірностей розвитку добувної промисловості на основі визначеної системи показників в контексті визначення характеру та специфіки впливу на рівень як економічної безпеки країни, так і окремих складових безпеки, зокрема промислової безпеки.

По-третє, застосування інструментів статистичної оцінки взаємозв'язків з метою визначення найбільш суттєвих індикаторів розвитку добувної промисловості, динаміка яких демонструє найбільш високу кореляцію з індексами рівня економічної безпеки країни.

По-четверте, розрахунок для окремих галузевих індикаторів, що визначають місце добувної промисловості в системі господарських зв'язків, діапазону порогових значень (критичних та оптимальних) та їх узгодження зі специфікою варіації рівня економічної та виробничої безпеки.

Таким чином, запропонований науково-методичний підхід дозволяє оцінити вплив конкретної галузі (зокрема добувної) на рівень економічної безпеки країни шляхом проведення кількісної оцінки взаємозв'язків та визначення основних факторів (як стимулюючих, так і дестимулюючих), що впливають на формування відповідного рівня безпеки. Оцінка відповідного діапазону варіації критичних та оптимальних показників, що характеризують розвиток галузі дозволить визначити відповідні умови забезпечення сталого розвитку та достатнього рівня економічної безпеки. Практичне застосування запропонованого методичного підходу дозволить визначити можливі напрями розвитку добувної промисловості за умови досягнення цілей сталого розвитку та оптимізації окремих галузевих індикаторів, що за певних умов сприятиме підвищенню рівня економічної безпеки країни.

2.3. Визначення впливу зовнішньоторговельної складової на формування національної економічної безпеки.

Трансформації, що відбуваються у світогосподарському розвитку, погіршення світового фінансового середовища, зростання геополітичної напруженості посилили основні ризики розвитку світового господарства в сучасних умовах. Розвиток світової торговельної системи рухається у напрямі від загальної лібералізації до посилення протекціонізму. Перш за все, це стосується розвитку зовнішньоторговельних відносин між країнами, що, у свою чергу, впливає на глобальну економічну динаміку. Інтеграція країн світу до світового господарства зумовлює значний вплив зовнішнього сектора на розвиток національної економіки. Рівень відкритості національної економіки, який є прямим наслідком політики лібералізації, безпосередньо пов'язаний із сферою національних інтересів. Посилення імпоротної залежності від зовнішніх ринків, втрата робочих місць на національному ринку негативно позначаються на економічній динаміці. Зовнішньоторговельна складова зумовлює розвиток конкурентного механізму в країні, сприяє раціональному використанню наявного ресурсного потенціалу, позитивним структурним зрушенням національного господарства.

Національні уряди активно застосовують широкий інструментарій задля забезпечення економічного зростання та відповідного рівня конкурентоспроможності своїх економік при одночасному забезпеченні національної безпеки, що *актуалізує* дослідження зовнішньоторговельної складової національної безпеки. Зовнішньоторговельна політика, що розглядається як відповідна сукупність принципів, методів та інструментарію реалізації безпосередньо впливає на формування національної безпеки країни.

Особлива роль у забезпеченні національної безпеки відводиться економіці, яка виступає джерелом військової

сили, національного багатства та визначає умови міжнародного співробітництва країни, підкреслює Нанто Д. [207]. Наукові дослідження інструментів та методів забезпечення економічної безпеки мають довгий історичний період. Дослідження захисту національного ринку визначають головний предмет дослідження меркантилістів. Витоки протекціонізму розвиваються понад три сторіччя і пов'язані саме із визначенням впливу зовнішньоторговельної складової, яка може стати суттєвим джерелом конфліктів, на забезпечення національних інтересів. Саме з огляду цього обґрунтовувалось застосування традиційних інструментів регулювання зовнішньої торгівлі: обмежувальних інструментів митно-тарифного регулювання імпорту, фіскальних інструментів стимулювання експорту тощо. На відміну від меркантилізму у класичній теорії обґрунтовувались принципи вільної торгівлі шляхом використання абсолютних або порівняльних переваг національної економіки., оскільки обмежувальні заходи не сприяють зростанню багатства націй. Держава має гарантувати безпеку, яка, у свою чергу, має забезпечувати відповідні цінності у суспільстві, підкреслює Болдвін Д. [159, с.15-22], однак методи, якими національні уряди забезпечують національну безпеку, суттєво відрізняються.

Ліберальна ідея тривалий час визначала політичний курс багатьох країн світу, міжнародних організацій (СОТ, МВФ та ін.) Однак тривалий час питання: чи дійсно вільна економіка сприяє зростанню добробуту в країнах залишається дискусійним. На позитивну залежність рівня відкритості національних економік та їх економічного зростання вказують дослідження [171; 221, с.18-23]. Про відсутність емпіричного підтвердження дійсної ефективності лібералізації торговельних режимів, що знаходяться в основі багатостороннього механізму звертає увагу Роуз А. [220]. Складність просування багатостороннього механізму регулювання торговельно-економічних відносин під егідою СОТ суттєво вплинула

на пошук двосторонніх механізмів регулювання, що вплинуло на формування національних політик країн-інтегрантів.

В умовах нестабільності та кризової фази світогосподарського розвитку відбувається посилення протекціонізму у реалізації зовнішньої політики, задля протидії яким держані органи управління багатьох країн світу стали більш активно впроваджувати явні та приховані обмежувальні заходи, кількість яких постійно зростає [158]. Поясненням цього може стати глибинний зв'язок між національними економічними інтересами та бажанням країн застосувати протекціоністські заходи та інструменти, оскільки саме національні інтереси формують складові та напрями реалізації регуляторної політики, важливим завданням якої стає забезпечення конкурентних переваг та захист національного виробництва. Її наслідком може стати формування нерівних умов по відношенню іноземного виробника [236]. Відповіддю на деформацію класичного кредо лібералізму «laissez-faire» стає ліберальний економічний патріотизм, дія якого спрямована на прагненнях: забезпечити більшу незалежність від ресурсів, що знаходяться поза контролем країни; досягнути диверсифікованої та збалансованої національної економіки як засобу покращення національного добробуту; забезпечити самостійне планування національного економічного розвитку в сучасних реаліях глобалізаційних процесів [215]. Таким чином, у сучасних розробках протекціонізм розглядається і як обмеження торгівлі, і як певна дискримінація учасників міжнародних економічних відносин. Лібералізація зовнішньоекономічної діяльності сприяла економічному зростанню прогресивних економік, одночасно, саме вільна торгівля часто розглядається як один із факторів зростання нерівності у світі. Це вимагає застосування з боку країн цілеспрямованих політик, які забезпечать більш справедливі результати розподілу [183].

Принципово новими умовами формування економічної політики країн стали виклики, пов'язані із наслідками світової економічної кризи 2008-2009 рр. Задля поживлення економічної активності уряди багатьох країн впровадили відповідні антикризові програми та переформатували торговельну політику із активним використанням інструментів прихованого протекціонізму. Моніторинг торговельної політики країн [194] виявив, що після світової економічної кризи років використання захисних заходів стали стрімко поширюватись та застосовуватись країнами із різним рівнем досягнутого соціально-економічного розвитку, обмеженням для їх всебічного застосування фактично залишається лише існуючих у світі багатосторонній механізм регулювання торговельно-економічних відносин між країнами, що реалізується відповідно до правил СОТ.

Задля забезпечення високого рівня конкурентоспроможності національних виробників національні уряди все активніше застосовують різноманітні інструменти захисного, стимулюючого, дискримінаційного та рестрикційного характеру, що впливають на економічну активність. Поширення використання протекціоністських заходів, перш за все, пов'язано із нетарифними інструментами, у тому числі прихованого характеру, оскільки подальша лібералізація тарифних інструментів просувається вкрай повільно, а її потенціал вкрай незначний, що підтверджується активним застосуванням інструментів внутрішньої економічної політики – податків, державних закупівель, стандартів та норм екологічного, фіто-санітарного характеру тощо. Кількість нових державних інтервенцій щороку зростає (рис.2.3.).

Починаючи з листопада 2008 року урядами різних країн було імплементовано 1196 інтервенцій дискримінаційного характеру [180], серед яких домінували субсидії (7166), експортні заходи (включаючи експортні субсидії) (3563), тарифні обмеження (2408) тощо.

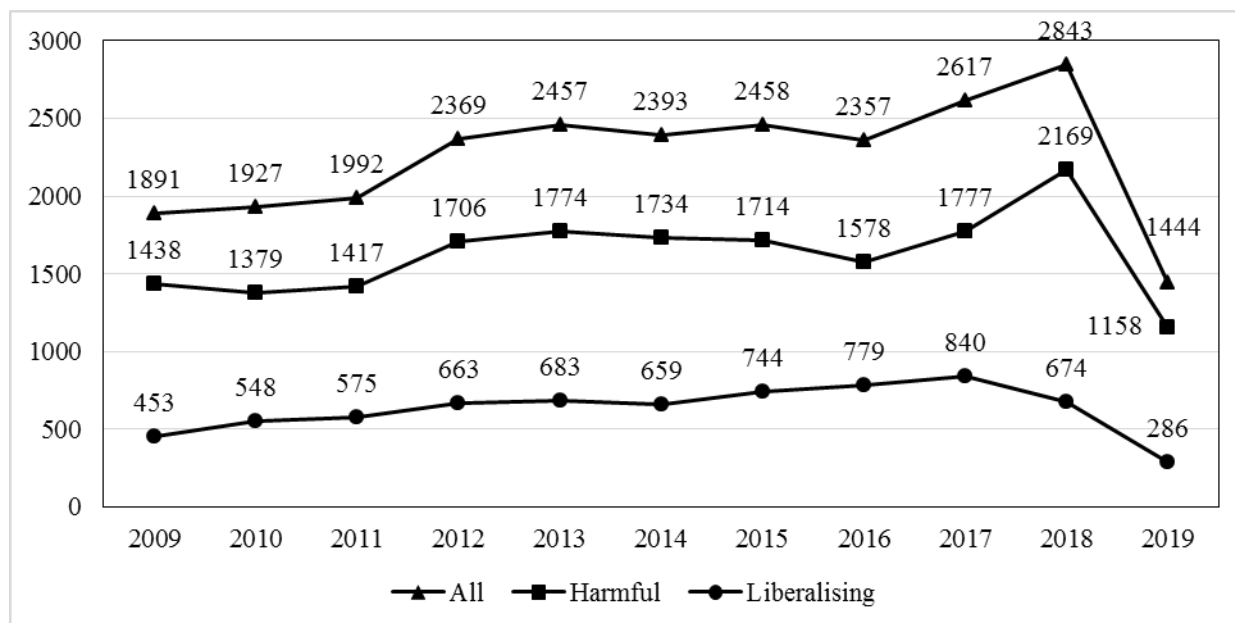

Рис. 2.3. Динаміка щорічних інтервенцій

Глобальні процеси спонукають національні уряди впроваджувати дерегулюючі заходи, покращувати якість інститутів, з іншого боку, зарегульованість економіки сприяють поширенню корупції та поглибленню процесів тінізації національних економік. Посилення ризиків розвитку світового господарства призвело до трансформації торговельних політик, змін у використанні інструментів регулювання зовнішньої торгівлі, що впливає на забезпечення економічної безпеки країн, як важливішої складової їх національної безпеки. Участь держави в регулюванні економічних процесів стала об'єктивною реальністю [215]. Широкий інструментарій, що використовують національні уряди для забезпечення розвитку національних економік, конкурентоспроможності своїх виробників, стимулювання їх економічної активності визначає сутність сучасного неопротекціонізму, середовищем прояву якого може стати будь-яка сфера – науково-технічна, виробнича, інвестиційна, торговельна, міграційна тощо. Гнучкість інструментів реалізації політики неопротекціонізму дозволяє зменшити асиметричний розподіл переваг від глобалізації та забезпечити адекватну реакцію на глобальні дисбаланси.

Сучасна держава фактично втратила свою монополію на розробку та реалізацію зовнішньої

політики. Одночасно відбувається посилення ролі недержавних суб'єктів, які активно використовують різноманітні інформаційні технології, чисельні комунікативні механізми. Все більше у світі реалізовується інформаційних кампаній, які спрямовані на досягненні як зовнішньополітичних цілей, так і на підтримку процесів, що відбуваються в країнах. Держави шляхом використання різних моделей публічної дипломатії впливають на поведінку недержавних акторів. Більшість країн ведуть себе на міжнародному рівні подібно до компаній, що борються за вплив і владу, на основі дотримання норм міжнародного права, договорів та угод. Проте існують випадки, коли загроза суперництва стає еквівалентною життєвоважливим національним інтересам, і дипломатія стає головним інструментом, за допомогою якого реалізується міжнародне співробітництво на багатосторонній основі. При цьому, завдяки публічній дипломатії просуваються національні інтереси на міжнародному рівні, посилюється безпека країн.

Зовнішньоторговельна складова безпеки залежить від ефективності зовнішньоторговельної діяльності країни, це, у свою чергу, значною мірою визначає умови формування рівня конкурентоспроможності. Слід зазначити, що достатньо високий рівень конкурентоспроможності є передумовою формування безпекового середовища. Врахування конкурентних переваг та потенційних напрямів їх посилення дозволить забезпечити зростання рівня ефективності зовнішньоторговельної діяльності, формування достатнього рівня відкритості економіки, оптимального рівня її спеціалізації в системі міжнародного поділу праці, що в свою чергу сприятиме підвищенню рівня зовнішньоторговельної безпеки країни.

Для оцінки зовнішньоторговельної складової розвитку національної економіки запропоновано використання відповідної системи зовнішньоторговельних індикаторів, що можуть виступати в якості

чинників економічної безпеки. Відповідно, зміна визначених індикаторів (у відповідному напрямку) може ідентифікувати загрози (ризики) зовнішньоторговельній безпеці як складової економічної безпеки країни. Пропонується наступна система індикаторів впливу на зовнішньоторговельну безпеку:

Експорт товарів та послуг до ВВП, % (I₁) виступає важливим показником інтеграції країни до світового господарства. Слід зазначити, що зростання ступеню відкритості економіки (експортна квота) обумовлює збільшення рівня залученості країни в систему світових торговельних зв'язків, здатність національної економіки максимально ефективно використовувати переваги зовнішньоекономічної діяльності для економічного зростання, підвищення рівня її конкурентоспроможності. За критеріями Світового банку, якщо рівень експортної квоти країни є менш, ніж 10%, то така економіка вважається відносно закритою, від 10% до 25% - помірно відкритою, від 25% до 35% - достатньо відкритою.

Імпорт товарів та послуг до ВВП, % (I₂) визначає ступень залежності країни від імпорту (імпортна квота), суттєве зростання якої обумовлює ризики залежності від економічних партнерів та кон'юнктури світових ринків.

Індекс стану балансу, % (I₃) визначається як коефіцієнт покриття експортом імпорту, що є критерієм ефективності зовнішньоторговельної взаємодії, характеризує на скільки валютна виручка від експорту покриває витрати на імпорт. Якщо зазначений показник становить понад 100%, то країна має додатне сальдо торгівлі, торгівлю можна вважати ефективною, якщо менш ніж 100%, та, фактично це означає, що країна має від'ємне сальдо торгівлі і така зовнішня торгівля країни не може вважатись ефективною.

Експорт товарів та послуг до світового експорту, % (I₄) та *імпорт товарів та послуг до світового імпорту, % (I₅)* виступають важливими показниками, що характеризують позиції (вагомість) країни в системі

світової торгівлі. Більш високі значення індикаторів обумовлюють більш впливові позиції країни.

Зовнішньоторговельний оборот на душу населення, дол. (I₆) виступає показником, що відображає рівень інтенсивності участі країни в системі світової торгівлі

Коефіцієнт випередження зростання експорту над імпортом, % (I₇) враховує: по-перше, характер динаміки експортної та імпоротної динаміки, виступає індикатором зростання зовнішньоторговельної активності), по-друге, виступає критерієм ефективності торговельної співпраці. Цілком логічно, що, що якщо цей коефіцієнт перевищує 100%, то зростання експорту випереджає динаміку зростання імпорту; якщо ж менш ніж 100%, то темпи зміни експорту відстають від динаміки зростання імпорту.

Індекс умов торгівлі (I₈) виступає як індикатор, що характеризує зміну умов торгівлі для країни і розраховується співвідношенням зміни цін експорту та імпорту. Якщо значення цього індексу більш, ніж 100, то можна зазначити, що умови торгівлі покращилися, ціни експорту зростали швидше цін імпорту; якщо менше – то умови торгівлі погіршилися, зростання цін експорту виявилось меншим, ніж збільшення цін імпорту.

Індекс концентрації експорту (I₉) – індикатор рівня спеціалізації країни, що характеризує ступінь ринкової концентрації, і дозволяє визначити ступінь вузькості експортного асортименту країни порівняно зі світовою структурою експорту.

Індекс диверсифікації експорту (I₁₀) виявляє відмінності між структурою торгівлі країни (групи країн) та середньосвітовою структурою експорту.

Високотехнологічний експорт до ВВП, % (I₁₁) виступає важливим показником якості (технологічності) зовнішньої торгівлі країни

Вищезазначені індикатори можуть визначити структуру інтегрального індексу зовнішньоторговельної складової економічної безпеки

Ґрунтуючись на методиці багатовимірного (інтегрального) оцінювання [184] запропоновано наступний інструментарій оцінки зовнішньоторговельної складової безпеки, що передбачає реалізацію наступних етапів:

- визначення структури інтегрального індексу (визначення системи індикаторів);
- вибір способу стандартизації вхідних параметрів з метою приведення їх до порівнювального вигляду та включення до відповідних інтегральних індексів (вихідні індикатори (I_j) стандартизовано залежно від їх типу співвідношенням з пороговими значеннями (I_n) (1), з наступним нормування з використанням функції стандартного нормального інтегрального розподілу:

$$Z_j = \frac{I_j}{I_n} (I_j - \text{стимулятор}) \text{ або } Z_j = \frac{I_n}{I_j} (I_j - \text{дестимулятор}) \quad (2.1)$$

$$Z_j^{\text{норм}} = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{z_j^2}{2}} \quad (2.2)$$

- визначення вагомості індикаторів (вага оцінена з використанням методу експертних оцінок);
- вибір форми агрегування інтегрального індексу та проведення відповідних розрахунків інтегрального індексу із подальшою інтерпретацією.

Доцільним, є застосування геометричного агрегування, відповідно, формула розрахунку інтегрального індексу зовнішньоторговельної складової безпеки з урахуванням вагомості вищенаведених індикаторів буде мати наступний вигляд:

$$SI = I_1^{0,04} * I_2^{0,04} * I_3^{0,11} * I_4^{0,07} * I_5^{0,07} * I_6^{0,11} * I_7^{0,07} * I_8^{0,14} * I_9^{0,11} * I_{10}^{0,14} * I_1^{0,11} \quad (2.3)$$

Використовуючи офіційні дані Державної служби статистики України, проведено апробацію запропонованої методики та розраховано інтегральний індекс зовнішньоторговельної складової безпеки української економіки.

Таблиця 2.1

Динаміка зовнішньоторговельних індикаторів та індексів безпеки України

Роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Інтегральний індекс, SI	68,03	68,83	70,27	69,26	69,43	68,58	67,84	67,83	67,93
Експорт товарів та послуг, % до ВВП	47,05	49,82	47,72	42,96	48,59	52,60	49,30	48,01	45,21
Імпорт товарів та послуг, % до ВВП	51,09	56,43	56,37	52,19	52,10	55,21	56,22	55,70	53,81
Індекс стану балансу, %	92,11	88,29	84,65	82,30	93,27	95,27	87,68	86,20	84,02
Експорт товарів та послуг, % до світового	0,34	0,36	0,37	0,33	0,27	0,22	0,22	0,23	0,24
Імпорт товарів та послуг, % до світового	0,38	0,42	0,45	0,42	0,30	0,24	0,26	0,28	0,29
Зовнішньоторговельний оборот на душу населення, дол.	2915	3800	4026	3851	2980	2185	2203	2616	2928
Коефіцієнт випередження зростання експорту над імпортом, %	95,45	95,85	95,88	97,22	113,33	102,14	92,04	98,30	97,48
Індекс умов торгівлі	100,00	104,15	92,71	92,44	89,14	81,70	81,53	82,89	82,52
Індекс концентрації експорту	0,13	0,13	0,12	0,12	0,13	0,13	0,15	0,14	0,14
Індекс диверсифікації експорту	0,57	0,57	0,60	0,61	0,67	0,68	0,67	0,68	0,65
Високотехнологічний експорт, % ВВП	5,00	5,00	6,91	6,71	7,53	8,52	7,22	6,25	5,41

Експортна квота України за аналізований період коливається в межах 42,96% (2013) – 52,6% (2015), що в середньому на 13% вище середнього по ЄС та на 61% вище середньосвітового показника. Імпортна квота варіюється в діапазоні 51,09% (2013) - 56,43%(2011), що в середньому на 36% вище середнього по ЄС та на 86% вище середньосвітового показника. За показниками відкритості економіка України є достатньо відкритою та, одночасно, залежною від імпорту. Слід зазначити, що 2/3 українського експорту становлять товари первинної обробки або взагалі сировина, тоді як понад половини національного імпорту становить готова продукція. При цьому, проти країни активно застосовуються протекціоністські заходи по таким групам товарів, які мають вагому частку у структурі українського експорту: вироби з чорних металів (504 заходи), чорні метали (278), інші вироби з металів (132), зернові культури (101)

тощо. У цілому, з 2009 року проти українських товаровиробників на зовнішніх ринках було застосовано майже 1,4 тис. протекціоністських заходів, з яких 2/3 продовжують діяти по сьогодні.

Індекси стану балансу, що не перевищують 100%, свідчать про неефективність зовнішньої торгівлі України, від'ємне сальдо та мають останніми роками (2015-2018 рр.) негативну тенденцію до зменшення. В країні сформувався стан хронічного дефіциту торгового балансу: 2015 рік – 3,4 млрд. дол. США, 2016-й – 6,9 млрд. дол.; 2017-й – 9,6 млрд. дол.

Показники вагомості країни в системі світової торгівлі незначні та при цьому характеризуються тенденцією до скорочення в експорті та незначному зростанню в імпорті. Показник зовнішньоторговельного обороту на душу населення є невисоким (в середньому за період 3056 дол. на душу), що в 9,5 разів менше за середній рівень по ЄС та в 2 рази менше за середньосвітовий рівень. За винятком 2014-2015 рр. фактором ризику зовнішньоторговельній безпеці є випереджальне зростання імпорту над експортом, однак темпи випередження у 2016-2018 рр. скорочується. Умови торгівлі для країни протягом 2012-2018 рр. постійно погіршуються, про що свідчать значення відповідного індексу менше за 100%. Незважаючи на те, що індекс концентрації експорту в 2 рази більший за середнє значення по ЄС, він є незначним (близьким до 0), що свідчить про достатньо широкий спектр товарів, що експортуються. Щодо індексу диверсифікації, то він в 3 рази більший за середній рівень по ЄС, близький до індексів країн, що розвиваються, та свідчить про суттєві відмінності в структурі експорту порівняно зі світовою структурою. Частка високотехнологічного експорту за аналізований період коливається в межах 5% (2011) – 5,52% (2015), що в середньому в 3 рази менше середньосвітового показника.

Таким чином, можна зазначити, що серед основних факторів загроз зовнішньоторговельній безпеці України

є високий ступінь імпортової залежності, більш інтенсивне випереджальне зростання обсягів імпорту над експортом, від'ємне торговельне сальдо, низький порівняно з європейськими країнами рівень інтенсивності торгівлі, погіршення умов торгівлі за рахунок зростання імпортних цін більш швидкими темпами щодо цін експорту, суттєві відмінності в структурі експорту порівняно зі світовою структурою, низька якість експорту.

Національні уряди активно застосовують широкий інструментарій задля забезпечення економічного зростання та відповідного рівня конкурентоспроможності своїх економік при одночасному забезпеченні національної безпеки. В умовах нової економічної реальності торговельні обмежувальні заходи активно застосовують, як розвинуті країни, так і країни, що розвиваються. В умовах загострення кризового становища у світовому господарстві спостерігається посилення протекціонізму і як обмеження торгівлі, і як певної дискримінації учасників міжнародних економічних відносин задля досягнення диверсифікованої та збалансованої національної економіки, і який набуває нових форм і ознак.

Ґрунтуючись на методиці багатовимірного (інтегрального) оцінювання, запропоновано інструментарій оцінки зовнішньоторговельної складової безпеки, апробацію якого здійснено на офіційних статистичних даних української економіки. Доведено, що у сучасних умовах основними факторами загроз зовнішньоторговельній безпеці України є високий ступінь імпортової залежності, випереджальне зростання обсягів імпорту над експортом, від'ємне торговельне сальдо, низький порівняно з європейськими країнами рівень інтенсивності торгівлі, погіршення умов торгівлі за рахунок зростання імпортних цін більш швидкими темпами щодо цін експорту, суттєві відмінності в структурі експорту порівняно зі світовою структурою, низька якість експорту. Україна дуже обмежено використовує інструменти протекціоністського захисту.

РОЗДІЛ 3

СКЛАДОВІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА

3.1. Концептуальні засади формування енергетичної безпеки країн в умовах глобалізації.

На сучасному етапі розвитку економіки відбувається процес активного становлення взаємозалежного світового господарства зі своїми автономними механізмами: новими схемами управління транснаціональними корпораціями, новітніми фінансовими технологіями, ліквідацією бар'єрів на шляху транскордонного переміщення товарів, капіталу і послуг. Однак використання переваг глобалізації породжує не тільки позитивні наслідки, але і ряд ризиків для національних економік. Безпека економічного розвитку особливо важлива для країн, які перебувають в процесі переходу до ринкової економіки. Одне з провідних місць серед глобальних проблем людства займає проблема забезпечення енергетичної безпеки. Глобальність сучасних ринків основних видів енергоносіїв впливає на можливість забезпечення енергетичної безпеки, підвищення рівня якої, в сучасних умовах, зусиллями окремих країн здійснити практично неможливо.

Необхідною умовою забезпечення сталого розвитку держави та однією з важливих складових національної безпеки, є енергетична безпека. Міжнародна енергетична агенція визначає енергетичну безпеку як безперебійну доступність джерел енергії за доступною ціною. Енергетична безпека має багато аспектів: довгострокова енергетична безпека головним чином пов'язана з своєчасними інвестиціями в енергопостачання відповідно до економічного розвитку і екологічних потреб. З іншого боку, короткострокова енергетична безпека фокусується на здатності енергетичної системи швидко реагувати на раптові зміни в балансі попиту і пропозиції [76].

Енергетичну безпеку трактують як властивість технічної безпеки систем енергетики. Разом з цим енергетична безпека, за своїм визначенням, повинна гарантувати захист людини, держави і суспільства в цілому від дефіциту паливно-енергетичних ресурсів, тобто виступає як економічна, політична й філософська категорії [13]. Отже, оцінка рівня енергетичної безпеки потребує чіткого розуміння самого поняття та відповідних ризиків й загроз, що впливають на неї.

Спроби визначення категорії «енергетична безпека» відзначаються різноманіттям підходів й не були системними. Існує декілька базових підходів до визначення енергетичної безпеки, відповідно до яких це: стан захищеності громадян, суспільства, економіки від загроз незадовільного енергозабезпечення; стан захищеності інтересів в енергетичній сфері; стан систем енергозабезпечення в різних умовах; стабільність системи енергозабезпечення за дії дестабілізуючих чинників; енергетична незалежність тощо [46].

При переході все більшої кількості країн до постіндустріального етапу розвитку відбувається трансформація соціального пізнання щодо визначення енергетичної безпеки. Сучасна наукова література обґрунтовує декілька визначень. Соціальна гносеологія (пізнання) розглядала останніми роками проблему забезпечення енергетичної безпеки, крізь призму світоглядних засад індустріального суспільства. Стосовно енергетичної сфери держави раніше переважала механістично-спрощена парадигма аналізу економічної політики, стимулюючи однолінійний варіант усвідомлення змісту енергетичної безпеки і планування перспектив її подальшого розвитку [74]. Майже до кінця ХХ століття енергетичну безпеку окремої країни трактували як сукупність усіх паливних та енергетичних ресурсів держави та її здатність мобілізувати їх у потрібний час для досягнення певної мети.

Проте, на даному етапі розвитку матеріальні потенціали, тобто наявність ресурсної бази, не є

ключовими у досягненні енергетичної безпеки. На підтвердження цього свідчать структури енергоспоживання окремих країн. Так, найвищу ефективність використання енергоресурсів та найбільш оптимальні структури енергоспоживання демонструють країни, які мають обмежені власні запаси (Японія, Австрія, Данія, Італія). Енергоефективність їх ВВП варіюється у межах 0,07-0,12 тон на 1000 доларів США. Разом з тим світові лідери за запасами вуглеводної сировини демонструють енергоефективність ВВП на рівні 0,4-1,2 тони на 1000 доларів США [76].

Існуючі підходи щодо вирішення проблем енергетичної безпеки можна систематизувати та умовно розділити на три школи. В рамках першої визначається, насамперед, проблема стабільності сучасних ринків, надійності постачань, цін, конфліктів навколо транзиту енергоресурсів та інші наявні проблеми. Серед представників даної школи вчені й економісти не домінують, адже домінує політична складова. Ця школа проявляє найбільшу активність, свідоцтвом чого є міжнародні конференції, форуми, зустрічі міністрів тощо.

Представниками другої школи є вчені економісти, наукові співробітники, зусилля яких спрямовані на прогнозування економічного росту та енергоспоживання на довгостроковий період; вирішення проблем диверсифікації джерел енергії, суперечок між атомною й теплоенергетикою; транзитних проблем тощо.

Проблема погіршення стану навколишнього природного середовища, що спричинена стрімким демографічним й економічним зростанням, та її усвідомлення, призвело до виникнення концепції «сталого розвитку», яку було оприлюднено в 1992 році у Ріо-де-Жанейро на Конференції ООН з навколишнього середовища й розвитку. Концепція сталого розвитку представляє необхідний пошук такого співвідношення між природокористуванням і соціально-економічним розвитком, яке б забезпечило раціональне, економне і ефективне використання природних ресурсів,

підтримувало б екологічну безпеку суспільства і разом з тим гарантувало б необхідну якість життя і добробуту населення [120].

На думку представників третьої школи (академічних екологів, членів міжнародних неурядових організацій) у розрахунках першої й другої шкіл недостатньо уваги приділено сталому розвитку й екології. Це може бути справедливим, оскільки питання глобальних кліматичних змін знаходять своє відбиття в економіці й політиці. Враховуючи довгостроковий характер концепції сталого розвитку, необхідним є й формування нової парадигми глобальної енергетичної безпеки, яка синтезує економічні, політичні, соціальні та природничі інтереси людства.

Отже, провідні науковці визначають енергетичну безпеку як впевненість, що енергія буде в розпорядженні у тієї кількості і якості, яких потребує сучасні економічні умови. Стан захищеності життєво важливих «енергетичних інтересів» особистості, суспільства й країни в цілому від внутрішніх та зовнішніх погроз також характеризує енергетичну безпеку [152].

Сьогодні країни Європейського Союзу, визначаючи енергетичну безпеку, мають на увазі, перш за все, «зниження залежності від зовнішніх джерел постачання енергоносіїв та їх диверсифікацію» - так цей термін визначається в «Зеленій книзі з енергетики Європейської комісії» 2006 року. Країни – великі експортери і значні споживачі вуглеводнів, розуміють енергетичну безпеку як «стан захищеності країни, її громадян, суспільства, держави, яка обслуговує їх економіку від загроз надійному паливно- і енергозабезпеченню. Ці загрози визначаються як макроекономічними, геополітичними, кон'юнктурними, тобто зовнішніми чинниками, так і власне станом і функціонуванням енергетичного сектора країни.

Основними характеристиками енергобезпеки є:

- ✓ здатність ПЕК надійно забезпечувати економічно обґрунтований внутрішній і зовнішній попит енергоносіями відповідної якості і прийнятної вартості;
- ✓ стійкість енергетичного сектору до зовнішніх і внутрішніх економічних, техногенних і природних загроз;
- ✓ можливість енергетичного сектору мінімізувати шкоду, спричинену проявом різних дестабілізуючих факторів.

Провідні спеціалісти з енергетики виокремлюють ключові відмінності у визначенні терміну «енергетична безпека» стосовно до різних груп країн. Так, «для бідних країн» енергетична безпека – це доступ до порівняно не дорогої енергії; для зростаючих країн-споживачів – впевненість, що потік вуглеводної сировини (нафти і газу) буде зростати; розвиненим країнам-споживачам хочеться мати подвійний контроль – джерела нафти і газу з «дружній» території і, бажано, від «дружньої» фірми; для моно експортерів енергетичних продуктів енергобезпека представляється як стабільний рівень цін на енергоносії; для розвинених експортерів – стійкість експортних доходів; країнам-експортерам з транзитивною економікою енергобезпека бачиться як стійкість експортних доходів і їх реінвестиції в розвиток; для енергетичних компаній-гігантів розвинених країн – як правова забезпеченість інвестицій в країнах, що розвиваються; а для енергетичних компаній країн, що розвиваються енергобезпека – це, перш за все, рівноправний вихід на світові ринки.

Таким чином, держави світу поки ще не виробили єдиного підходу до розуміння терміну «енергетична безпека». Країни-експортери енергоресурсів роблять акцент на підтримці стабільного попиту на їх експорт, який забезпечує переважну частку їх державних доходів. Їх завдання в тому, щоб встановити й утримувати державний контроль над «стратегічними ресурсами», а також над основними маршрутами збуту своїх енергоносіїв на світові ринки. Країни, що розвиваються

стурбовані тим, як зміна цін на вуглеводні впливає на їх платіжний баланс. Для Китаю і Індії енергетична безпека – це «здатність швидко пристосовуватися до нової залежності від світових ринків, що знаменує собою серйозний відхід від їхнього колишнього прагнення до самодостатності. Для Японії ж це компенсація гострої нестачі внутрішніх ресурсів за рахунок диверсифікації, торгівлі та інвестицій.

Стан енергобезпеки переважної більшості країн світу залишає бажати кращого, перш за все, завдяки існуючим загрозам та ризикам. Серед найбільш розповсюджених загроз технологічні: моральна й фізична відсталість добувної й транспортної інфраструктури, застарілість нафтопереробних потужностей та трубопровідних мереж, висока енергоємність промисловості, низька ефективність видобутку й переробки вуглеводної сировини тощо; інвестиційні ризики та цінові коливання; виснаження існуючих родовищ та зниження обсягів видобутку при недостатніх темпах розвідки нових; структурні диспропорції, що виражені в переважанні частки первинної сировини в експорті, її низька якість; проблеми забруднення навколишнього середовища та ускладнення екологічної ситуації; загрози, пов'язані з ймовірним падінням попиту для країн експортерів (енергетичні стратегії більшості країн спрямовані на збільшення у енергетичному кошику частки альтернативних джерел енергії); транзитні проблеми; терористичні загрози; політичні ризики, зовнішнього та внутрішнього походження. І основна, фундаментальна загроза – неминуче виснаження запасів вуглеводної енергосировини (питання тільки в часі).

Для окремої країни загрози та ризики енергетичної безпеки можна систематизувати, розділивши їх на декілька груп: зовнішньоекономічні, загальноекономічні та внутрішньогалузеві (табл.3.1).

Отже, звертаючись до визначення загроз, з позиції енергетичної безпеки, слід зауважити, що до них відносять події коротко- чи довгострокового характеру,

які можуть порушити/дестабілізувати роботу енергетичного комплексу, порушити/обмежити енергозабезпечення, призвести до аварійних ситуацій та інших негативних наслідків для енергетики, економіки, навколишнього середовища й суспільства [13].

Таблиця 3.1

Система показників, ризиків й загроз національної енергетичної безпеки

Показники		Ризики та загрози
Зовнішньоекономічні	Місто в світі за запасами окремих видів енергетичних ресурсів	<ul style="list-style-type: none"> * різкі коливання світових цін на експортовані енергетичні ресурси; • диверсифікація імпорту традиційними покупцями енергосировини і пошук ними альтернативних постачальників; • дискримінаційні заходи, в тому числі, економічні санкції, що накладаються на потенційних партнерів; • загострення міжнародної конкуренції.
	Забезпеченість необхідними енергетичними ресурсами	
	Галузеві обсяги світової торгівля	
	Ціна на енергетичну сировину, або продукцію первинної обробки	
Загальноекономічні	Споживання енергетичних ресурсів (в абсолютному вимірі та на душу населення)	<ul style="list-style-type: none"> * низький, або недостатній рівень внутрішнього споживання енергетичних ресурсів і продуктів їх переробки; • надмірно висока енергоємність економіки і промисловості; • масштабний експорт енергетичних ресурсів і відповідна залежність економіки; • наявність диспропорцій між географо-економічним розміщенням сировинної бази, інфраструктури, переробних підприємств і споживачів енергетичних ресурсів; • негативний вплив видобувних і переробних виробництв на природне середовище.
	Частка паливно-енергетичного комплексу в ВВП	
	Кількість й частка зайнятих в енергетичному секторі	
	Наявність виробничих потужностей й комунікацій	
Внутрішньогалузеві	Тривалість промислового освоєння родовищ корисних копалин	<ul style="list-style-type: none"> * поступове вичерпання запасів високорентабельних родовищ; погіршення якості сировини нововідкритих родовищ; • гострий дефіцит і невисокі перспективи виявлення високоякісних запасів стратегічних енергоресурсів; • відсутність високорентабельних геолого-промислових типів родовищ вуглеводної сировини і невисока вірогідність їх виявлення; • вичерпання сировинної бази великих містоутворюючих видобувних підприємств; • вичерпання пошукового потенціалу для відкриття великих, високоякісних родовищ в старих нафтогазоносних провінціях; • імовірнісний характер позитивних результатів гірничорозвідувальних робіт на ранніх стадіях і високі ризики інвестування; • низька затребуваність значної частини розвіданих запасів родовищ розподіленого і нерозподіленого фонду надр; • недосконалість галузевих механізмів регулювання; • відставання вітчизняних технологій і технічних засобів щодо гірничорозвідувальних робіт; • низький рівень фінансування НДДКР; • низька привабливість професії геолога, дефіцит кваліфікованих кадрів.
	Витрати на виробництво продукції різними галузями	
	Обсяг й динаміка інвестування	
	Ступінь прибутковості різних галузей	

Таким чином, можна визначити енергетичну безпеку країни як стан її захищеності від загроз, тобто стан, за якого забезпечено: обґрунтоване, достатнє, надійне та технічно безпечне постачання економіки та населення енергоресурсами; неможливість суттєвого внутрішнього і зовнішнього тиску на керівництво держави, чинники якого пов'язані з енергетичною сферою; прийнятний рівень шкідливого впливу на довкілля від виробництва й використання енергії; відсутність соціального напруження в суспільстві (суттєвих конфліктів, страйків, інших соціальних негараздів), пов'язаних з енергетичною сферою.

Сьогодні концепція глобальної енергетичної безпеки за рахунок доступної нафти вступає в протиріччя з концепцією використання власних ресурсів, навіть більш дорогих. На перший план виходить стремління багатьох держав до енергетичної незалежності. Для забезпечення енергобезпеки в умовах неоднорідності розподілу запасів, їх якості і вартості важливим є питання про транспортування, перевищення обсягу поставлених ресурсів на різні ринки в рамках нових транспортних проектів. Танкер залишається універсальним засобом транспортування нафти. А в умовах бурхливого розвитку виробництва зрідженого природного газу (ЗПГ) його постачання на відстань більше 4 тис. км стає більш ефективною з допомогою суден газозовів, а не магістральними трубопроводами. Конкуренція з ЗПГ робить виробництво і будівництво нових трубопровідних систем зайвими, що відповідно, позначається на окремих проектах постачань нафти й газу в Європу і Азію.

Зміни, що виникають на світових енергетичних ринках, вимагають диверсифікації систем енергетичної безпеки. Ще кілька років тому в Європі природний газ вважався самим екологічно безпечним енергоресурсом, перш за все для електрогенерації. Однак за останні роки його частка знизилася за рахунок вугілля. Диверсифікація енергоресурсів і джерел їх поставок – пріоритетне завдання європейської енергетичної стратегії. Згідно зі

світовою концепцією сталого розвитку у найближчі 20 років буде відбуватися відхід розвинених країн від вуглеводної електрогенерації. Таким чином, розуміння глобальної енергетичної безпеки як балансу попиту та пропозицій на ринку, як стійкого постачання енергоносіїв за прийнятними цінами, потерпає кардинальних змін. Ціни на енергоносії більше не відображують балансу попиту та пропозиції. Все більша кількість країн при формуванні національних систем енергобезпеки роблять вибір на користь використання власних ресурсів. Інфраструктурні транспортні проекти стають більш політично залежними. Зрушення в Азію центрів розвитку і формування нового світового порядку сприятиме зміні розкладу сил на енергетичному ринку.

Система глобальної енергетичної безпеки набуває трансформаційних перетворень у бік створення регіональних інтеграційних енергетичних альянсів. Споживання вуглеводної сировини зміщується на схід, західний світ продовжує перехід до «зеленої» енергетики, нових технологій енергозбереження та альтернативних джерел енергії. Не виключено, що впродовж найближчих десяти років відбудеться глобальний технологічний перехід від вуглецевої енергетики до екологічно чистої енергетики майбутнього.

Енергетична безпека є ключовою складовою національної безпеки будь-якої країни світу. Проблеми, пов'язані з мінімізацією енергозалежності посідають чільне місце у діяльності керівництва переважної більшості країн світу. Тому, якісне вдосконалення енергетичної безпеки, завдяки більш активному використанню потенціалів держави та нівелюванню внутрішніх та зовнішніх факторів негативного впливу на енергетичну безпеку – необхідна складова економічного і соціально-політичного розвитку країни.

Досягнення умов сталого розвитку потребує трансформації пріоритетів енергетичної безпеки. Так, сучасна глобальна енергетична безпека має ґрунтуватися на: раціоналізації енергоспоживання; зменшенні викидів

парникових газів; сприянні розвитку поновлюваних джерел енергії; створенні сприятливих умов для розвитку технологій у галузі безвуглецевої енергетики; гармонізації систем управління споживанням вичерпних енергоресурсів; інтеграції енергетичної та кліматичної політики країн та інтеграційних угруповань.

3.2. Регіональні фінансові механізми як компонент глобальної мережі фінансової безпеки.

Сучасний стан міжнародної та національної економічної безпеки дедалі більше відчуває вплив процесів глобалізації. Однією з найбільш суперечливих та динамічних складових сучасних глобалізаційних процесів є процеси фінансової глобалізації, під впливом яких сьогодні якісно змінюються світові та національні фінансові системи та ринки, а відтак – фінансова компонента міжнародного безпекового середовища. Глобальна фінансова криза 2008-2009 рр. та її наслідки довели, що серйозною загрозою стабільного економічного розвитку країн, їх регіональних об'єднань і світу в цілому є фінансові дисбаланси. Враховуючи те, що фінансові ресурси є одними з найбільш глобалізованих ресурсів світової економіки, саме у фінансовому середовищі сьогодні формуються чинники та загрози економічній безпеці країн, які швидко поширюються за межі національної економіки. Перетворення завдання фінансової стабілізації на спільну проблему країн та регіонів світу вимагало посилення координації між національними регулюючими інститутами у цій сфері, що втілювалося у формуванні розгалуженої системи міжнародних інституцій.

Водночас, незважаючи на наявність достатньо розвинутої мережі міжнародних фінансово-кредитних установ (МВФ, група Світового банку, БМР, Базельський комітет, Група G-20 тощо), самих глобальних механізмів виявилось недостатньо для вирішення специфічних

фінансово-економічних проблем того чи іншого регіону. Активізація процесів регіональної інтеграції проявляється не тільки у торговельній, але й у фінансовій сфері і викликає необхідність заснування багатосторонніх фінансових механізмів на рівні регіонів. Питання функціонування окремих регіональних фінансових механізмів, історії їх утворення та результатів роботи досліджуються, передусім, спеціалістами міжнародних фінансових установ [52; 103; 104]. Разом з тим, відсутнім є комплексний погляд на роль регіональних фінансових механізмів у глобальній фінансовій архітектурі та переваги, що отримують від їх впровадження країни-члени.

Однією з причин розробки фінансових механізмів на регіональному рівні стало невдоволення багатьох країн щодо результатів діяльності міжнародних фінансово-кредитних установ. По-перше, ці установи зазвичай пропонують країнам досить стандартні механізми врегулювання фінансових протиріч і криз без необхідного врахування регіональних особливостей. По-друге, міжнародним фінансовим інститутам стає все важче впоратися з покладеними на них завданнями. Перегрупування сил між економічними центрами світу і вільний перелив капіталу з країни в країну з використанням нових комунікаційних технологій можуть дестабілізувати світові, регіональні та національні фінансові ринки, оскільки регулювання таких великих потоків капіталу є дуже складним. По-третє, ці установи часто неспроможні у повному обсязі здійснювати фінансування країн, що переживають кризу, тим більше, що нарощування капіталу цих установ є тривалим і складним процесом. Тому альтернативним напрямом ефективного розв'язання фінансових проблем, специфічних для конкретного регіону, запобігання регіональним фінансовим кризам та досягнення стабільності фінансового розвитку є створення регіональних фінансових механізмів.

У наукових джерелах регіональні фінансові механізми також називають регіональними фінансовими ініціативами або «страховими мережами» (safety nets) [103]. Створення регіональних фінансових ініціатив обумовлене прагненням регіональних інтеграційних об'єднань мати власні гнучкі інструменти антикризового регулювання. Зазвичай регіональні фінансові механізми виконують завдання підтримки рівноваги платіжних балансів і бюджетів країн-учасниць та подолання наслідків кризи. Висока швидкість розвитку і вагомі результати діяльності окремих регіональних фінансових механізмів призвели до значного зростання їх ваги у глобальній фінансовій архітектурі та глобальній мережі фінансової безпеки. Відтак, сучасна глобальна мережа фінансової безпеки набуває вигляду чотирирівневої структури, яка включає: 1) національні резерви; 2) двобічні свопи; 3) регіональні фінансові механізми; 4) МВФ.

Причини створення регіональних фінансових механізмів у кожному конкретному випадку значно варіювалися, починаючи від невдоволення функціонуванням сучасної глобальної фінансової архітектури і міжнародних фінансово-кредитних установ і закінчуючи потребою у залученні значних фінансових ресурсів на регіональному рівні.

Сьогодні відповідні фінансові механізми діють практично у всіх регіонах світу, зокрема, найбільш розвинутими є наступні регіональні ініціативи:

– Арабський валютний фонд (АВФ) (Алжир, Бахрейн, Джибуті, Єгипет, Йорданія, Ірак, Ємен, Катар, Комори, Кувейт, Ліван, Лівія, Мавританія, Марокко, ОАЕ, Оман, Палестина, Саудівська Аравія, Сирія, Сомалі, Судан, Туніс);

– Багатостороння Чіангмайська ініціатива (МИЧМ) (Бруней, В'єтнам, Гонконг, Індонезія, Камбоджа, Китайська Народна Республіка, Лаос, Малайзія, М'янма, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, Південна Корея, Японія);

- Європейський стабілізаційний механізм (ЕСМ) (країни Єврозони);
- Латиноамериканський резервний фонд (ЛАРФ) (Болівія, Венесуела, Колумбія, Коста-Ріка, Перу, Уругвай, Еквадор);
- Північноамериканська рамкова угода (НАФА) (Канада, Мексика, США);
- Південно-Азійська асоціація регіонального співробітництва (СААРК) (Афганістан, Бангладеш, Бутан, Індія, Мальдіви, Непал, Пакистан, Шрі-Ланка);
- Пул валютних резервів країн БРІКС (СРА) (Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південно-Африканська Республіка);
- Євразійський фонд стабілізації та розвитку (Вірменія, Білорусія, Казахстан, Киргизстан, Росія і Таджикистан).

Найстаріші регіональні фінансові механізми, що діють сьогодні, почали створюватися близько 40 років тому арабськими (Арабський валютний фонд) та латиноамериканськими країнами (Латиноамериканський резервний фонд). Наймолодші регіональні фінансові ініціативи створені європейськими країнами (Європейський стабілізаційний механізм) та країнами БРІКС (Пул валютних резервів). Ставлячи перед собою приблизно однакові завдання, сучасні регіональні фінансові механізми тим не менш значно різняться з точки зору змістової наповненості їх функціонування та використовуваних інструментів, як це відображено у табл.3.2. Інструменти взаємодії між учасниками регіональних фінансових механізмів можуть варіювати від більш простих форм фінансування у вигляді кредитування, надання грантів та фінансової допомоги і укладання двобічних своп-угод до створення системи багатобічних свопів. За кількістю країн-учасниць існуючі регіональні фінансові механізми також значно різняться. Найбільш чисельним наразі є Арабський валютний фонд, найменшою за кількістю учасників є Північноамериканська рамкова угода.

Таблиця 3.2

Регіональні фінансові ініціативи

Регіональний фінансовий механізм	Рік заснування, кількість країн-членів	Головні завдання	Зміст механізму та його фінансові інструменти
Арабський валютний фонд	1976 р. (22)	Коригування і гармонізація платежів країн-учасниць, боротьба з платіжними обмеженнями між членами Фонду, покращення монетарної взаємодії, сприяння розвитку арабських фінансових ринків, розвиток торговельних відносин всередині Ліги арабських держав.	1) фінансування дефіциту державного бюджету країн-учасниць; 2) резервування коштів під секторальні реформи.
Латиноамериканський резервний фонд	1978 р. (7)	Підтримка платіжних балансів країн-учасниць шляхом надання кредитів та/або гарантій по кредитах; покращення умов для міжнародного інвестування резервів країнами-учасницями; сприяння гармонізації валютних курсів, грошово-кредитної і фінансової політик країн-учасниць.	Багатобічний своп-механізм: 1) розпорядження частиною валютних резервів країн-учасниць; 2) стимулювання впровадження умовних кредитних ліній для обмеження чутливості економік, що розвиваються, до фінансових криз.
Південно-Азійська асоціація регіонального співробітництва	1985 р. (8)	Забезпечення співпраці країн-членів у соціально-економічній сфері.	Система двобічних своп-угод.
Північноамериканська рамкова угода	1994 р. (3)	Паралельна фінансова угода до угоди НАФТА.	Трибічна своп-угода
Багатостороння Чіангмайська ініціатива	2009 р. (14)	Підтримка золотовалютних резервів країн і сприяння роботі інших регіональних фінансових механізмів та організацій на кшталт МВФ.	Система багатобічних свопів
Євразійський фонд стабілізації та розвитку (до 2015 р. – Антикризисний фонд ЄвразЕС)	2009 р. (6)	Сприяння державам-учасницям у забезпеченні довгострокової економічної та фінансової стабільності і розвиток економічної інтеграції між ними.	1) фінансові кредити; 2) інвестиційні кредити; 3) гранти з частки чистого прибутку ЄФСР для фінансування державних програм у соціальній сфері.

продовження таблиці 3.2

Європейський стабілізаційний механізм	2012 р. (19)	Надання фінансової підтримки країнам Єврозони в разі фінансових труднощів.	1) стабілізаційний кредит в рамках макроекономічної адаптаційної програми (суверенна позика); 2) програма банківської рекапіталізації; 3) превентивна фінансова допомога; 4) первинна ринкова допомога; 5) вторинна ринкова допомога.
Пул валютних резервів країн БРІКС	2014 р. (5)	Запобігання або подолання короткострокових криз платіжного балансу шляхом укладення валютних свопів між центральними банками держав-учасниць.	Система двобічних своп-угод.

Розмір країн, що формують регіональні фінансові механізми, може також варіювати. Так, Латиноамериканський резервний фонд представляє собою невелике тісне співтовариство, що включає сім малих та середніх за розміром економіки країн, які пов'язані міцними соціально-культурними та економічними зв'язками та широким спектром спільних економічних інтересів. Крім створення власне ЛАРФ, ці країни за останні 60 років спромоглися впровадити механізми клірингу за внутрішньорегіональними розрахунками та заснувати два банки розвитку. Більше того, членами навіть одної регіональної фінансової ініціативи можуть бути різні за розміром країни. Зокрема, з 14 країн, що формують Чіангмайську ініціативу, на частку Китаю, Гонконгу та Японії припадає 64% фінансових внесків до АСЕАН+ 3, що відображає значну вагу економіки цих країн. Враховуючи розмір зазначених країн, вони виступають переважно у якості донорів, а не позичальників. Водночас, частка їх квот підкреслює важливу функцію регіональних фінансових механізмів як засобу управління регіональними вторинними ефектами і

врегулювання наслідків проблем, що виникли поза межами регіону. Використання можливостей регіонального фінансового механізму дозволяє врівноважити внутрішні регіональні торговельні та інвестиційні потоки, що виникли внаслідок проблем у малих та середніх країнах, а відтак, – досягти стабільності регіонального розвитку.

Іншою перевагою, що отримують країни від створення регіональних фінансових механізмів, є зростання можливостей отримання ними доступу до більш дешевих фінансових ресурсів. Так, Латиноамериканський резервний фонд має більш високий кредитний рейтинг порівняно з окремими країнами-членами, завдяки чому може залучати на фінансових ринках кошти за більш низькими цінами та розподіляти отримані ресурси у відповідності до регіональних потреб і пріоритетів.

В процесі функціонування регіональних фінансових механізмів їх завдання та функції часто перетинаються із напрямками діяльності міжнародних фінансово-кредитних установ, зокрема, МВФ. З метою підвищення ефективності глобальної мережі фінансової безпеки необхідним є більш чітке узгодження діяльності МВФ та регіональних фінансових механізмів і розподіл повноважень між ними. Так, зважаючи на відносно невеликий розмір фінансових ресурсів, якими розпоряджуються регіональні фінансові механізми, їм доцільно діяти до розгортання кризи або на початкових її етапах, коли витрати на реалізацію антикризових заходів є меншими. Впровадження програми МВФ може потребувати більше часу і має застосовуватися за умов невідомості заходів, реалізованих регіональними механізмами. Крім того, регіональним фінансовим механізмам доцільно зосередитись на підтримці відносно невеликих країн, які не відчують постійної потреби у фінансуванні і економічні кризи у яких не справлятимуть помітного впливу на економіку відповідного регіону або світове господарство в цілому. З іншого боку, МВФ

спроможний працювати з великими країнами, реалізація антикризових заходів в яких є більш витратною і фінансові дисбаланси в яких можуть суттєво вплинути на світову фінансову архітектуру.

Отже, оптимальним напрямом укріплення глобальної мережі фінансової безпеки є подальший розвиток у її структурі регіональної складової у вигляді регіональних фінансових ініціатив і активізація взаємодії між глобальними та регіональними фінансовими механізмами. Вже існуючі регіональні фінансові механізми довели свою необхідність як з точки зору їх сприяння розвитку інтеграційної взаємодії в регіонах світу, так і з позиції їх ролі у антикризовому врегулюванні фінансових дисбалансів країн. Зважаючи на інтенсивний розвиток процесів регіональної інтеграції, зокрема, і у фінансовій сфері, у майбутньому, найімовірніше, відбуватиметься подальше укрупнення регіональних фінансових механізмів та зростання їх ролі у світовій фінансовій архітектурі.

3.3. Освіта як фактор забезпечення соціальної безпеки та сталого розвитку.

Сучасні глобальні перетворення охопили не тільки економічні, а й інші процеси, що відбуваються у сферах людської діяльності [116]. Глобалізація є складним та амбівалентним процесом, наслідки якого можна розглядати як позитивні, так і негативні. Розширення доступу до нових знань, мультикультуралізм, нові можливості, що виникають у наслідок спільного використання ідей та реалізації спільних дій – все це дозволяє визначати позитивний вплив глобалізаційних процесів на розвиток людства. Однак, з іншого боку, саме під впливом глобалізації у суспільстві ще більше загострилась проблема бідності та низького рівня життя, вимушеної та примусової міграції, загострення конфліктів та послаблення безпеки (починаючи від

особистого рівня до міжнародної безпеки). Світова свідомість зазначених глобальних змін зумовлює необхідність розширення міжнародного співробітництва задля забезпечення економічного зростання та справедливого розвитку, і посилюється потреба у глобальній освіті як міжнародного виміру та розуміння сучасних проблем світу.

В умовах глобалізації, на думку Коліна Г. [57] і Макбурні Г. [66], особливо проявляється її негативний вплив через формування так званої освітньої нерівності, яка пов'язана із неоднаковим доступом до вищої освіти в різних країнах. Перед сучасною освітою в умовах глобальних трансформацій виникають відповідні виклики та загрози, серед яких виділяють [153, с.14-15]: невідповідність та незбалансованість між темпами зростання та заміни знань та їх обсягів, з одного боку, а з іншого темпами зміни поколінь, що користуються цими знаннями. Незбалансованість між локальними і глобальними тенденціями розвитку призводить до невизначеності розмежування уяви людини як громадянина країни, і громадянина світу, попри те, що людина залишається найвищою цінністю. Небезпечним викликом також є те, що в умовах глобальних трансформацій на тлі посилення впливу інформаційно-комунікаційних технологій суттєво ускладнюють всі стосунки. Й нарешті, суттєвою загрозою залишається деструктивність асиметрії між матеріальністю й духовністю.

Система вищої освіти стає інституційно-господарською платформою розвитку інтелектуального капіталу, завдяки якому створюються умови інноваційного характеру розвитку національної економіки, забезпечується високий рівень її конкурентоспроможності, ефективна інтеграція у глобальне середовище [88, с.49]. При цьому слід зазначити, що, одночасно, й освіта знаходиться під впливом різноманітних процесів, що відбуваються у політичній, соціальній, культурній, економічній та інших сферах. У свою чергу,

глобалізаційні процеси впливають на всі ці сфери, а від так, вони стають суттєвими викликами у розвитку освіти [118; 239].

Захист інтересів людини сприятиме забезпеченню спроможності будь-якої країни мінімізувати соціальні ризики, небезпеки та загрози [124, с.17]. Від якості освіти, рівня її розвитку, доступу до освіти залежатиме розвиток як безпосередньо особистості, так і суспільства у цілому [31, с.4], а сама освіта стає важливою складовою забезпечення безпеки національної економіки [88] та важливим елементом забезпеченням сталого розвитку суспільства [23].

В умовах глобалізації відбувається трансформація освітнього простору, змінюється місце та роль університетів, оскільки процеси інтернаціоналізації вищої освіти сприяють посиленню конвергенції національних освітніх систем, забезпечують визначальний вплив на рівень конкурентоспроможності національних економік, їх економічної безпеки тощо. Сучасні глобальні процеси суттєво вплинули на трансформацію у системі вищої освіти, що підтверджують: активізація та розширення академічної мобільності, розвиток нових форм мобільності (інституційної, електронної), формування міжнародних кампусів, розвиток міжнародного наукового співробітництва, поглиблення глобальної конкуренції за таланти, які у своїй сукупності сприяють розвитку світової економіки знань. Світовий валовий показник охоплення населення вищою освітою в цілому у світовому господарстві зріс з 14% у 1993 році до 38% у 2017 році (середньою за цей же період зріс з 55% у 1993 році до 77% у 2017 році) [240]. Основний вплив на глобальне зростання охоплення вищою освітою протягом останнього десятиліття забезпечили Аргентина, Бразилія, Китай, Індія, Індонезія, Російська Федерація, Саудівська Аравія, Південна Африка тощо. Якщо у 2005 році майже кожен шостий у світі у віці 25-34 років, хто мав вищу освіту, припадав на США, то з 2013 року на першу позицію вийшов Китай (17%), на США та Індію припадає по 14%.

Збереження цієї тенденції забезпечить домінування Китаю та Індії серед країн G20 за показником молодих людей віком 25-34 років з вищою освітою прогностичні очікування у 2030 році становлять 300 мільйонів осіб, тоді як країни Європейського Союзу та США разом становлять менше чверті [174].

У наслідок поступового розширення економіки знань прогностичні очікування [174; 181] щодо охоплення населення світу освітою передбачають, що рівень охоплення початковою освітою населення у масштабах всього світового господарства становитиме 91%. Більше половини населення світу (55%) матиме середню/вищу освіту, а від так розрив у знаннях між розвиненими та країнами, що розвиваються, буде скорочуватись. Кількість молодих людей з вищою освітою (25-34 роки) в країнах ОЕСР і G20 буде постійно зростати. Основну частину приросту забезпечать такі країни, як Китай та Індія, вклад яких у формування робочої сили із вищою освітою у галузі математичних, технічних, природничих наук до 2030 року оцінюється у 60% від загальної обсягу робочої сили країн G20.

Зростання середнього класу посилює попит на якісну освіту. На початок 2017 року у світовому господарстві середній клас складав близько 3,2 млрд. осіб [197, с.11-15]. Щороку до середнього класу приєднуються близько 140 млн. щорічно – це дозволить очікувати того, що до 2020 року половина населення світу буде відноситись до середнього класу. І якщо у розвинутих країнах приріст середнього класу відбувається повільно, то серед країн, що розвиваються, цей приріст щороку посилюється, в першу чергу в Китаї та Індії, де кількісне оцінювання середнього класу становить, відповідно, 350 млн. та 380 млн. Як результат, до 2030 року 2/3 світового середнього класу буде припадати саме на азійські країни.

У розвинених країнах споживання середнього класу щороку зростає від 0,5 до 1 % на рік, тоді як у країнах, що розвиваються, споживання зростає набагато швидше – від 6 до 10%. Зростання обсягів споживання середнього

класу стає відповідним драйвером розвитку та зростання. Це вимагатиме відповідної реакції з боку вищої школи, яка має задовольнити більш вимогливих споживачів освітніх послуг. Крім того, зростання тривалості життя, розвиток медичних технологій впливатимуть на збільшення кількості нетрадиційних студентів більш старшого віку, а від так, попит на нові програми перепідготовки, повторне навчання, підвищення кваліфікації тощо буде з кожним роком посилюватись.

Посилення взаємозалежності та взаємопов'язаності країн світу вимагає від робочої сили відповідних навичок, які все більше стають важливими у глобальному контексті. Ринки стають більш глобалізованими, а відтак, освіта, що отримана за кордоном, сприяє наближенню до цих ринків.

Кількість іноземних студентів щороку зростає у світі, про що свідчать показники академічної мобільності, що представлено на рис. 3.1. За даними UNESCO [175] у 1990 році кількість іноземних студентів становила 1,3 млн. осіб, у 2000 році – близько 2 млн., а вже у 2017 році їх кількість сягнула трохи більше 5 млн.

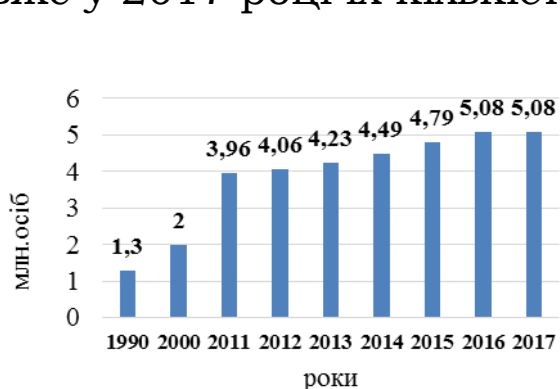

Рис.3.1. Динаміка кількості іноземних студентів у світі, млн. осіб

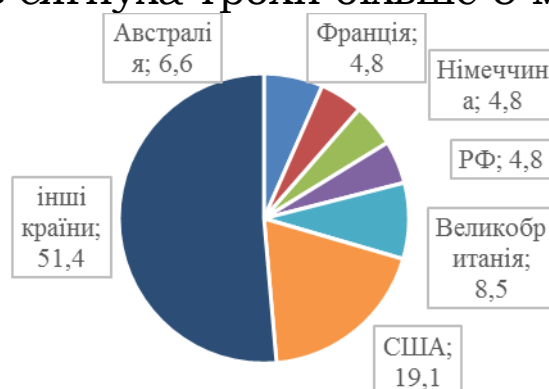

Рис.3.2. Основні країни залучення іноземних студентів, %

Міжнародна мобільність студентів активно розвивається на користь країн ОЕСР. Майже половина від загальної кількості іноземних студентів у 2017 році обрали навчальні програми та були зараховані до таких країн, як США (971,4 тис. студентів або 19,1% від

загальної кількості), Великобританія (відповідно, 432,0 тис. осіб або 8,5%), Австралія (335,5 тис. осіб або 6,6%), Франція (245,3 тис. осіб або 4,8%), Німеччина (244,6 тис. осіб або 4,8%) та Російська Федерація (343,8 тис. осіб або 4,8%) (рис. 3.2). Серед європейських країн потоки академічної мобільності з півдня на північ пов'язані із впливом кризи Єврозони. На окрему увагу заслуговує академічна мобільність у напрямі найбільш густонаселених країн світу – Китаю та Індії, що пов'язано із поверненням етнічних діаспор на історичну батьківщину. Таким чином, зміна чисельності іноземних студентів є вкрай нерівномірною серед країн, що займають провідні позиції на ринку освітніх послуг, основним напрямом потоків студентів, докторантів та дослідників залишаються потоки з Азії, як спрямовані до США (найбільші потоки), до Європи тощо.

Із підвищенням рівня освіти кількість іноземних студентів як у абсолютному, так і у відносному вимірах зростає. Так, по країнам ОЕСР питома вага студентів іноземців у загальній кількості студентів бакалаврату, яка складає 3,52 млрд. студентів) в цілому становить 4% [209, с.220]. Найвищий рівень залучення студентів на програми бакалаврської підготовки демонструють Люксембург (27), Австрія (18%), Нова Зеландія (16%), Австралія та Великобританія (по 14%), Канада і Швейцарія (по 10%). Відсоток студентів-іноземців, що навчаються на магістерських програмах становить вже 12%, а в деяких країнах він є ще значно вищим – в в Люксембурзі (73%), Австралії (46%), Великобританії (36%) Швейцарії (29%), Нової Зеландії (26%), Австрії, Бельгії (по 20%) тощо. Серед докторантів, що опановують освітньо-наукові програми в країнах ОЕСР, фактично кожен четвертий є здобувачем-іноземцем, а по деяким країнам їх питома вага перебільшує 40%, серед них Бельгія, Франція, Люксембург, Нідерланди, Нова Зеландія, Швеція, Швейцарія, Великобританія тощо. У США серед країн лідерів по залученню іноземних студентів частка останніх майже співпадає із загальними

показниками по країнам ОЕСР, хоча і є найбільшими по кількості студентів у абсолютному вимірі, що становить 0,97 млрд. студентів-іноземців. Привабливість освітніх програм також зростає із кожним новим рівнем: на бакалавраті навчаються 4% студентів-іноземців, кожен десятий на магістерських програмах, а в докторантурі вже 40%. Слід зазначити, що студенти безпосередньо зі США надають перевагу британським університетам (кожен п'ятий американський студент вступає на освітні програми саме до університетів цієї країни).

Серед іноземних студентів, що приїхали опанувати вищу освіту в університетах ОЕСР, найбільша кількість представлена студентами з азійських країн – 55% від загальної кількості іноземних студентів навчаються на бакалавраті, 57% в магістратурі та 42,% у докторантурі. У першу чергу, це китайські студенти, кількість яких на всіх рівнях вищої освіти складає по країнам ОЕСР 0,86 млрд. осіб. 2/3 азійських студентів припадає на університети трьох країн – США (38%), Австралію (15%) та Великобританію (11%). Студенти з країн, що розвиваються, надають перевагу університетами з таких розвинутих країн, з якими пов'язано певні історичні, культурні, мовні зв'язки (у т.ч. до країн-колишніх метрополій). Так, близько 75 % студентів з африканських країн обирають для навчання університети Франції (35%), Великобританії (12%) та Німеччині (7%), серед латиноамериканських студентів у країнах ОЕСР 12% обирають навчання в Іспанії, студенти з колишніх радянських республік тяжіють до навчання у Російській Федерації, де у структурі іноземних студентів представлено Азербайджан (6%), Білорусь (6%), Казахстан (28%), Туркменістан (7%), Україна (9%) та Узбекистан (8%) (ОЕСД (2018), р.221) [208, с.221]. Слід зазначити, що мовний фактор є одним з важливих для обрання країни навчання ля іноземних студентів. Беззаперечно, перевагу мають англomовні програми вищої освіти, саме цим пояснюється, що на чотири країни – США, Великобританію, Канаду та

Австралію – припадає більша половина іноземних студентів.

Чверть іноземних студентів країн ОЕСР мають походження з європейських країн (0,845 млрд. осіб). Такий високий рівень мобільності став можливим, у першу чергу, активним розвиток європейського простору вищої освіти, якому притаманний високий рівень академічної мобільності (1,6 млрд. студентів за даними 2016 року). 4/5 європейських студентів обирають для опанування вищої освіти іншу країну Європи, лідерами серед яких залишаються Франція та Німеччина головні приймаючі країни для іноземних студентів.

У розвитку міжнародної мобільності студентів можна виділити три хвилі, які визначаються відповідними тенденціями та факторами впливу на студентську мобільність (Choudaha, 2017), які систематизовано у табл.3.3.

Таблиця 3.3

Хвилі міжнародної мобільності студентів

Хвилі	Період	Геополітичні та геоелекономічні фактори впливу	Запит студентів	Інституційні драйвери
Перша хвиля	1996-2006	- розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, поширення Інтернету, - терористичні атаки на США, - зростання у світі попиту на висококваліфіковану робочу силу	фінансова підтримка	дослідження
Друга хвиля	2006-2013	- фінансово-економічна криза	академічна підтримка	фінанси
Третя хвиля	2013-2020	- уповільнення розвитку економіки Китаю, - Brexit, - політика Д.Трампа	кар'єрна підтримка	інновації

Джерело: [167]

Розвиток першої хвилі у міжнародній мобільності студентів у світі, у першу чергу, визначався стрімким розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, поглибленням міжнародної конкуренції у науково-технічній сфері і, як наслідок, посиленням попиту на

висококваліфіковану робочу силу. Сприяли цьому процеси збільшення фінансування науково-дослідної сфери у провідних країнах, до яких активно залучалась талановита молодь. Залучення талановитих іноземних студентів визнається як стратегічним орієнтиром для США, що забезпечать їй економічній переваги. Поглиблення співробітництва між європейськими країнами в освітній сфері, прийняття великої Хартії університетів, Болонської декларації та визначення фундаментальних принципів європейського освітнього та наукового простору (університетська автономія; єдність науки і освіти; свобода досліджень, освіти і підготовки тощо) позитивно вплинули на розширення академічної мобільності студентів. З близько 2 млрд. іноземних студентів, 22,7% навчались в США, серед європейських країн лідерами були – Великобританія (10,6% від загальної кількості іноземних студентів), Франція (6,5%), близько 5% студентів навчались в Австралії. Окрім цих країн, серед десятку країн-лідерів, на яких припадала більша половина іноземних студентів (понад 1,3 млрд.), також слід відзначити Німеччину, Японія, Бельгію, Південну Африку, Іспанію та Канаду. Основними країнами – постачальниками студентів у цей період були Китай, Південна Корея, Греція, Японія, Індія, Малайзія, Німеччина, Туреччина, Франція, США.

Для першої хвилі мобільності є характерною висока вмотивованість самих студентів-іноземців, значна частина з яких обирала магістерські та докторські програми у дослідницьких університетах, що вже вимагало високого рівня підготовки самих студентів, тому рівень їхньої підготовки був відповідним академічним очікуванням. На високу мотивацію іноземних студентів впливала відповідна держана політика країн походження цих студентів. Так, сильне економічне зростання Китаю, розвиток середнього класу, політична стабільність, урядові стимули по відношенню до китайських студентів, що повертаються на батьківщину, покращення якості життя, підтримка

професійної самореалізації, ідеї національного патріотизму та відчуття спільної національної мети сприяли зростанню кількості повернень з боку китайських студентів [196, с.15]. Завдяки поверненню висококваліфікованих фахівців, що навчалися закордоном, в Китаї виникли чисельні високотехнологічні компанії, що сприяли прогресу китайської економіки.

Серед геополітичних факторів впливу на академічну мобільність, що також визначили характер першої хвилі, слід окремо виділити терористичні атаки на США у вересні 2001 року, у наслідок чого відбулось підвищення рівня терористичних загроз у світі, що вплинуло на візові обмеження, а від так і на навчання іноземців.

Суттєвий вплив на розширення академічної мобільності студентів під час другої хвилі завдала фінансово-економічна криза, у наслідок якої у країнах світового господарства – провідних центрах навчання студентів іноземців суттєво було змінено фінансування освітньої сфери. Саме у цей час відбувається перегляд місця і ролі іноземних студентів, що стали розглядатися у короткостроковому періоді як важливе джерело бюджетних надходжень (плата за навчання, витрати на внутрішнє споживання студентами-іноземцями), що посилює вплив на платіжний баланс країн. Для студентів-іноземців вартість навчання стає більш високою порівняно із оплатою навчання вітчизняних студентів в Австралії, Австрії, Бельгії, Канаді, Данії, Естонії, Ірландії, Нідерландах, Новій Зеландії, Росії, Великобританії, США. Франція, Німеччина, Італія, Японія, Корея, Мексика, Іспанія використовували такі ж самі розміри оплати за навчання і для вітчизняних, і для іноземних студентів [210, с.310-317].

У довгостроковій перспективі, залучення студентів-іноземців до навчання може стати важливим джерелом висококваліфікованої робочої сили. У багатьох країнах, що розвиваються, навчання за кордоном починає розглядатись як важлива альтернатива системі національного забезпечення розвитку освітньої сфери в

умовах обмеженості ресурсів, що позитивно впливає на ефективність забезпечення освітою громадян. Більшу частину студенті-іноземців у цей період приймають Австралія, Франція, Німеччина, Великобританія та США, а основними країнами – постачальниками студентів стають Китай та Індія.

Серед основних факторів впливу, що визначатимуть характер розвитку третьої хвилі у майбутньому, стають:

уповільнення темпів економічного зростання в найбільшій країні-постачальнику іноземних студентів – Китаю;

вихід Великобританії – найбільшої країни ЄС за чисельністю студентів-іноземців з Європейського Союзу;

зміна політичного курсу США, пов'язаного із обранням Д. Трампа Президентом США – найбільшою у світі країні, де навчається кожен п'ятий студент іноземець.

За експертними оцінками міжнародної компанії Hobsons [219], яка провела опитування серед студентів британських університетів напередодні референдуму щодо Brexit, 35% іноземних студентів, які приїхали на навчання до університетів Великобританії не з країн ЄС, та 82% студентів з країн ЄС визначили менш привабливим навчання в університетах Великобританії у разі виходу країни з ЄС. Кількість студентів з країн Євросоюзу, що навчаються в університетах Великобританії, яка стабільно щороку зростала, після оголошення Brexit почала скорочуватись. Якщо у 2016-2017 навчальному році зростання кількості студентів становило 7%, то у 2018-2019 навчальному році їх чисельність скоротилась на 3%, у тому числі в аспірантуру на 9% [195]. Можна передбачити, що ситуація буде тільки ускладнюватись, оскільки Великобританія не зможе отримувати після виходу з ЄС дослідницькі гранти за програмою «Horizon 2020», Європейської ради досліджень, приймати участь у програмі Erasmus+ на попередніх умовах. Окрім невизначеності щодо студентів з країн ЄС наявні антимиграційні настрої у процесі реалізації Brexit

також не сприяють залученню на навчання в британські університети іноземних студентів з інших країн світу, які, скоріш за все, будуть переорієнтовувати свій вступ до університетів Канади, Австралії, країн ЄС тощо, де умови навчання більш визначені і не має антимиграційних настроїв.

Обмежувальна міграційна політика, що реалізує адміністрація Д.Трампа, суттєво вплинула на закордонний попит на вищу освіту в США та зниження кількісних результатів міжнародної мобільності нових студентів. Так, незважаючи на те, що загальна кількість іноземних студентів, що здобувають освіту в американських університетах залишається найвищою у світі, кількість нових міжнародних студентів становила близько 272 тис. осіб, що на 6,6% менше у порівнянні із попереднім роком і на 10% менше у порівнянні із 2015-2016 навчальним роком, коли до американських університетів вступила найбільша кількість іноземних студентів (табл.3.4) [212].

Таблиця 3.4

Кількість нових міжнародних студентів, що вступили до університетів США

Освітні програми	Навчальний рік							
	2010/ 2011	2011/ 2012	2012/ 2013	2013/ 2014	2014/ 2015	2015/ 2016	2016/ 2017	2017/ 2018
Бакалаврат	84 543	90 903	102 069	109 486	112 765	119 262	115 841	108 539
Магістратура	89 505	92 211	100 129	108 519	121 637	126 516	124 888	117 960
Інші програми	40 442	45 353	48 722	52 123	59 364	54 965	50 107	45 239
Усього	214 490	228 467	250 920	270 128	293 766	300 743	290 836	271 738
Щорічні зміни, %	5,7	6,5	9,8	7,7	8,8	2,4	-3,3	-6,6

Джерело: [212]

Серед факторів, що стримують мобільність іноземних студентів, найбільш негативний вплив забезпечують саме візові процедури (затримка, обмеженні тощо), які пов'язані із змінами у зовнішній політиці, що реалізує адміністрація Д. Трампа. Суттєвий вплив формують

соціальне та політичне середовище в США, вартість навчання тощо. У свою чергу, серед факторів позитивного впливу виділяють посилення профорієнтаційної роботи, репутація університету, яку він має за кордоном, особливості взаємодії із студентами, яких вже залучено до американських університетів.

Залучення іноземних студентів все більше привертає увагу урядів, безпосередньо університетів. З макроекономічної точки зору студенти-іноземці виступають важливим фактором впливу на платіжний баланс країни через валютні надходження, внутрішньокраїнові споживання тощо). Крім того, вони стають важливим джерелом розвитку національного ринку праці (за рахунок залучення талановитих випускників з числа студентів-іноземці, що опанували програми вищої школи та залишились у країні, де вони здобули вищу освіту), національної освітньої системи (шляхом залучення талановитої молоді, академічного персоналу тощо), інноваційного розвитку тощо.

Для країн-походження студенти, які отримали вищу освіту за кордоном, стають також важливим джерелом розвитку, за умов повернення таких студентів на батьківщину. І тут мова йде не тільки про нові можливості високотехнологічного розвитку, які отримує країна, що повертає висококваліфікованих фахівців із якісною міжнародною освітою, оскільки останні сприяють розвитку міждержавних відносин, інтегруванню національної системи у глобальні мережі.

Вибір на користь міжнародної освіти, для майбутніх здобувачів вищої освіти зумовлено наступними факторами. По-перше, в багатьох країнах існують певні обмеження щодо здобуття вищої освіти на відповідних рівнях за відповідними освітніми програмами. З одного боку, таке навчання обирають більш заможні студенти, чиї родини спроможні оплатити навчання за кордоном, а з іншого, уряди деяких країн використовують відповідні програми підтримки навчання за певними спеціальностями і спеціалізаціями. Провідні університети

світу, які реалізують дослідницькі проекти світового ринку, стають більш привабливими для іноземних студентів/докторантів, які розглядають своє навчання в таких університетах, як відповідне інвестування, що у майбутньому матиме більшу прибутковість.

Система вищої освіти стала основою розвитку інтелектуального капіталу, завдяки якому створюються умови забезпечення високого рівня конкурентоспроможності економіки, гарантування її економічної безпеки. У сучасних умовах глобальних трансформацій та викликів освітня сфера знаходиться під впливом різноманітних процесів, що відбуваються у політичній, соціальній, культурній, економічній та інших сферах, які стають суттєвими викликами у розвитку освіти, однак саме від її якості та рівня розвитку залежить рівень забезпечення безпеки національної економіки та її сталий розвиток.

РОЗДІЛ 4

РЕСУРСНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

4.1. Ресурсне забезпечення сталого розвитку світового господарства.

Ступінь використання мінерально-сировинного потенціалу, а відповідно й ступінь забезпеченості світу збільшується із розвитком науково-технічного прогресу. На початку третього тисячоліття роль мінеральних ресурсів у створенні оптимального рівня життя суттєво зросла порівняно з минулими епохами. Збільшення чисельності населення в світі та науково-технічна революція викликали різке зростання споживання мінеральної сировини з розширенням переліку мінералів та металів, що використовуються. Таке навантаження на надра призвело до того, що окремі країни вичерпали свої ресурси й майже повністю втратили свої позиції в мінерально-сировинному комплексі світу. Тому мінерально-сировинна продукція є на світових ринках високоліквідною, на неї припадає велика частка валютних надходжень, необхідних, зокрема, для структурної перебудови економіки країн. Розвиток мінерально-сировинної бази – стратегічне завдання економіки країни й один з головних факторів її безпеки, тому формування й реалізація обґрунтованої та виваженої стратегії використання мінерально-сировинної бази, контроль впливу корпоративних структур добувної галузі на економічну безпеку виступають важливими стратегічними завданнями держав.

Протягом історії розвитку людства спостерігається поступове, проте неухильне вичерпування найбільших та доступних родовищ корисних копалин, погіршення гірничо-геологічних умов їх видобутку, що впливає на витрати виробництва, обумовлює тенденцію збільшення цін на світовому ринку. Проте, сьогодні не зовсім коректно песимістично говорити про загрози для

сучасної цивілізації через вичерпання основних природних ресурсів. Паралельно з поступовим вичерпанням родовищ, що вже експлуатуються йде процес активного геологічного пошуку, розвідки та введення в експлуатацію нових. Завдяки цьому загальний рівень розвіданих та підтверджених світових геологічних запасів практично всіх видів промислової сировини у річному вимірі по відношенню до рівня їх споживання залишається на високому рівні й навіть має тенденцію до зростання (збільшення). На даний момент рівень самозабезпечення ресурсами визначається не стільки фактором їх реальної наявності чи, навпаки, нестачі в надрах Землі, скільки економічною доцільністю та відповідною рентабельністю функціонування видобувних компаній. Видобувні компанії намагаються зберегти рівень сировинної забезпеченості свого виробництва на відповідний період стабільного функціонування існуючих потужностей з урахуванням їх оптимального розвитку на перспективу (найчастіше в межах 10-15 років). Таким чином, гірничодобувні компанії оптимізують витрати, заощаджуючи на пошукових та геологорозвідувальних роботах.

Питання забезпечення світової економіки мінерально-сировинними ресурсами на довгострокову перспективу необхідно розглядати в контексті розвитку світової природної ресурсної бази, динаміки попиту, світової торгівлі та світових цін на промислову сировину. У зв'язку з цим, в економічній літературі, в останні десятиліття все частіше підіймається питання повного вичерпання основних видів невідновних ресурсів, серед яких нафта, природний газ, руди кольорових металів тощо.

Глобальна сировинна проблема набула широкого характеру після енергетичної кризи 70-х років минулого століття. Більш того, проблема довготривалого забезпечення світової економіки мінеральною сировиною потребує особливого ракурсу розгляду, через призму оцінки витратного механізму її видобутку й

подальшої переробки, а також динаміки світового попиту на відповідні види корисних копалин.

Нерівномірність в розміщенні, виробництві й споживанні природної сировини закономірно обумовлює зростання ролі світового ринку. В останні роки за рахунок каналів міжнародної торгівлі реалізується близько 54% світового експорту нафти, 33% природного газу, більше 80% молібдену, урану, танталу, золота, алмазів, платини. Доволі висока доля експорту й у відношенні до світового виробництва залізної руди (46%), мідної руди (43%), вольфрамової (44%), марганцевої (38%), а також алюмінієвої, хромової, свинцевої та іншої сировини [91, с. 4]. Більше половини мінеральної сировини, що виробляється в світі споживається менш ніж 1/6 часткою населення, що зосереджено в розвинутих країнах, в той час коли більша частина видобувається в економічно слабких країнах, що розвиваються (країнах Південної Америки, Африки, Південно-Східної Азії).

Враховуючи те, що попит на мінеральні ресурси в світі зростає приблизно на 5% кожного року, а пропозиція є майже незмінною, постає необхідність чіткого визначення окремих категорій та розробки загальної класифікації сировини з метою більш зручного обліку існуючих ресурсів на рівні окремих держав та світового господарства в цілому. Отже, потребує визначення поняття мінеральних ресурсів/запасів, виділення основних класифікацій ресурсів. Ресурси (від фр. *ressources* – можливості, способи, засоби, ресурси, запаси) в економіці розглядаються як складові елементи виробничого потенціалу, якими володіє окрема країна або світове співтовариство і які використовуються для економічного, соціального, науково-технічного розвитку [70, с.6].

В Законі України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року» мінерально-сировинна база визначається як сукупність розвіданих і

попередньо оцінених запасів корисних копалин і супутніх компонентів, що може бути застосована в галузях економіки за умови отримання економічної вигоди на рівні, достатньому для провадження розширеного виробництва з метою забезпечення економічної безпеки держави [93].

Скупчення корисних копалин, які природно проявляються, мають економічний інтерес та характеризуються геологічною визначеністю, відносять до загальних мінеральних ресурсів. Відповідно, природні ресурси виступають як елементи природи, що використовуються в господарстві, залучені в господарський обіг в процесі відтворення та є складовими предметів праці [1, с.155]. Частина загальних мінеральних ресурсів, видобуток яких є економічно ефективним у відповідності до результатів техніко-економічної оцінки обґрунтованості розробки є мінеральними запасами. Сукупність виявлених корисних копалин, кількісна та якісна оцінка яких відображена в геологічній інформації про надра, а також її природних носіях, і які використовуються, або можуть використовуватися у процесі господарської діяльності людини характеризуються як мінерально-сировинні ресурси [75, с.7-8].

Державний інформаційний геологічний фонд України визначає поняття «Мінеральні ресурси» та «Родовище корисної копалини». Так, мінеральні ресурси – це природні речовини мінерального походження, що використовуються у господарстві як сировина або джерело енергії. Родовище корисної копалини — скупчення мінеральної речовини на поверхні або в надрах Землі в результаті тих або інших геологічних процесів, по кількості, якості і умовам залягання придатного для промислового використання [33].

У світі відомо близько 150 офіційно визнаних національних класифікацій запасів і ресурсів твердих, рідких і газоподібних корисних копалин. Відмінності пов'язані головним чином з історичними особливостями

відкриття і використання тієї чи іншої корисної копалини, з звичаями і національними традиціями. Іноді ці відмінності доволі значні, й справа не тільки у мовних бар'єрах. У деяких країнах навіть по одному виду мінералу одночасно використовувалося кілька класифікацій (Австралія, США) [136].

Про глибину відмінностей можна судити на прикладі термінів «запаси» і «ресурси». У деяких країнах застосовується лише один термін або взагалі жоден з них. В інших «запаси» представляють собою частину «ресурсів», будучи при цьому «економічною» або більш геологічно достовірною складовою. В окремих країнах «запаси» не включаються до «ресурсів», а є доповненням до них. Зрозуміло, що при такому різному читанні термінів й визначень важко напрацювати єдину платформу для достовірної кількісної оцінки корисних копалин.

Наявним відмінностям між національними класифікаціями не додавалося великого значення до тих пір, поки запаси корисних копалин використовувалися переважно для задоволення потреб власних країн. З розвитком світової промисловості, різко зросли масштаби науково-технічного прогресу. Найбільші індустріальні країни, що є локомотивами світового розвитку, а також країни, що розвиваються, потребують великої кількості сировинних ресурсів й енергії.

Глобалізація фінансових і політичних структур зумовила необхідність створення інструменту, який дозволяє класифікувати світові запаси (ресурси мінеральної сировини) на основі єдиної системи, побудованої на базі критеріїв ринкової економіки. Створенню такої системи сприяв процес переходу країн Центральної і Східної Європи до ринкової економіки. Головною метою створення такої системи є забезпечення більш точної оцінки наявних запасів, або ресурсів, зниження ризику та збільшення інвестицій в сферу видобутку енергетичної й мінеральної сировини. Ще одна мета полягає в створенні загальнодоступної і простої

системи, яку могли б без проблем використовувати всі зацікавлені сторони. Така схема повинна бути гнучкою, вона має відповідати всім вимогам при її застосуванні на національному, корпоративному або інституціональному рівні, а також в процесі міжнародного спілкування і при порівнянні даних.

Багато міжнародних організацій, в першу чергу інститути ООН, проявляли зацікавленість у створенні міжнародної класифікації. Вже наприкінці 70-х років, була зроблена спроба підготовки альтернативних варіантів міжнародної класифікації по нафті і газу, а в 1979 р. ООН розробила звіт нових термінів для уніфікації національних критеріїв [101].

У 2003 році Європейська Економічна Комісія ООН розробила Проект міжнародної рамкової класифікації ООН запасів й ресурсів родовищ твердих горючих копалин і мінеральної сировини. У липні 2004 р. Рамкова класифікація енергетичних і мінеральних ресурсів ООН була затверджена. Розроблена класифікація містить інформацію про геологічну оцінку корисних копалин, техніко-економічну обґрунтованість їх розробки та економічну ефективність. Для повної і компактної характеристики корисної копалини використовуються три незалежні вісі, що представлені гранями куба. Перша – вісь економічної ефективності (використовується для оцінки рентабельності промислового освоєння). Друга – технологічна вісь (характеризує ступінь здійсненості проекту, з точки зору техніко-економічної обґрунтованості розробки родовища). Третя вісь надає оцінку рівню геологічної вивченості (для вихідної оцінки на основі геологічних параметрів). Інтеграція існуючих систем в класифікації ООН і їх зіставлення спрощені шляхом використання цифрової кодифікації. Додаткова перевага цифрової кодифікації полягає в тому, що вона дозволяє коротко і однозначно ідентифікувати категорії запасів або ресурсів, що полегшує машинну обробку даних і обмін інформацією.

З метою уніфікації підходів в оцінці ресурсного потенціалу країн під загальними мінеральними ресурсами пропонується визначати природні скупчення мінеральних копалин, що представляють економічний інтерес, але вимагають додаткових уточнень. В свою чергу, під мінеральними запасами слід розуміти частину загальних мінеральних ресурсів, вилучення яких економічно ефективно відповідно до результатів оцінки техніко-економічної обґрунтованості розробки. За народногосподарським значенням (економічним значенням) виділяють загальногеологічні ресурси, тобто загальні запаси мінерального ресурсу у надрах; балансові ресурси – використання яких, сьогодні економічно доцільно та технічно можливо. В рамках цієї групи виокремлюють промислові запаси, тобто балансові запаси за виключенням експлуатаційних втрат. До забалансових відносять ті запаси, освоєння яких за техніко-економічними причинами є нераціональним.

За характером господарського використання можна виділити: енергетичні ресурси: кам'яне, буре вугілля, нафту, газ, уран, торій; рудні ресурси: руди чорних, кольорових металів, розсіяні, благородні метали; нерудні металургійні ресурси: флюси, вогнетриви, вапняки; гірничо-хімічну сировину: сіль (кам'яна, кухонна, калійна), сірка, фосфорити, апатити, графіт тощо; будівельні ресурси: крейда, вапняк, глини, гравій, пісок, облицювальні (граніт, мармур тощо); технічні та неметалорудні: алмаз, корунд, азбест, слюда, дорогоцінні і виробні; гідромінеральні: мінералізовані поверхневі і підземні.

За ступенем достовірності (розвіданості) запаси корисних копалин поділяють на чотири категорії: А – детально розвідані запаси з точно оформленими межами тіл корисних копалин, їх формами й будовою, що забезпечують повне виявлення природних типів і промислових сортів мінеральної сировини в надрах родовища, а також геологічних факторів, що визначають умови їх видобутку. До категорії В відносять

попередньо розвідані запаси корисних копалин, з приблизно визначеними контурами тіл, без точного відображення просторового положення природних типів мінеральної сировини. Категорію *C1* складають запаси розвіданих родовищ складної геологічної будови, а також слабо розвідані запаси корисних копалин на нових площах, що безпосередньо примикають до детально розвіданих ділянок. Вони підраховуються з урахуванням екстраполяції геологічних даних детально розвіданих ділянок. До категорії *C2* відносять перспективні запаси, що виявлені за межами розвіданих ділянок родовищ на основі тлумачення їх геологічної будови, з урахуванням аналогії подібних й детально розвіданих тіл корисних копалин.

Оцінка прогнозних ресурсів корисних копалин здійснюється за трьома категоріями. Прогнозні ресурси категорії *P1* враховують можливість виявлення нових рудних тіл корисної копалини на рудопроявах розвіданих родовищ. Прогнозні ресурси *P2* враховують можливість виявлення в басейні, рудному районі, вузлі, полі нових родовищ корисних копалин, передбачувана наявність яких ґрунтується на позитивній оцінці виявлених під час великомасштабної геологічної зйомки і пошукових роботах проявах корисної копалини, а також геофізичних та геохімічних аномалій, можлива перспективність яких встановлена одиничним відпрацюванням. Прогнозні ресурси категорії *P3* враховують лише потенційну можливість відкриття того чи іншого виду корисної копалини на основі сприятливих магматичних, літологічних, тектонічних й палеогеографічних передумов, що виявлені в районі оцінки під час середньо та дрібномасштабному регіональному геологічному вивченню надр, а також в результаті аналізу геофізичних та геохімічних досліджень.

У сучасних умовах науково-технічного розвитку все більшої актуальності набуває теза про те, що природні ресурси є важливою, але не обов'язковою умовою розвитку економіки. Досягнення ведуть до того, що

вплив природно-ресурсного чинника на економіку розвинених країн помітно слабшає. В останні десятиліття швидко розвивалися країни, де відсутні необхідні корисні копалини (Японія, Південна Корея, Сінгапур). Але при інших рівних умовах наявність багатих і різноманітних природних ресурсів дає країнам – їх власникам додаткові переваги. До таких країн відноситься, зокрема й Україна.

Щорічно в світі видобувають 300 млрд. т сировини, що складає близько 53 т на душу населення планети [145, с. 116]. Навіть невеликі коливання в постачанні на світовий ринок окремих видів мінеральної сировини викликають в економіці кризові ситуації. Таку тенденцію можна спостерігати по всьому світу. Так, в останні роки світовий видобуток корисних копалин збільшився щодо ніобію на 35%, титану – 32%, алмазів, міді, сурмі – 30%, молібдену – 24%, газу – 16%, золоту, танталу – 15%, нафти – 14%, залізній руді – 11%, олову, бокситам – 10%. Виробництво рідких й кольорових металів як сировини для нових технологій збільшується на 2,5-3%, вуглеводної сировини – на 1,5%, сировини для виробництва конструкційних матеріалів – на 1% [12, с. 116]. Зростання споживання мінеральних ресурсів свідчить про необхідність суттєвого збільшення кількості родовищ корисних копалин, й відповідного розвитку гірничовидобувної промисловості. До того ж збільшення населення також супроводжується збільшенням абсолютного споживання мінеральної сировини. Із розвитком цивілізації спостерігається збільшення середньої тривалості життя, яке зумовлює зростання абсолютних обсягів споживання всіх видів продуктів, зокрема гірничодобувного комплексу. На обсяги споживання мінеральної сировини суттєвий вплив має і зростання рівня комфортності життя.

У сучасній промисловості, сільському господарстві та науковій діяльності будь-якої країни використовується більш ніж 100 з 110 природних та штучно отриманих елементів та їх ізотопів, які утворюють в сукупності більш

ніж 4000 самостійних мінералів та їх різновидів [9, с.13]. Близько 1000 з них мінералів використовуються під час виробництва відповідних виробів. Переважна більшість мінералів входить до складу багатокomпонентних руд й слугує джерелом отримання металевих та неметалевих елементів та їх сплавів.

Мінерально-сировинні ресурси є основою сучасного існування та розвитку людства. На підтвердження цієї тези, зокрема свідчать шляхи використання різних видів сировини в господарському комплексі будь-якої країни світу (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Використання мінеральної сировини в господарських комплексах

Комплекси	Мінеральна сировина	
	основна	допоміжна
Паливно-енергетичний	Нафта, газ, вугілля, торф, горючі сланці, уранова руда	Сірка, рідкі й розсіяні метали
Металургійний	Залізна руда, марганцева руда, руди кольорових металів, леговані метали, рідкі й розсіяні метали	Сірка, слюда, вогнетривкі глини, флюсові вапняки, апатит, барит
Хімічний	Нафта, газ, вугілля	Деревина, самородна сірка
Агрохімічний	Кам'яна сіль, калійна сіль, сірка, фосфорити, апатити, нітрати, карбонати, цеоліти, бентоніти	Рідкі та розсіяні метали, будівельні матеріали
Будівельний	Вапняки, мергель, каолін, крейда, мрамур, пісок, кварцові піски, граніт, графіт тощо	Відходи металургійного (доменного, глиноземного) виробництва, вторсировина
Фінансовий (валютний)	Золото, срібло, платинові руди, дорогоцінне каміння, алмази	Напівдорогоцінне каміння, саморобне каміння
Водо-господарський	Води, розсоли, елементи важких металів, йод, бром, стронцій	Рідкі метали, торф, калій, магній, інші
Рекреаційний	Мінералізовані поверхневі та підземні води, мінеральні грязі	Кам'яна сіль, сірка

Проведений аналіз сучасних інституційних фреймів мінерально-сировинної політики країн світу [5; 12; 25;

28; 53] дозволяє стверджувати, що переважна більшість науковців зосереджується на трьох базових моделях: експортної, імпорتنної та моделі самозабезпечення (ізоляційної). Слід зауважити, що лише окремі країни використовують зазначені моделі у чистому вигляді, інші комбінують елементи існуючих. Експортну модель економічного розвитку переважно характеризують суттєві темпи зростання експорту мінеральної сировини, різке зниження обсягів його внутрішнього споживання. При реалізації подібної моделі досягається високий добробут відповідних країн на певний історичний період за «рентним» принципом.

Разом з цим, експортна сировинна орієнтація при відсутності механізмів впливу на світовий і регіональні ринки посилює небезпечну залежність економіки сировинних країн від зовнішньої кон'юнктури, послаблює можливість комплексного розвитку власних високотехнологічних переробних виробництв і при різкому зниженні світових цін може привести до глибокої кризи одночасно у всіх технологічно пов'язаних галузях: геологорозвідці, видобутку, переробці, машинобудуванні, будівництві, транспорті, енергетиці, адже не вимагає розвиненої і потужної переробної інфраструктури з усіма її суспільно-економічними і соціально-політичними проблемами і наслідками.

Модель імпортного сировинного забезпечення економіки формується в одному випадку в силу дефіцитності вихідної мінерально-сировинної бази (наприклад, в Японії) або, як в США – є політично проголошеною і економічно підтримуваною лінією, спрямованою на максимальне використання зовнішніх мінерально-сировинних баз.

Модель мінерально-сировинного самозабезпечення економіки – ізоляційна модель. Така модель політично оцінюється як «ізоляційна» і можлива для реалізації лише в тих країнах, площі і геологічна будова яких за обсягами мінерально-сировинних ресурсів достатні як для поточного забезпечення виробництва, так і для

зростання і розвитку економіки країни на розумно тривалу перспективу.

Комбінована модель мінерально-сировинного забезпечення найчастіше зустрічається у двох проявах. В одному випадку спостерігається збалансоване забезпечення економічного розвитку країни за рахунок розробки власних надр, вивіз надлишків мінеральної сировини в інші країни, імпорт мінерально-сировинної продукції, якої не вистачає в результаті розвитку зовнішньоторговельних зв'язків та участь у освоєнні мінерально-сировинних баз інших країн. Другий варіант прояву комбінованої моделі – це прагнення окремих високо розвинутих країн здійснювати глобальний контроль за стратегічними видами сировини при можливості у достатньому обсязі забезпечувати свої потреби за рахунок освоєння власних мінерально-сировинних баз.

Враховуючи необхідність впровадження ключових аспектів сталого розвитку у всі сфери діяльності людини, особливо у сферу добувної промисловості, як головного забруднювача навколишнього середовища (за даними Institution of Mechanical Engineers 28% загальних промислових відходів) [113] виникає необхідність формування нової концепції політики мінерально-сировинного забезпечення, яка б ґрунтувалася на засадах сталого розвитку людства, враховувала б інтереси майбутніх поколінь та стан навколишнього природного середовища.

Загалом, сталий розвиток передбачає єдність у вирішенні екологічних, соціальних та економічних проблем. Щодо ресурсної проблеми, одним з практичних підходів забезпечення сталого розвитку є максимізація чистого доходу від освоєння та видобутку природних ресурсів (відновних та відновних), який є джерелом підтримки необхідного рівня життя сьогоденного та майбутнього поколінь конкретної території. Тобто відновлювальні ресурси, особливо у випадку їх дефіцитності, повинні використовуватися з темпом,

меншим або рівним темпу їх відновлення. Стосовно невідновних ресурсів, ефективність їх використання повинна бути результатом оптимізації взаємозаміни їх відновними за рахунок досягнень науково-технічного прогресу.

Отже, модель сталого мінерально-сировинного забезпечення повинна ґрунтуватися на:

- сталому розвитку власної мінерально-сировинної бази (тобто стимулюванні притоку іноземних та вітчизняних інвестицій у гірничу промисловість, впровадженні новітніх видобувних та геологорозвідних технологій) для задоволення потреб національного господарства найбільш затребуваними видами мінеральної сировини;

- прозорості гірничо-видобувного процесу та виробничого циклу. Доволі часто державні прибутки та платежі компаній видобувної галузі не є прозорими. Належних доходів не отримують місцеві громади, не підвищується добробут населення, власники земель не мають можливості брати участь у видобувному процесі;

- розвитку напрямів експортних постачань як надлишків мінеральної сировини, так і готової мінерально-сировинної продукції;

- участі в освоєнні мінерально-сировинних баз інших країн для здійснення постачань стратегічної й дефіцитної сировини на свою територію й торгівлі її залишками на міжнародних ринках;

- забезпеченні імпортних постачань гостро необхідної мінерально-сировинної продукції на вигідних для країни умовах;

- розробці корпоративних соціальних ініціатив компаніями, які працюють у третіх країнах, та вивченні можливостей запровадження певних схем сертифікації продукції та підвищення якості звітних матеріалів видобувних компаній.

Окрім нерівномірного розподілу мінерально-сировинних ресурсів серед країн світу, відзначається неоднозначність в промисловому освоєнні різних, але

близьких по мінеральному потенціалу територій. Так, на основі аналізу динаміки освоєння мінеральних ресурсів фахівці виділяють близько 30 країн, чий внесок у світову економіку найбільш значний (на них припадає близько 80% від вартості мінеральної сировини, яка щорічно вилучається з надр Землі) [146]. Відтак, роль кожної країни в ресурсному забезпеченні світової економіки оцінюється відповідно до місця, яке вона займає в стійкому видобутку різних видів мінеральних ресурсів. Виділяють чотири групи країн.

Перша група характеризується широким спектром мінерально-сировинних ресурсів і включає шість країн: Австралія, Китай, США, Росія, Канада, Південно-Африканська Республіка. На їх частку припадає більше половини (за вартістю) мінеральної сировини, що видобувається в світі. Крім того, вони забезпечують сучасну промисловість переважною більшістю видів корисних копалин. Їх мінерально-сировинний потенціал активно залучений в світову економічну систему і є гарантією нормального функціонування всього світового промислового виробництва.

Друга група включає країни з високими потенційними запасами різних видів корисних копалин. Але на відміну від країн першої групи ці резерви ще недостатньо залучені в світовий господарський оборот.

Третя група об'єднує країни, мінеральний потенціал яких базується на 1-3 видах мінеральної сировини. Деякі з цих країн за запасом відповідних ресурсів займають провідні місця в світовій економіці (наприклад, Саудівська Аравія – по нафті, Чилі – по міді).

Четверта група включає країни з розвинутою гірничою промисловістю, мінерально-сировинні ресурси яких в значній мірі вже відпрацьовані, а нові ще не відкриті.

На частку інших країн світу припадає трохи більше 20% від вартості щорічного видобутку корисних копалин. Ці країни слабо розвинені в промисловому відношенні і мають відсталу гірничодобувну галузь.

Однак в поточному столітті і в більш віддаленій перспективі, з часом вичерпання ряду дефіцитних корисних копалин, ці країни почнуть представляти великий інтерес. В їх надрах зосереджені мінеральні ресурси майбутнього.

Відтак, слід зазначити, що для окремих країн, зокрема й України, мінерально-сировинний комплекс відіграє особливу, структурно- та системоутворюючу роль у регіональному та національному розвитку. За офіційними даними Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року, мінерально-сировинний комплекс забезпечує вагому частку валового національного продукту. З видобутком і використанням корисних копалин пов'язано 48 відсотків промислового потенціалу країни і до 20 відсотків її трудових ресурсів. Ці показники наближаються до показників розвинутих країн з потужною гірничодобувною промисловістю, де зосереджено від 20 до 40 відсотків загальних інвестицій та до 20 відсотків трудових ресурсів [93].

Для вирішення практичних завдань розвитку гірничодобувної промисловості, на основі наукового підходу, повинні бути встановлені чіткі залежності впливу різних галузей гірничого комплексу на показники національної безпеки. Це потребує визначення економічно ефективного та доцільного рівня видобутку конкретних видів корисних копалин, а також встановлення, який мінімальний рівень видобутку мінеральної сировини є критичним для країни. У цьому контексті, важливим є співвідношення між виявленими мінеральними запасами й масштабами видобутку, а також між обсягами видобутку мінеральної сировини й експортом продукції первинної та вторинної переробки. Загалом, виділено три групи показників, що характеризують мінерально-сировинну безпеку: зовнішньоекономічні, загальноекономічні та внутрішньогалузеві, що представлено у табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Система показників оцінки мінерально-сировинної безпеки країни

Зовнішньоекономічні показники	Загальноєкономічні показники	Внутрігалузеві показники
Місце в світі за запасами окремих видів природних ресурсів	Споживання мінерально-сировинних ресурсів (в абсолютному вимірі та на душу населення)	Тривалість промислового освоєння родовищ корисних копалин
Забезпеченість необхідними мінеральними ресурсами	Частка мінерально-сировинного комплексу в ВВП	Витрати на виробництво продукції різними галузями
Інтенсивність використання мінеральної сировини	Кількість й частка зайнятих в гірничо-видобувному секторі	Обсяг й динаміка інвестування
Галузеві обсяги світової торгівля	Наявність виробничих потужностей й комунікацій	Ступінь прибутковості різних галузей
Ціна на мінеральну сировину, або продукцію первинної обробки		Тривалість промислового освоєння родовищ корисних копалин

Загрози та ризики національної мінерально-сировинної безпеки також можна класифікувати залежно від рівня. Відтак, до зовнішньоекономічних ризиків та загроз слід віднести:

- важко передбачувані різкі коливання світових цін на експортовану мінеральну сировину, пов'язані з цим падіння доходів державного бюджету і погіршення макроекономічних показників;
- диверсифікація імпорту традиційними покупцями сировини і пошук ними альтернативних постачальників;
- дискримінаційні заходи, в тому числі, економічні санкції, що накладаються на потенційних партнерів (покупців і / або постачальників мінерально-сировинної продукції);
- загострення міжнародної конкуренції, по-перше, за володіння мінерально-сировинними базами і ресурсами, по-друге, за світові і регіональні ринки збуту мінеральної сировини, а по-третє, за інвестиції в геологорозвідку.

Загальноекономічні ризики та загрози передбачають:

- низький, або недостатній рівень внутрішнього споживання мінеральної сировини і продуктів його переробки;
- надмірно висока енерго- та матеріаломісткість економіки і промисловості;
- масштабний експорт мінерально-сировинних і енергетичних ресурсів і пов'язана з цим залежність економіки, бюджетної і соціальної сфери від кон'юнктури світових ринків мінеральної сировини;
- наявність диспропорцій між географо-економічним розміщенням сировинної бази, інфраструктури, переробних підприємств і споживачів мінеральної сировини;
- негативний вплив видобувних і переробних виробництв на природне середовище, особливо в старих гірських і нафтогазових регіонах, і пов'язані з цим соціальні проблеми.

Внутрішньогалузеві ризики найчастіше пов'язані з:

- поступовим вичерпанням запасів високорентабельних родовищ нафти, газу і твердих корисних копалин; погіршенням якості руд, пісків і флюїдів нововідкритих та вводяться в експлуатацію родовищ;
- гострим дефіцитом невисокої перспективи виявлення високоякісних запасів стратегічних корисних копалин;
- відсутністю високорентабельних геолого-промислових типів родовищ корисних копалин і невисокою вірогідністю їх виявлення;
- вичерпанням сировинної бази великих містоутворюючих гірничих підприємств, побудованих ще в середині ХХ століття, і пов'язаний з цим відтік населення;
- вичерпанням пошукового потенціалу для відкриття великих, високоякісних родовищ в старих рудних провінціях;
- імовірнісним характером позитивних результатів гірничорозвідувальних робіт на ранніх стадіях і, як наслідок, високими ризиками інвестування;

- низькою затребуваністю значної частини розвіданих запасів родовищ розподіленого і нерозподіленого фонду надр;
- дисбалансом між створеними добувними потужностями, прогнозованими і фактичними рівнями видобутку деяких корисних копалин, що виникає внаслідок недосконалості галузевих механізмів регулювання;
- відставанням вітчизняних технологій і технічних засобів для гірничорозвідувальних робіт; техніко-технологічна відсталість багатьох підприємств, старіння і знос основних фондів;
- низьким рівнем фінансування НДДКР, як у структурі державного замовлення, так і структурі витрат підприємств-надрокористувачів;
- низькою привабливістю професії геолога, дефіцитом кваліфікованих кадрів у галузі геологічного вивчення надр, прогнозу, пошуків і розвідки родовищ корисних копалин.

Системний підхід до вивчення проблем ресурсозабезпечення світогосподарського розвитку в цілому та впливу ресурсного фактору на розвиток окремої країни, зокрема, спонукає до визначення критеріїв оцінки мінерально-сировинної безпеки (табл. 4.3). Отже, для оцінювання і порівняльного аналізу розвитку гірничого комплексу країни міжнародна статистика використовує такі індикатори: виробництво мінеральних ресурсів на душу населення; ресурсоємність економіки; ресурсоефективність економіки; забезпеченість необхідними мінеральними ресурсами.

Для поглибленої оцінки систем мінерально-сировинної безпеки країн доцільно також розглянути такі показники, як: експортна квота; інтенсивність використання мінеральної сировини; співвідношення обсягів видобутку сировини й обсягів експорту продукції первинної та вторинної переробки.

Експортна квота, в даному випадку вказує на ступінь залежності економіки від експорту мінеральних

ресурсів, і відповідно при зростанні прямого показника – ресурсозалежність країни збільшується.

Таблиця 4.3

Окремі індикатори оцінки мінерально-сировинної безпеки країни

№	Показник	Формула розрахунку	Характеристика елементів формул
1.	Виробництво мінеральних ресурсів на душу населення	$P_n = \sum Pr / n$	GPS – валовий внутрішній продукт; n – чисельність населення;
2.	Ресурсоемність економіки	$R_i = \sum Cr / GPS$	Cr – споживання мінеральних ресурсів на рік;
3.	Ресурсоефективність економіки	$R_{ef} = GPS / \sum Cr$	Er – експорт мінеральних ресурсів;
4.	Забезпеченість необхідними мінеральними ресурсами	$R_s = \sum Rr / \sum Pr$	Rr – сумарні запаси мінеральної сировини; Pr – видобуток (виробництво) мінеральної сировини на рік;
5.	Інтенсивність використання мінеральної сировини	$Irc = \sum Pr / \sum Rr$	Epr – експорт переробленої продукції.
6.	Експортна квота	$E_k = \sum Er / GPS \times 100\%$	
7.	Ефективність використання мінеральних ресурсів	$Erc = \sum Epr / \sum Pr \times 100\%$	

Інтенсивність використання мінеральних ресурсів повинна відображувати наскільки власне річне споживання корелюється з власним видобутком конкретного виду ресурсу.

Ефективність використання мінерально-сировинних ресурсів можна оцінити з позиції розвитку економіки країни. Окремі прогресивні країни (Австралія, Канада, США) ефективно використовуючи мінерально-сировинний потенціал диверсифікували економіку, не допустивши монопродуктового експорту та залежності. Отже, розвиток ресурсного сектору повинен стимулювати зростання галузей, що виробляють засоби виробництва для сировинної галузі, а також галузей, пов'язаних з

переробкою сировини. На наш погляд, показник співвідношення обсягів видобутку сировини й обсягів експорту продукції первинної та вторинної переробки, певним чином, відображує ефективність використання мінеральних ресурсів, й відповідно, має бути включений до системи індикаторів оцінки.

Отже, на початку третього тисячоліття поряд із розвитком науково технічного прогресу зросла й роль мінеральних-сировинних ресурсів. Суттєво зросла залежність розвинутих країн від «високотехнологічних» видів сировини (Be, Ce, Co, Ga, Ge, In, Li, Nb, Pd, Pt, рідкісних земель, Re, Rh, Ru, Sc, Se, Ta, Zr). Ринок такої сировини часто «прихований», а кількість постачальників дуже обмежена. До того ж з цією сировиною пов'язані значні геополітичні ризики.

Подальше забезпечення світового господарства мінеральними ресурсами пов'язане зі сталою розбудовою мінерально-сировинної бази, в рамках якої соціально-екологічні умови видобутку мінеральної сировини мають відповідати високим стандартам розвинутих країн; місцеві видобувні компанії повинні мати доступ до ноу-хау для належної оцінки гірничих проектів; видобуток корисних копалин повинен супроводжуватися розвитком відповідної інфраструктури. Геологічна розвідка та розробка родовищ не повинна стримуватися процесами політичної нестабільності, що створюють ризики експропріації майна або фізичної небезпеки.

Загальносвітовою тенденцією розвитку світового господарства є неухильне зростання чисельності населення, відповідне зростання споживання сировини. Разом з цими процесами відбувається й збільшення обсягів розвіданих запасів й видобутку мінеральної сировини, перш за все за рахунок науково-технічного прогресу, відкриття нових геолого-промислових об'єктів.

Слід зазначити, що у 2016 році частка гірничо-видобувної промисловості у світовому ВВП складала 5,14%. Проте даний показник суттєво варіюється за країнами. Так, в окремих країнах (Кувейт, Лівія) частка

видобувної промисловості у валовому виробництві сягає майже 60%. В Саудівській Аравії, ОАЕ, Катарі та Алжирі – від 20 до 30%. Більш ніж в тричі перевищує частка видобувної промисловості середньосвітовий показник в Норвегії (15,5), вдвічі – у Росії, ПАР, Канаді, Австралії. Майже 9% ВВП України формує видобувна промисловість. Видобувна промисловість Польщі, Бразилії та Білорусі також акумулює суттєву частку виробництва (більш ніж 5%) [232]. Більш детальні розрахунки розподілу країн на групи в залежності від частки видобувної промисловості в економіці (з використанням показників варіації), а також визначення оптимального рівня залежності економіки від видобувної галузі проведено у наступній частині роботи.

Загальний аналіз тридцятирічного розвитку видобувної промисловості свідчить, що загальносвітове виробництво зросло майже на 80%, частка розвинутих країн при цьому зменшилася на 6%. Разом з цим, за останні 20 років частка країни, що розвиваються в світовому видобутку збільшилася на 12,5%. Слід також, окрему увагу приділити найменш розвинутим країнам (Ангола, Конго, Гвінея, Замбія, Камбоджа, Ємен, інші), їх частка хоч не така суттєва, проте абсолютний приріс видобутку корисних копалин за період аналізу склав 180 млн. т (937%).

Добувна промисловість світового господарства характеризується двома глобальними компонентами: видобутком паливних ресурсів (вуглеводної сировини) та видобутком мінеральних непаливних ресурсів, основу яких складають металеві (залізні руди та руди кольорових металів) та нерудна (гірничо-хімічна, агрохімічна) сировина. Звісно, що потреби та спосіб життя людства, виробничі та побутові технології зорієнтовані на споживання вуглеводної сировини й потребують її видобутку у великій кількості. Проте сучасні проблеми стану навколишнього природного середовища, свідчать про необхідність принципово нового підходу у використанні вуглеводів.

Очевидна необхідність екологізації виробничих процесів, функціонування міських систем має стимулювати пошук нових ефективних джерел енергії та впровадження більш ощадних та безпечних технологій виробництва хімічної продукції, що відповідно, повинно стримувати темпи зростання споживання нафти, природного газу та вугілля. Виробництво мінеральної непаливної сировини формує близько 15% [193] продуктивності добувної промисловості світу.

Детального аналізу заслуговують сучасні тенденції регіонального розвитку видобувної промисловості. З 80-х років ХХ століття світова видобувна промисловість зазнала суттєвих трансформацій, зокрема значно скоротилася частка європейського регіону й збільшилася доля країн Азії. За останні 30 років з 1985 р. по 2015 р. регіональна структура світового виробництва мінеральних ресурсів зазнала доволі суттєвих змін. В середньому, згідно коефіцієнту структурних зрушень, регіональний розподіл змінився на 10,7% порівняно з 1985 роком, в тому числі порівняно з 1995 р. – на 5% і майже не змінився (3,2%) порівняно з 2005 р.

Масштаби розвитку видобувної промисловості зумовлені територіальними особливостями (географічним розташуванням, розмірами країни, природним скупченням корисних копалин, геологічними умовами, тощо), техніко-економічними можливостями та споживчими потребами. Так видобуток мінеральних ресурсів здійснює 204 країни світу (за даними Юнктад), проте на долю лише 30 припадає 91,8% загальносвітового показника. П'ятірка найбільших за територією країн формує 57,6% продукції видобувної промисловості (Китай, США, Росія, Австралія, Індія) (табл.4.4.).

Аналіз розвитку видобувної промисловості показав, що у структурі обсягів виробництва мінеральних ресурсів в країнах – провідних продуцентах переважає вуглеводна сировина, що повністю корелюється із загальносвітовими процесами, які були описані у попередніх частинах роботи. Слід, також звернути увагу

на те, що в окремих країнах-лідерах рейтингу, висока частка у світовому ресурсному виробництві формується за рахунок видобутку напаливної сировини. Зокрема, суттєво вища, порівняно з загальносвітовим показником (19,4%), частка видобутку рудних та нерудних мінеральних ресурсів в Бразилії, Австралії, Україні, Туреччині. Доволі висока у – Малайзії та ПАР.

Таблиця 4.4

Рейтинг країн – найбільших виробників мінеральних ресурсів за 2016 р.

№	Країна	Всього мінерал. ресурсів, млн. т	Частка в світі, %	Вуглеводна сировина, млн.т.в.с.	Частка в світі, %	Частка у ресурсному потенціалі країни, %	Мінеральні напаливні ресурси, млн. т	Частка в світі, %	Частка у ресурсному потенціалі країни, %
1	Китай	4358,95	24,82	3682,42	24,94	84,48	676,53	24,23	15,52
2	США	2118,59	12,06	1992,55	13,49	94,05	126,04	4,51	5,95
3	Росія	1511,16	8,61	1413,94	9,57	93,57	97,22	3,48	6,43
4	Австралія	1198,04	6,82	585,362	3,96	48,86	612,68	21,94	51,14
5	Індія	922,24	5,25	744,92	5,04	80,77	177,32	6,35	19,23
6	Саудівська Аравія	665,07	3,79	652,05	4,42	98,04	13,02	0,47	1,96
7	Індонезія	577,29	3,29	568,98	3,85	98,56	8,31	0,30	1,44
8	Бразилія	493,51	2,81	159,72	1,08	32,36	333,79	11,95	67,64
9	Канада	450,08	2,56	385,68	2,61	85,69	64,40	2,31	14,31
10	Іран	394,13	2,24	337,65	2,29	85,67	56,48	2,02	14,33
11	ПАР	319,27	1,82	253,19	1,71	79,30	66,08	2,37	20,70
12	Казахстан	249,56	1,42	223,25	1,51	89,46	26,31	0,94	10,54
13	Катар	227,42	1,30	224,43	1,52	98,69	2,99	0,11	1,31
14	ОАЕ	224,48	1,28	220,06	1,49	98,03	4,42	0,16	1,97
15	Німеччина	224,34	1,28	194,63	1,32	86,76	29,71	1,06	13,24
16	Мексика	209,33	1,19	179,17	1,21	85,59	30,16	1,08	14,41
17	Ірак	198,07	1,13	197,84	1,34	99,88	0,23	0,01	0,12
18	Норвегія	182,89	1,04	179,01	1,21	97,88	3,88	0,14	2,12
19	Венесуела	172,07	0,98	161,93	1,10	94,11	10,14	0,36	5,89
20	Кувейт	156,69	0,89	155,89	1,06	99,49	0,80	0,03	0,51
21	Нігерія	147,96	0,84	147,81	1,00	99,90	0,15	0,01	0,10
22	Колумбія	148,49	0,85	145,09	0,98	97,71	3,40	0,12	2,29
23	Польща	146,46	0,83	140,32	0,95	95,81	6,14	0,22	4,19
24	Алжир	138,38	0,79	134,73	0,91	97,36	3,65	0,13	2,64
25	Малайзія	109,21	0,62	85,88	0,58	78,64	23,33	0,84	21,36
26	Туреччина	106,72	0,61	56,23	0,38	52,69	50,49	1,81	47,31
27	Україна	95,94	0,55	46,61	0,32	48,58	49,33	1,77	51,42
28	Великобританія	95,45	0,54	87,32	0,59	91,48	8,13	0,29	8,52
29	Ангола	89,57	0,51	89,22	0,60	99,61	0,35	0,01	0,39
30	Оман	82,06	0,47	75,09	0,51	91,51	6,97	0,25	8,49
	Інші країни	1546,51	8,81	1246,59	8,44	80,61	299,92	10,74	19,39
	Світ, в цілому	17559,93	100	14767,56	100	100	2792,37	100	100

Отже, гірничодобувна промисловість є однією з провідних галузей світової економіки. За рівнем

капіталізації займає п'яте місце в світі після банківського сектору, нафтогазової, фармацевтичної та комп'ютерної промисловості [102]. За даними міжнародного комітету з виробництва мінеральних ресурсів, найбільші обсяги світового видобутку припадають на сировину для чорної металургії, а саме залізну руду та феросплави.

За останні 40 років було використано близько половини залізних руд, видобутих за всю історію людства. В 3-5 разів збільшилось споживання різних металів, мінеральних добрив та інших корисних копалин. Разом з цим промисловість стала використовувати багато нових руд, порід, мінеральних утворень, зокрема тих, що вироблені штучно з конкретними властивостями. Обсяг світового ринку металів на початку ХХІ століття демонструє велику кількість та різновиди використання металу у господарській діяльності. Щорічний приріст обсягів використання металів складає від 2 до 5% за різними групами [148].

Отже, незважаючи на постіндустріальну стадію розвитку багатьох країн світу, гірничо-видобувна промисловість залишається вкрай важливою галуззю світового господарства. Від розвитку гірничо-видобувної промисловості, наприклад таких країн як Австралія та ПАР, залежить забезпечення мінеральними ресурсами розвинутих країн, з недостатньою власною ресурсною базою. На долю цих країн припадає 14% світового видобутку й майже 50% світового експорту вугілля, відповідно 16 та 34% залізних руд, 21 та 44% марганцевих руд, 31 та 27% хромових руд, 23 та 25,5% свинцю, 16 та 6,5% цинку, 49 та 60% титану, 33% виробництва та значна кількість експорту урану. Крім того, ПАР є найбільшим виробником й постачальником на світовий ринок платинових руд й ванадію. Австралія виробляє майже 40% світового обсягу бокситів.

Щодо інших країн, слід відзначити, що гірничо-видобувна промисловість Китаю останні десять років розвивається прискореними темпами й вже стала

однією з головних галузей економіки країни. В великих обсягах проводяться геологорозвідні роботи, результатом яких стало виявлення значної кількості великих й унікальних родовищ. За видобутком вугілля, вольфраму та сурми Китай посідає перше місце в світі; марганцевих руд, ванадію та свинцю – друге. За експортом вольфраму, сурми, олова, ртуті Китай займає перше місце. За різними оцінками запаси вольфрамових руд в країні в 2-4 рази більші, ніж сумарні запаси в інших країнах.

Потенціал мінеральної сировини таких країн як Австралія, Канада й ПАР, дозволяє стверджувати, що роль їх гірничо-видобувного сектору з часом буде зростати. Разом з цим, спостерігається й нарощування гірничопромислового виробництва й зсув лідерства за багатьма видами сировини в бік країн, що розвиваються. Зокрема, це стосується міді та молібдену (Чілі), бокситів (Гвінея, Ямайка, Бразилія), нікелю (Нова Каледонія), кобальту (ДР Конго, Замбія), олова (Індонезія, Болівія, Малайзія), танталу й ніобію (Бразилія), срібла (Мексика), фосфоритів (Марокко, Туніс).

У той же час гірничодобувна промисловість залишається одним з головних чинників економічного зростання і соціального розвитку країн, які мають у своєму розпорядженні природні ресурси, що зокрема стосується й України. Отримання потенційних вигід від інтенсивного використання ресурсів можливо за умови довгострокового і відповідального підходу до розвитку галузі та її управління.

Проте сучасна технологія видобутку та переробки корисних копалин не досконала та багатовідхідна. До навколишнього природного середовища потрапляють мільйони тон газо- і пароутворених, твердих та рідких відходів, що спричиняє загальне забруднення. За даними вчених, тільки 2% видобутої сировини перетворюється в кінцеву продукцію, решта 98% - повертається в природне середовище у вигляді відходів. При збереженні сучасного рівня споживання мінеральної сировини на

душу населення, з урахуванням прогнозних оцінок щодо збільшення кількості населення до 10 млрд. у 2050 році, обсяги споживання мінеральних ресурсів перевищать досягнутий рівень мінімум на 25% (без урахування можливого збільшення споживання в країнах, що розвиваються).

Вилучені з надр корисні копалини безпосередньо залучаються у технологічне виробництво або підлягають переробці за схемою: руда-концентрат-метал-вироби. За такою послідовністю цінність продукції збільшується на порядок. Наприклад, за схемою бокситова руда-глинозем-металевий алюміній, вартість кінцевої продукції в сотні раз вища за вихідну сировину. Так, 1 т алюмінію, яка отримана з 5 т бокситів, дорожче первинної сировини в 50 разів.

Країни з розвинутою економікою споживають набагато більше мінеральних ресурсів, ніж виробляють. При цьому втрати корисних копалин під час видобутку й переробці в країнах, що розвиваються суттєво вищі, а використання вторинної сировини значно нижче, ніж у розвинутих країн. У зв'язку з цим, Європейським банком реконструкції та розвитку вироблені принципи розвитку гірничодобувної промисловості [92], в яких приділяється увага питанням економічної стійкості, охороні навколишнього середовища, безпеці праці та вирішенню соціальних проблем.

Практичний досвід діяльності цієї галузі показує, що видобуток корисних копалин може мати також і негативні економічні, екологічні та соціальні наслідки, що призводить до зменшення стимулів щодо інвестування в промислові об'єкти, інфраструктури, людський капітал, до ослаблення інституційної бази і систем управління. Принципи діяльності гірничодобувної галузі, на яких наголошує ЄБРР, полягають в розробці підходів до фінансування гірничодобувних проектів, забезпечення сталого розвитку гірничодобувного сектора, формуванню відповідального підходу до підвищення капіталізації компаній галузі. Отже, основні

фрейми існування сучасної гірничо-видобувної промисловості слід сформулювати таким чином:

розміри державної власності і масштаби державного втручання залишаються все ще доволі суттєвими, особливо щодо «стратегічної сировини»;

концентрація в гірничодобувній галузі посилюється; доступ до ринків і торгівлі потребує поліпшення за рахунок усунення торгових бар'єрів;

інфраструктура вимагає покращення, насамперед шляхом розвитку залізничної та автодорожньої мережі, а також комунальних служб;

за рівнем технологічної оснащеності гірничодобувна промисловість характеризується значною відсталістю, а гірничодобувні підприємства все ще використовують застарілі технології та методи видобутку корисних копалин;

країни, які залежать від видобутку корисних копалин, відрізняються слабкістю інституційної бази і систем управління, а також меншою прозорістю;

нормативно-правова база потребує зміцнення і приведення її до найкращих міжнародних стандартів.

Слід зауважити, так як гірничодобувна галузь пов'язана з видобутком корисних копалин, то автоматично вона пов'язана з низькою часткою доданої вартості. У зв'язку з цим економіку гірничодобувних галузей прийнято протиставляти інноваційній економіці. Однак при цьому у такого протиставлення є обмеження, які визнаються сутністю сировинної економіки, а саме тим, що вона ґрунтується на забезпеченості певними природними ресурсами, а в структурі валового внутрішнього доходу суттєва частка забезпечується видобувною галуззю.

Виходячи з економічної значущості галузі, слід наголосити, що економіка гірничодобувних галузей не повинна протиставлятися іншим економікам, наприклад економіці знань. Цей висновок підтверджується відкриттям лауреата Нобелівської премії Бертіль Олином. Його теорія відома як теорія співвідношення факторів

виробництва і називається «теорія Хекшера-Оліна». Вона ґрунтується на наступних припущеннях: в кожній країні є характерна тільки для неї сукупність факторів виробництва (наприклад, запаси вугілля, кваліфікована робоча сила). Асортимент товарів, у виробництві яких спеціалізується країна, буде залежати від того, якими ресурсами для їх випуску вона володіє і відповідно має порівняльні конкурентні переваги у виробництві продуктів, для випуску яких інтенсивно використовуються ці ресурси (фактори виробництва), в яких країна не відчуває нестачі [29, с.281].

Тенденції розвитку світового ринку залізної руди, за даними World Steel Association [226], свідчать, що в усьому світі виробництво залізної руди в 2017 році збільшилося на 20 млн. т порівняно з 2016 роком, збільшившись на 30 млн. в 2016 р., починаючи з 2015 р. Упродовж 5-річного періоду з 2012 по 2016 рр. світове виробництво залізної руди збільшилося на 280 млн. тонн. Виробництво залізної руди з Австралії та Індії, провідних виробників залізної руди в усьому світі, відповідно, збільшиться на 90 млн. тонн з 2015 по 2016 рр. та на 30 млн. тонн з 2016 по 2017 р., тоді як виробництво з Китаю, третього виробника в рейтингу, зменшилося на 27 млн. тонн та 13 мільйон тонн. Світовий ринок чорної металургії намагається втримувати баланс після постійного надлишку виробництва сталевих продукції з Китаю та залізної руди з Австралії та Бразилії. За прогнозом, споживання залізної руди зросте з 1,52 млрд. тонн в 2016 році до 1,55 млрд. тонн у 2018 р.

Незважаючи на глобальне збільшення виробництва, 27 з 50 провідних країн-виробників залізничної сировини зменшили виробництво. Глобальне виробництво сталі в 2017 році зросло не суттєво. Виробництво залізної руди від провідних гірничодобувних компаній світу збільшилося, а дрібні виробники не підтримали таку тенденцію. Країни Західної Африки які зазнали впливу вірусу Еболи, зокрема, Сьєрра-Леоне, продовжу-

вали стикатися з труднощами при виробництві залізної руди внаслідок зниження цін та дефіциту робочої сили.

Протягом останнього десятиліття попит і ціни на сировинні товари в світі в основному визначалися безпрецедентним зростанням китайської економіки. У середньостроковій перспективі успішний розвиток гірничодобувної галузі як і раніше буде залежати головним чином від Китаю [27]. На частку Китаю припадає приблизно 40% світового попиту, зокрема 40% попиту на мідь, 70% - на залізну руду. До того ж 12 з 40 найбільших гірничодобувних компаній є китайськими, тому роль цієї країни не можна недооцінювати. Однак сьогодні вже не можна розраховувати на те, що один тільки Китай зможе стимулювати активне зростання галузі.

Згідно з прогнозами, зростання ВВП Китаю піде на спад і темпи зростання коливатимуться на рівні 6% в рік в період до 2020 року, що являє собою значне зниження в порівнянні з темпами зростання в останні десятиліття. Однак, як видно з показників ВВП, в економіці Китаю зберігається зростання, і вона, як і раніше, буде мати вирішальне значення для розвитку гірничодобувної галузі.

Роль добувної промисловості в сучасному розвитку країн визначається роллю окремої сировини у виробництві, забезпеченні внутрішніх і зовнішніх потреб, економічної безпеки держави. Спостерігається перевищення пропозиції окремих сировинних товарів над попитом. Це призводить у ряді випадків до сировинної кризи в країнах, що розвиваються, з вузькою сировинною спеціалізацією, оскільки експорт сировинних ресурсів забезпечує їм від 50 до 100% експортних доходів. У такій ситуації вихід спеціалісти [114, с.181] вбачають у укладанні довгострокових міжнародних контрактів, у яких експортеру забезпечується стабільний збут, а імпортеру - гарантоване регулярне постачання. На довгострокові контракти припадає близько 30% світового сировинного

експорту, при цьому на природний газ - 100%, мідні, олов'яні, свинцево-цинкові концентрати - 90%, кам'яне вугілля - 75%, залізну руду - 60%, марганцеву руду - 30%; купівля-продаж сировинних товарів тісно пов'язана з постачанням інших видів товарів, є частиною комерційних операцій, складних видів зовнішньоекономічного співробітництва (техніко-економічного, науково-технічного), великомасштабних угод на компенсаційній основі.

Отже, аналіз світових тенденцій розвитку гірничодобувної промисловості свідчить про те, що найважливішими напрямками її розвитку мають бути: створення новітніх технологій прогнозування та оцінки мінерально-сировинного потенціалу, що дозволять скоротити час й знизити витратність геологорозвідувального процесу; перехід від екологічно - й соціально небезпечних методів відкритого та підземного видобутку до гірничотехнологічних; створення вискоелективних технологій комплексної переробки мінеральних руд середньої та низької якості, а також техногенної сировини; розробка комплексних безвідходних замкнених систем збагачення й отримання кінцевого продукту; створення принципово нових технологій переробки мінеральної сировини, зокрема з використанням біоорганізмів, плазмохімічних реакцій, тощо; освоєння нових глибоководних родовищ корисних копалин.

Використання нових технологій допоможе не тільки докорінно змінити уявлення про кількісні та якісні характеристики мінерально-сировинного потенціалу, а й суттєво покращить стан навколишнього середовища, що необхідно людству не менш ніж забезпечення ресурсних потреб.

Довготермінові концепції (моделі) розвитку мінерально-сировинної безпеки країни потребують системного підходу, що передбачає: постановку мети і формулювання головних завдань; деталізовану оцінку мінерально-сировинного потенціалу країни; розробку системи оціночних і комплексних карт, прогностичні

оцінки показників роботи компаній гірничодобувної галузі, оцінку потенційних інвестиційних можливостей добувної промисловості, обґрунтування пропозицій і рекомендацій, необхідних для збалансованого вирішення екологічних і соціально-економічних проблем розвитку країни, обґрунтування та прийняття оптимізаційних рішень, спрямованих на покращання екологічної ситуації у районах проведення гірничих робіт, моніторинг еколого-захисних заходів та наслідків їх реалізації, еколого-прогностичні дослідження; практичну реалізацію конструктивно-географічних розробок та пропозицій.

4.2. Вплив транснаціональних корпоративних структур добувної галузі на складові економічної безпеки країн світу.

Економічна безпека є не тільки важливою складовою системи національної безпеки, саме стан економічної безпеки визначатиме рівень стійкості національної країни, забезпечує рівень конкурентоспроможності на світових ринках, стабільність та можливість протидіяти загрозам (як внутрішнім, так і зовнішнім) задля захисту національних інтересів, здатність до збалансованого та сталого розвитку, рівень економічної незалежності країни в цілому.

Дослідження особливостей функціонування корпоративних структур у добувній промисловості світу, дозволяє констатувати, що добувна промисловість є дійсно глобальною галуззю у тому сенсі, що її найбільші компанії походять як з розвинутих країн, так і з країн, що розвиваються (табл. 4.5). Це є цілком логічним, якщо врахувати, що мінеральні ресурси поширені по всьому світу. У той же час багато фірм, штаб-квартири яких перебувають в розвинених країнах, фактично здійснюють свої операції в країнах, що розвиваються [224].

Таблиця 4.5

Розподіл 50 найбільших видобувних компаній за країнами світу, 2017 р.

Розвинуті країни	Кількість компаній	Ринкова капіталізація, млрд. дол.	Країни, що розвиваються	Кількість компаній	Ринкова капіталізація, млрд. дол.
Канада	9	106,93	Китай	10	131,34
Австралія	5	203,90	Індія	4	65,71
США	4	75,35	Російська Федерація	4	64,57
Великобританія	3	39,77	Мексика	2	24,27
Швейцарія	1	55,98	Бразилія	1	48,31
Японія	1	8,25	Саудівська Аравія	1	12,71
Швеція	1	8,15	Чилі	1	9,13
Польща	1	5,95	ПАР	1	6,05
Ізраїль	1	5,43			
Всього	26	509,71	Всього	24	362,09

Джерело: Складено автором на основі даних [229]

Функціонуючи у глобальній галузі, підприємства добувної промисловості здійснюють вплив не тільки на безпеку добувного сектору, але й на національну економічну безпеку країн базування, приймаючих країн та міжнародну безпеку. З іншого боку, на функціонування корпоративних структур добувної галузі та реалізацію ними стратегій розвитку, у тому числі стратегій транснаціоналізації, у контексті забезпечення економічної безпеки впливає як відповідна політика країн світу, так і чинники геоекономічного та геополітичного характеру.

По-перше, складність подальшої транснаціоналізації організаційної структури добувних компаній пов'язана з політикою окремих країн щодо забезпечення національної економічної безпеки. Так, відповідно до законодавства КНР, для забезпечення національної економічної безпеки використовуються жорсткі обмеження на прямі іноземні інвестиції в стратегічно важливі сфери економіки, до яких віднесено оборонну промисловість, цивільну авіацію, залізничний транспорт і зв'язок, а також лімітуються інвестиції у провідні банківські установи, страхові компанії, зовнішньоторговельні фірми та гірничорудні

підприємства [86]. Водночас, політика деяких країн у сфері економічної безпеки призводить до формування з їхнього боку стабільного попиту на продукцію добувної промисловості. Зокрема, економічний аспект японської концепції забезпечення національної безпеки включає такі положення, як забезпечення стабільного функціонування національної економіки, зміцнення економічної могутності країни на основі підвищення конкурентоспроможності японського експорту й продуктивності праці, диверсифікованість джерел і забезпечення стабільного надходження сировинних, паливно-енергетичних і продовольчих ресурсів, нагромадження стратегічних запасів тощо [6, с. 6].

По-друге, світова добувна промисловість є особливо чутливою до змін у геоекономічному та геополітичному ландшафті безпеки, оскільки добувні компанії працюють у одній з найбільш складних та суперечливих галузей світової економіки. За оцінками експертів, у 2015 році світова добувна промисловість посідала третє місце серед галузей, що найбільше постраждали від тероризму та політичного тиску, переживши 87 нападів [177]. Відтак, перед корпоративними структурами добувної галузі постає необхідність постійного врахування тих процесів, які відбуваються у геоекономічному просторі і впливають на економічну безпеку самих підприємств, країн їх базування, приймаючих країн та добувної галузі в цілому.

По-третє, кон'юнктура добувної галузі значною мірою залежить від реакції великих споживачів сировинної продукції. Так, китайські інвестиції та попит сприяли довгостроковому зростанню добувної промисловості, особливо сектору сировини, необхідної для виробництва металургійної продукції (вугілля, залізна руда та рідкісноземельні елементи). Зі зменшенням попиту на китайську металургійну продукцію та відповідним скороченням металургійного виробництва відбулося суттєве падіння світових цін на продукцію добувної промисловості.

По-четверте, важливим драйвером розвитку галузі є довгостроковий вплив останніх технологічних досягнень. Наприклад, враховуючи те, що виробництво смартфона в середньому вимагає близько 40 мінералів з усього світу, сектор технологій спирається на видобуток корисних копалин і може бути вразливим до збоїв в процесі видобутку або доставки ресурсів, геоекономічних потрясінь або державного втручання у формування цін. Схожі приклади можуть бути знайдені практично у всіх інших галузях виробництва, які залежать від стабільного доступу до відповідних ресурсів добувної промисловості.

По-п'яте, як і інші галузі економіки, сектор добувної промисловості стає усе більш автоматизованим та комп'ютеризованим, що підвищує ризики навмисного пошкодження техніки та хакерських атак. Відповідно до результатів останніх досліджень, кібератаки проти підприємств добувної промисловості стають не надто поширеними, але негативні наслідки таких атак є суттєвими [186].

Визначаючи напрями впливу функціонування добувної галузі на окремі складові економічної безпеки країни, необхідно враховувати, що характер такого впливу залежать від різних чинників, включаючи масштаби та метод видобутку, тип мінеральної сировини, географію та клімат відповідного регіону. Перш за все, важливе значення мають масштаби видобування ресурсів. Так, на сектор широкомасштабного видобування припадає близько 85% світового видобутку непаливних корисних копалин і більше 95% загальносвітового виробництва мінеральних ресурсів. У секторі зайнято приблизно 2,5 млн. осіб, і домінують у цій галузі 50 найбільших гірничодобувних підприємств, які організаційно є транснаціональними корпораціями. Сектор дрібномасштабного та кустарного видобутку забезпечує близько 15% світового видобутку непаливних мінеральних ресурсів. Таке виробництво є трудомістким з досить низьким рівнем механізації праці. За деякими оцінками, кустарний видобуток є основним джерелом

доходів для 13 мільйонів осіб (значна частина з яких – це жінки та діти) у 30 країнах світу [23].

Дослідження специфіки роботи підприємств добувної промисловості дозволяє зробити висновок, що доцільнішим є створення у галузі великих за розміром корпоративних структур. Більше того, діяльність у добувній промисловості саме транснаціональних корпорацій може мати більше переваг для підтримки національної економічної безпеки як для країни базування, так і для приймаючої країни, що відображено у табл. 4.6. Позитивна роль добувних ТНК у підтримці економічної безпеки країн світу проявляється у наступному:

1. Світові ринки мінеральних ресурсів характеризуються достатньо нерівномірним територіально-географічним розподілом природних родовищ, виробничих потужностей та споживання. Відносно невелика кількість країн (як розвинутих, так і тих, що розвиваються) належать до кола головних виробників та експортерів мінеральної сировини, тоді як велика кількість інших країн виступають споживачами та імпортерами відповідних ресурсів. Така нерівномірність призводить до загострення наступних проблем: з одного боку, країни-експортери часто занепокоєні питанням вільного доступу до ринків збуту мінеральної сировини і підтримки належного рівня експорту, що впливає на показники *зовнішньоекономічної безпеки*; з іншого боку, країни-імпортери бажають мати достатні гарантії поставок, що є вкрай необхідними для забезпечення їх *ресурсної та енергетичної безпеки*. За таких умов ТНК можуть виступати у якості своєрідного посередника, який забезпечує задоволення інтересів як країн базування, так і приймаючих країн. Так, країнам походження ТНК можуть гарантувати доступ до іноземних джерел постачання мінеральних ресурсів, а приймаючим країнам – забезпечити доступ до ринків збуту. До того ж, країнам, яким бракує власних потужностей для видобутку ресурсів, ТНК можуть надати відповідні основні засоби та

технології, необхідні для збагачення та переробки сировини.

Таблиця 4.6

Вплив транснаціональних корпоративних структур добувної галузі на складові економічної безпеки країн світу

Складові економічної безпеки	Напрями позитивного впливу	Напрями негативного впливу
<i>Виробнича</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Великі добувні компанії фінансово спроможні забезпечувати вчасне оновлення виробничих фондів. ▪ ТНК використовують менш трудомісткі і більші капіталомісткі технології видобування. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Для реалізації добувних проєктів ТНК можуть розташовувати у приймаючій країні підприємства із застарілими основними фондами з високим ступенем зносу.
<i>Макроекономічна</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Створюючи попит на товари та послуги місцевих компаній, ТНК сприяють розвитку місцевого бізнесу, у тому числі малого та середнього. ▪ Відкриття у приймаючій країні підрозділів ТНК може призвести до збільшення кількості робочих місць і відповідного зниження рівня безробіття. ▪ Намагаючись зберегти репутацію, відповідальні добувні ТНК забезпечують прозорість операцій, таким чином не сприяючи подальшій тінізації галузі і економіки в цілому. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Невеликі місцеві підприємства добувної галузі, як правило, не витримують конкуренції з боку впливових ТНК, часто стаючи об'єктом поглинання. ▪ Прихід ТНК у добувну галузь часто супроводжується залученням до роботи іноземних найманих працівників і відповідним припливом мігрантів, що може підвищити рівень безробіття серед місцевих жителів. ▪ Створюючи виробництво за кордоном і переносячи у приймаючу країну робочі місця, добувні ТНК сприяють зростанню безробіття у країні базування.
<i>Зовнішньоекономічна</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Добувні ТНК забезпечують доступ приймаючих країн до ринків збуту мінеральної сировини, сприяючи зростанню експорту, підвищенню показника відкритості економіки, покращенню стану платіжного балансу. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Приймаюча країна втрачає значну частку експортної виручки через репатріацію ТНК частини отриманого прибутку. ▪ Нарощування експортної діяльності добувних ТНК призведе до зростання показника питомої ваги сировинного експорту в загальному обсязі експорту товарів. ▪ Масштабний експорт мінеральної сировини через укріплення національної валюти негативно впливає на цінову конкурентоспроможність інших видів продукції на зовнішніх ринках.
<i>Інноваційно-інвестиційна</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Інвестиції добувних ТНК є важливим доповненням внутрішніх інвестиційних ресурсів, особливо при низькому рівні заощаджень у приймаючій країні. ▪ З приходом добувних ТНК, які мають більші можливості для інвестування у НДДКР та новітні технології, у країні зростає кількість підприємств, що впроваджують інновації. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Відкриваючи та закриваючи добувні проєкти, ТНК можуть спричинити нестійкість інвестиційного процесу у приймаючій країні. ▪ Агресивна політика іноземного інвестування з боку добувних ТНК може викликати суттєвий відтік інвестиційних ресурсів з країни базування.

продовження таблиці 4.6

<i>Соціальна</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Добувні ТНК мають більші фінансові можливості для реалізації соціальних проектів у приймаючій країні. ▪ Реалізація ТНК великих добувних проектів може призвести до підвищення рівня заробітної платні у приймаючій країні. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Можливий приплив мігрантів для роботи у підрозділах ТНК і відповідне зростання пропозиції робочої сили може призвести до зниження рівня заробітної платні та підвищення рівня соціальної напруги. ▪ Екологічні наслідки діяльності добувних ТНК потенційно загрожують здоров'ю місцевих жителів.
<i>Демографічна</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Частина мігрантів працездатного віку, які працюють у підрозділах добувних ТНК у приймаючій країні, можуть обрати її у якості постійного місця проживання, покращуючи вікову структуру населення. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Підвищена загроза здоров'ю місцевих жителів внаслідок негативного впливу добувних операцій ТНК на навколишнє середовище погіршує основні показники демографічної безпеки (чисельність населення, очікувана тривалість життя тощо).
<i>Фінансова</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Залучення до добувних робіт ТНК є альтернативою зовнішніх запозичень для країн, яким бракує власних коштів для організації добувних робіт, і не призводить до формування зовнішнього боргу приймаючої країни. ▪ Отримуючи більші прибутки, ТНК забезпечують більші податкові надходження до бюджету приймаючої країни, порівняно з невеликими місцевими добувними компаніями. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Створюючи виробництво за кордоном, добувні ТНК позбавляють бюджет країни базування можливості отримати податкові надходження. ▪ Здійснюючи репатріацію прибутків від добувної діяльності, ТНК сприяють збільшенню показника загального обсягу вивезення фінансових ресурсів за межі приймаючої країни як одного з індикаторів фінансової безпеки.
<i>Продовольча</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Можливе зростання рівня заробітної платні внаслідок реалізації великих добувних проектів ТНК у приймаючій країні і відповідне покращення купівельної спроможності місцевого населення сприятиме підвищенню показника фінансово-економічної доступності продуктів харчування. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Масштабні добувні проекти ТНК призводять до втрати сільськогосподарських угідь, забруднення води, зменшення водопостачання, накопичення відвалів гірських порід, загрожуючи продовольчій безпеці.
<i>Енергетична</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Добувні ТНК забезпечують країнам базування поставки необхідних паливно-енергетичних ресурсів. ▪ Невід'ємною складовою стратегій великих добувних корпорацій у напрямку забезпечення сталого розвитку є впровадження енергозберігаючих технологій. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Більш масштабні проекти видобування мінеральної сировини, що реалізуються ТНК, можуть виявитися і більш енерговитратними.
<i>Екологічна</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ТНК мають більші фінансові можливості, кращу матеріально-технічну базу і кадровий потенціал для реалізації природоохоронних проектів у приймаючій країні. ▪ З репутаційних та іміджевих міркувань корпорації намагаються чітко дотримуватися національних та міжнародних стандартів управління природоохоронною діяльністю. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Великі добувні проекти, що реалізуються ТНК, потенційно мають більший негативний вплив на навколишнє середовище. ▪ В країни зі слабким природоохоронним законодавством ТНК можуть навмисно переносити найбільш екологічно небезпечні проекти видобутку.
<i>Мінерально-сировинна</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Добувні ТНК гарантують доступ країн базування до іноземних джерел постачання мінеральних ресурсів. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ У відносинах між приймаючою країною та впливовими ТНК можуть виникати спірні питання, пов'язані з контролем над невідновлюваними ресурсами.

Джерело: Складено автором на основі даних [5; 60; 77].

2. Обслуговуючись переважно у транснаціональних банках, добувні ТНК мають ширші можливості, більший досвід залучення коштів на міжнародних ринках капіталів (у тому числі через випуск та розміщення цінних паперів) та кращі показники платоспроможності і надійності порівняно з маловідомими місцевими компаніями.

3. Порівняно з невеликими місцевими добувними підприємствами ТНК володіють більшими фінансовими ресурсами (як власними, так і запозиченими), у тому числі для реалізації природоохоронних та соціальних проектів у приймаючих країнах, таким чином зменшуючи негативний вплив своєї діяльності на навколишнє середовище та місцеві громади і забезпечуючи підтримку необхідного рівня *екологічної та соціальної безпеки* на місцевому рівні. Так, компанія ВНР Billiton (Австралія, Великобританія), найбільша у світі корпоративна структура добувної промисловості, з 2001 р. зобов'язалася інвестувати 1% свого прибутку до оподаткування у соціальні проекти по всьому світу. У 2016 фінансовому році ВНР Billiton витратила на потреби соціально-економічного розвитку приймаючих громад близько 2,67 млрд. дол. [162].

Компанії Rio Tinto Group (Австралія, Великобританія), друга за розміром добувна корпорація світу, та Coal India Limited (Індія), яка посідає шосте місце у рейтингу найбільших добувних компаній, щорічно витрачають сотні мільйонів доларів на реалізацію природоохоронних та соціальних проектів у приймаючих країнах (рис. 4.1).

4. Реалізуючи добувні проекти у приймаючих країнах, ТНК часто інвестують кошти у розвиток місцевої інфраструктури. Компанія Glencore (Швейцарія), яка є третьою за розміром добувною корпорацією світу, витратила понад 134 млн. дол. на місцеву інфраструктуру загального користування, з найбільшими інвестиціями в розподіл електроенергії (68,5 млн. дол. США), будівництво та ремонт доріг (56 млн. дол.), очищення та поставку води (5,6 млн. дол.) [178].

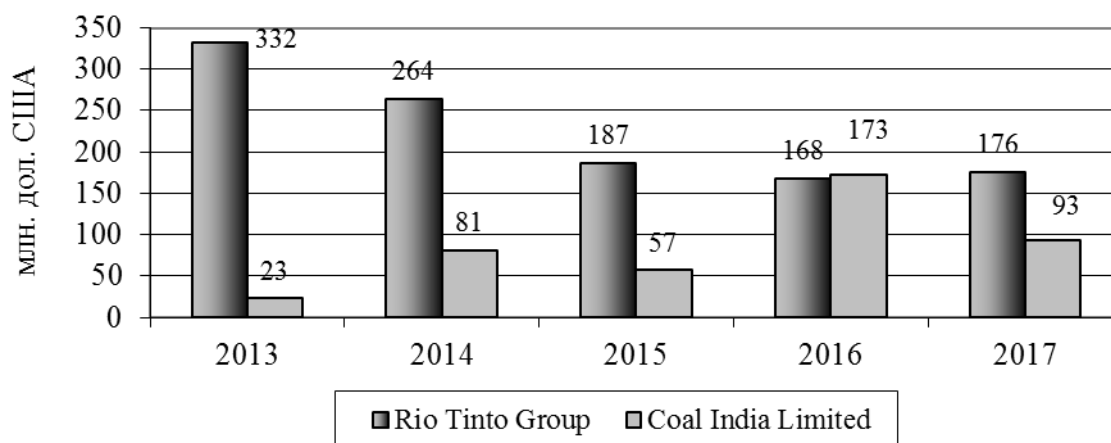

Рис. 4.1. Інвестиції у природоохоронні та соціальні проекти Rio Tinto Group та Coal India Limited у 2013-2017 рр., млн. дол. США

Джерело: Складено автором на основі даних [168; 216]

5. Працюючи у приймаючих країнах, добувні ТНК створюють попит на товари та послуги локальних компаній, сприяючи розвитку місцевого бізнесу. Так, у 2014 році компанія Glencore здійснила переоцінку свого внеску у соціально-економічний розвиток приймаючих країн. Компанія оголосила, що прагне мінімізувати залежність у своїй діяльності від місцевих громад шляхом сприяння формуванню диверсифікованої та стійкої місцевої економіки [178]. На оплату товарів та послуг місцевих постачальників компанія витратила понад 15,1 млрд. дол., значно стимулюючи локальну торгівлю та сприяючи зростанню місцевої економіки [161].

6. Виступаючи компаніями світового масштабу, добувні ТНК намагаються підтримувати відповідну ділову репутацію та імідж, одними з чинників забезпечення яких виступають дотримання норм законодавства і фінансова дисципліна. Намагаючись підтримувати високий рівень прозорості операцій та платежів і працюючи у легальному просторі, ТНК сприяють забезпеченню *макроекономічної безпеки* країн у частині несприяння подальшій тінізації економіки.

7. Для країн, яким бракує власних фінансових ресурсів для розвитку добувної галузі, залучення ТНК до фінансування добувних проектів є альтернативою

зовнішніх запозичень. Відтак, взаємодія з добувними ТНК зменшує нагромадження зовнішнього боргу країни, позитивно впливаючи на *фінансову і, зокрема, боргову безпеку*.

8. На відміну від невеликих місцевих добувних підприємств, ТНК володіють кращою матеріально-технічною базою і кадровим потенціалом та мають змогу використовувати більш екологічні технології виробництва і залучати кваліфіковані управлінські кадри до реалізації природоохоронних проектів. Крім того, піклуючись про власну репутацію, корпорації намагатимуться неуклінно дотримуватися жорстких стандартів управління природоохоронною діяльністю, сприяючи підтримці *екологічної безпеки* країни. Крім того, найбільші добувні корпорації розробляють та впроваджують власні стандарти екологічної безпеки. Зокрема, у компанії ВНР Billiton розроблено документ «Екологія та зміна клімату: вимоги» («Environment and Climate Change: the Requirements»), що містить базові вимоги до екологічного менеджменту, які поширюються на всі структурні підрозділи ТНК [163]. Також найбільші добувні компанії оголошують планові показники зменшення негативного впливу своєї діяльності на навколишнє середовище. Так, компанія ВНР Billiton до 2022 року планує скоротити промислове споживання прісної води на 15% порівняно з рівнем 2017 р. [163]. Компанія Rio Tinto Group планувала з 2008 до 2020 р. зменшити інтенсивність викидів парникових газів на 24%, однак вже у 2017 році звітувала про скорочення викидів на 27% [216]. Компанія Vale (Бразилія) в рамках дотримання цілі з врегулювання проблеми вуглецю (Carbon Goal) планує до 2020 р. скоротити викиди парникових газів на 5% [234].

9. Інвестиції, які залучаються до економіки країни через добувні транснаціональні корпорації, можуть стати важливим доповненням внутрішніх інвестиційних ресурсів (особливо у випадку низького рівня внутрішніх заощаджень), стимулюючи виробництво, розвиваючи

інноваційні технології у добувному секторі і, таким чином, покращуючи стан *інвестиційно-інноваційної безпеки*.

10. Залучення у добувну промисловість країни великих корпоративних структур може призвести до збільшення кількості робочих місць та підвищення заробітної платні, що сприяє підтримці *соціальної безпеки* у частині підвищення рівня зайнятості населення. Так, у 2015 році близько 80% найманих працівників компанії Glencore були місцевими жителями, 63% керівного складу компанії також є представниками місцевих громад.

Разом із тим, залучення у добувний сектор великих міжнародних компаній може мати негативний вплив на компоненти економічної безпеки приймаючої країни, що проявляється у наступному:

1. ТНК впливають на розподіл доданої вартості, що створюється у добувній промисловості, привласнюючи значну частку доходу та здійснюючи репатріацію частини отриманого прибутку, що викликає збільшення показника вивезення фінансових ресурсів за межі країни і погіршення *фінансової безпеки*.

2. Реалізуючи більш масштабні добувні проекти, ТНК здійснюють і більш помітний негативний вплив на навколишнє середовище у приймаючій країні.

3. У економічно слабких приймаючих країн можуть виникнути спірні питання у відносинах з впливовими ТНК, пов'язані з контролем над невідновлюваними ресурсами, розподілом ренти тощо.

4. Часто можливості ТНК впливати на зайнятість є дещо переоціненими, оскільки вони, на відміну від невеликих місцевих підприємств, переважно використовують не трудомісткі, а капіталомісткі технології добування. Отже, залучення ТНК у добувну галузь може суттєво не вплинути на рівень зайнятості у країні. Так, за даними Ради з питань корисних копалин Австралії, понад 60 відсотків гірничодобувних робіт в країні ведеться у безпосередній близькості до мешкання корінних мешканців Австралії, однак місцеві жителі

складають у середньому лише 6% робочої сили, задіяної у гірничодобувній промисловості країни [201].

5. Іноді прихід ТНК у добувну галузь супроводжується залученням до роботи на відповідних підприємствах іноземних найманих працівників і відповідним припливом мігрантів, що може погіршити стан внутрішньої зайнятості і знизити рівень *макроекономічної і соціальної безпеки*.

6. Видобуток корисних копалин у великих масштабах може у більшій мірі загрожувати *продовольчій безпеці* держави, призводячи до втрати сільськогосподарських угідь, забруднення води, зменшення водопостачання (через надмірне використання води для потреб гірничодобувних робіт), а також впливаючи на сільське господарство шляхом накопичення відвалів гірських порід, пилу та ризику виникнення землетрусів, які часто пов'язані з видобутком корисних копалин. Ці ж чинники є потенційними загрозами для здоров'я місцевих жителів, знижуючи рівень *соціальної безпеки* в країні.

7. Великомасштабні добувні проекти, що реалізуються ТНК, відповідне домінування сектору гірничодобувної промисловості та нарощування його експортного потенціалу можуть поставити під загрозу розвиток інших галузей національної економіки (так звана «голландська хвороба»). Укріплення національної валюти внаслідок масового експорту мінеральних ресурсів негативно вплине на цінову конкурентоспроможність продукції підприємств з інших секторів на зовнішніх ринках, загрожуючи *економічній безпеці* недобувних галузей економіки.

Капіталізація активів корпорацій добувної галузі має важливий вплив на вирішення завдань сталого розвитку як самих корпорацій, так і національної економіки в цілому, оскільки сприятиме не тільки більш ефективному використанню мінерально-сировинних ресурсів на інноваційній основі, а й забезпечує зростання інвестиційної привабливості активів добувної

промисловості. У свою чергу це викликає появу відповідного мультиплікаційного ефекту на всі інші галузі національної економіки, розвиток яких пов'язаний із базовою галуззю. Підвищення ефективності видобутку та використання мінеральних ресурсів у національній економіці впливатиме не тільки на забезпечення збалансованості розвитку національного господарства на засадах сталого розвитку, а й забезпечить посилення національної безпеки країни в цілому.

З метою оцінки ефективності управління добувною промисловістю експертами Інституту управління природними ресурсами розраховується *Індекс управління ресурсами* (Resource Governance Index), із допомогою якого проводиться оцінювання 81 країни світу [47]. Індекс складається із трьох складових:

- складова «реалізація вартості» охоплює показники, які характеризують особливості надання прав на проведення геологічних розвідок та розробку надр, оподаткування, діяльність державних підприємств;

- складова «управління доходами» добувної галузі, відображає особливості формування державного бюджету, розподіл доходів від використання надр;

- складова «умов розвитку» дозволяє надати оцінку умов, які формуються та розвиваються в країні, і які сприяють розвитку управління надрами – відкритість та прозорість, політична стабільність, боротьба із корупцією тощо.

Перші дві складові формуються безпосередньо на основі первинних даних підприємств і компаній, третя складова визначається міжнародним експертним середовищем. У свою чергу, вищезазначені три складові акумулюють 14 підкомпонентів, що охоплюють 54 показники.

За даним індексом, нафтовий і газовий сектори України оцінюються достатньо слабо 49 із 100. Відповідно, добувна і посідають 44 місце серед 89 можливих оцінок у Індексі управління ресурсами (за даними 2017 року), оскільки базові складові індексу

оцінюються дуже слабо: задовільна продуктивність у реалізації вартості, низька ефективність управління доходом, політична нестабільність та нездатність контролювати корупцію тощо. Серед позитивних моментів, особливо підкреслюється створення в країні умов для конкурентного та прозорого ліцензування, оскільки в Україні компанії діє норма, яка зобов'язує компанії публічно розкривати своїх бенефіціарів.

Серед критичних зауважень також слід виділити те, що податкові та інші обов'язкові платежі компаній добувної галузі не мають чітко визначеного цільового спрямування та спрямовуються у загальний фонд бюджету (винятком є тільки єдиний соціальний внесок, який спрямовується в Пенсійний фонд і використовується для фінансування витрат, пов'язаних з пенсійним та соціальним забезпеченням). Від так, не є можливим зробити відповідну оцінку щодо співвідношення між платежами компаній і тих коштів, які отримує з бюджету місцеві громади, де працюють ці компанії. Погіршує ситуацію, що місце реєстрації компанії та місце її фактичної діяльності не завжди і не обов'язково збігаються. Від так, можна констатувати про відсутність прямої відповідності між компаніями і тими місцевими громадами, де вони є присутніми. У свою чергу, місцеві органи влади за відсутності такої інформації не своєчасно реагують на можливі потреби у компенсації посилення впливу на навколишнє середовище і тому подібне. Із урахуванням змін податкового законодавства існує потреба відповідного адміністрування податків та забезпечення прозорості діяльності компаній добувної галузі. Задля розвитку інституційних реформ у добувній галузі міжнародні експерти рекомендують [122, с.5]:

- забезпечити подальшу імплементацію реформ галузі шляхом законодавчого закріплення запровадження децентралізації, а саме: 5% рентної плати;

- прийняття Закону «Про розкриття інформації у видобувних галузях», що дозволить мінімізувати рівень

корупції в енергетичному секторі, посилить контроль місцевих громад за використанням коштів у місцевих бюджетах та, відповідно, підзвітність місцевих органів влади щодо використання надходжень до місцевих бюджетів;

- розвиток міжнародного співробітництва у частині впровадження передових закордонних практик щодо розподілу податкових надходжень, привнесення нових ефективних практик соціального діалогу, управління впливам на навколишнє середовище тощо.

Таким чином, можна визначити, що одним з важливих принципів роботи добувної галузі, який представлено у зарубіжних країнах, є забезпечення прозорості галузі для всіх стейкхолдерів шляхом оприлюднення звітності компаній добувних галузей та державних органів стосовно надходжень доходів від добувної галузі. Таким стандартом забезпечення прозорості є *Ініціатива прозорості видобувних галузей*, який впроваджено в діяльності 51 країни і до якого приєдналась Україна. На виконання норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення прозорості у видобувних галузях», Розпорядження КМУ №910-р від 08.09.2015, та Постанови КМУ «Про затвердження Порядку забезпечення прозорості у видобувних галузях» №1039 від 02.12.2015 року було опубліковано перший національний Звіт Ініціативи прозорості видобувних галузей України, який охоплював сектори видобутку нафти та газу [44]. А вже на початку 2017 року у другому національному Звіті до секторів нафти та газу було додано дані про видобуток вугілля, залізної титанової та марганцевих руд в Україні у 2014 та 2015 роках [43]. Розвиток прозорості шляхом посилення підзвітності громадянському суспільству з боку корпоративних структур добувної галузі сприятиме не тільки розвитку цього сектору національної економіки, а й забезпечить гармонізацію норм національного законодавства із європейським у відповідності до умов асоціації між ЄС та Україною.

Гармонізація національного та європейського законодавства, впровадження сучасних зарубіжних методик та практик сприятимуть підвищенню ефективності використання мінерально-ресурсного потенціалу країни, забезпеченню на належному рівні потреб національного ринку, розвитку вітчизняної добувної галузі в цілому. Відповідно, важливим та актуальним завданням для ефективного розвитку корпоративних структур добувної галузі у контексті забезпечення економічної безпеки залишається розвиток міжнародного співробітництва у галузі геологічних розвідок та використання надр.

4.3. Безпекова компонента стратегій розвитку корпоративних структур добувної галузі.

Розробка стратегій розвитку корпоративних структур, які спрямовані на забезпечення економічної безпеки вимагає узгодження та одночасного їх впровадження на всіх рівнях: на рівні суб'єкта господарювання, на регіональному, галузевому, національному, міжнародному рівнях. Особливо актуальним завданням стає обґрунтування та практичне впровадження безпекової компоненти у стратегіях розвитку суб'єктів господарювання як невід'ємною складової їхнього розвитку.

Аналіз стратегій у сфері сприяння економічній безпеці, які імплементуються найбільшими добувними ТНК світу, показує, що безпекові стратегії корпоративних структур є до певної міри гомогенними, охоплюючи напрями забезпечення власної економічної безпеки та проблеми дотримання принципу корпоративної відповідальності (екологічної, енергетичної і соціальної), що корелює з Цілями сталого розвитку ООН. Така відносна однорідність стратегій пов'язана, перш за все, з тим, що у добувній промисловості продовжуються процеси консолідації через механізми транскордонних

злиттів та поглинань. Триваюча консолідація світової гірничодобувної промисловості потенційно може призвести до подальшого зменшення стратегічної гетерогенності та збільшення ринкового впливу транснаціональних корпорацій. Водночас, найбільші гірничодобувні компанії походять з країн, що мають неоднорідні соціально-економічні умови та різні ресурси. Це генерує певну гетерогенність безпекових стратегій, особливо відносно компаній з деяких країн, що розвиваються, де ринкові інститути є відносно слабкими, а природоохоронне законодавство – не надто жорстким.

Вплив добувних корпорацій на економічну безпеку країн не обмежується лише екологічними та соціальними наслідками, а має значно ширший характер. Таким чином, безпекові стратегії корпоративних структур добувної галузі повинні містити заходи, спрямовані на: забезпечення власної економічної безпеки корпорацій, зважаючи на те, що економічна безпека підприємства є елементом у системі національної безпеки держави [123]; сприяння забезпеченню економічної безпеки країн базування і приймаючих країн; підтримку безпеки добувної галузі та міжнародної економічної безпеки.

Беручи до уваги усе вищевказане, пропонується концептуальна модель удосконалення безпекових стратегій добувних ТНК у контексті забезпечення економічної безпеки країн світу, яку представлено на рис.4.2. Внутрішня компонента стратегії має бути зорієнтована на розвиток внутрішньокорпоративної системи підтримки економічної безпеки, зовнішня – на побудову диверсифікованої системи взаємовідносин із широким колом стейхолдерів.

З метою оптимізації управління власними ризиками і покращення стану безпеки корпоративних структур добувної промисловості, а також сприяння забезпеченню загальної безпеки галузі та економічної безпеки країн світу, пропонуються наступні заходи, які мають бути враховані відповідними компаніями при розробці безпекових стратегій:

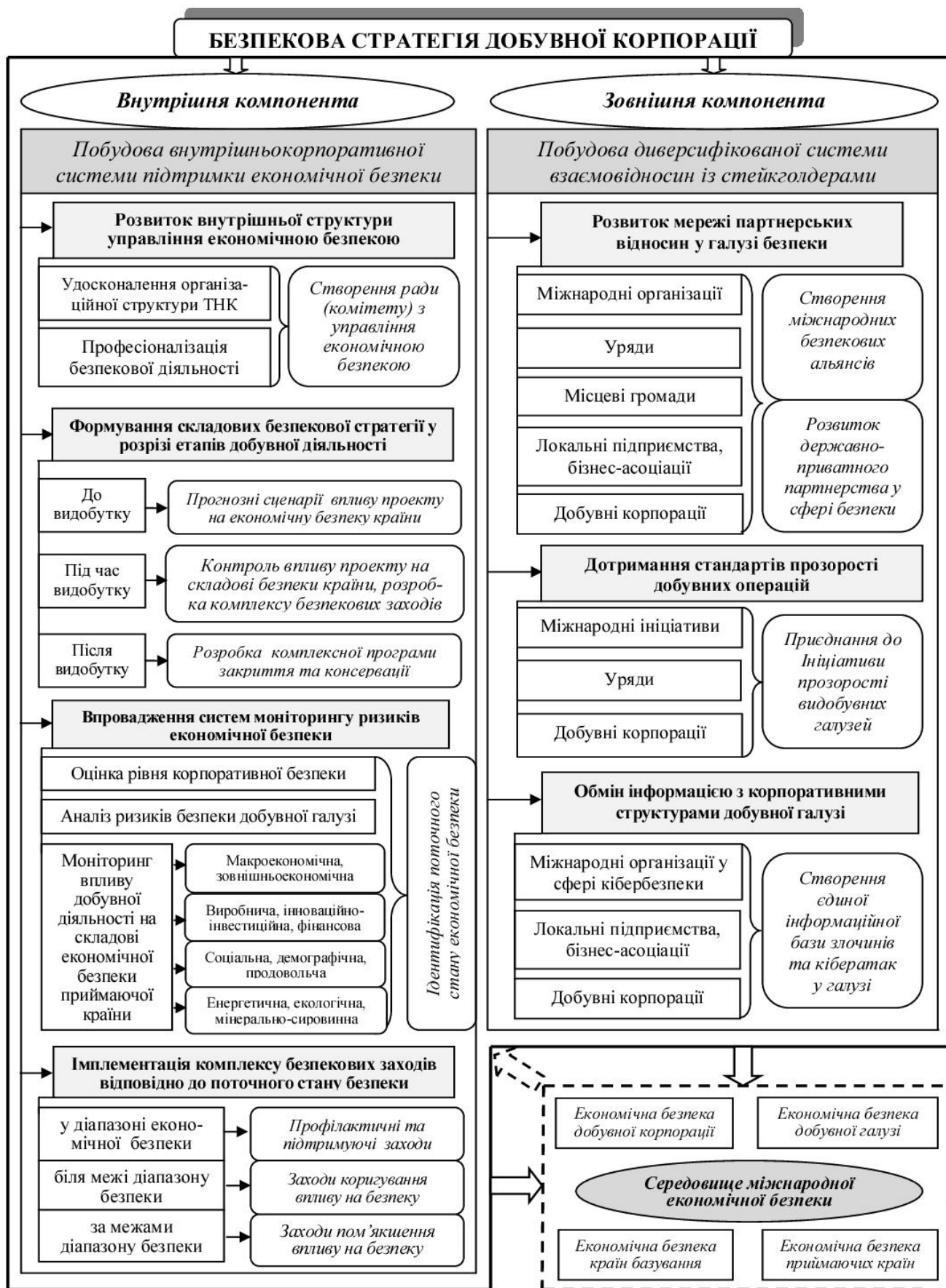

Рис. 4.2. Модель удосконалення безпекової стратегії добувної ТНК у контексті забезпечення економічної безпеки країн світу

1. Побудова диверсифікованої системи взаємовідносин із стейкхолдерами, створення міжнародних безпекових альянсів.

Як показує досвід роботи багатьох гірничодобувних компаній, створення розгорнутої мережі партнерських відносин (з міжнародними організаціями, урядом, громадянським суспільством, підприємствами та громадськими організаціями, бізнес-асоціаціями тощо) допомагає управляти ризиками шляхом розбудови довіри з боку суспільства, яка може бути використана в кризових ситуаціях для усунення невизначеності. Так, у 2015 році компанія BHP Billiton Trinidad and Tobago спільно з Міжнародною природоохоронною фундацією (Conservation International, CI) та Інститутом природних ресурсів Карибського басейну (CANARI) запустила програму громадянського суспільства в Тринідаді та Тобаго з метою підвищення стійкості місцевих громад до зміни клімату (Climate ACTT program) [162]. Oz Minerals, третя за розміром гірничодобувна компанія Австралії, яка займає друге місце у світі за обсягами виробництва цинку, є членом промислового альянсу Coober Pedy – представницької групи місцевих гірничодобувних компаній та місцевої ради, що дозволяє спільно реалізувати стратегічний підхід до підтримки місцевої громади шляхом досягнення спільних цілей та завдань [214].

Враховуючи те, що корпорації добувної промисловості функціонують у єдиній екосистемі та мають спільні проблеми забезпечення економічної безпеки приймаючих країн, пропонується створення у галузі *міжнародних безпекових альянсів*. Створення традиційних стратегічних альянсів у добувній промисловості, як правило, розглядається з точки зору укріплення конкурентних позицій підприємств, отримання учасниками альянсу синергетичних переваг при реалізації проектів розвідки та збагачення мінеральних ресурсів за рахунок погодження систем управління, об'єднання ресурсів, виробничих потужнос-

тей, обміну технологіями тощо. Співробітництво в межах спеціалізованих безпекових альянсів за участю добувних ТНК може охоплювати: обмін ресурсозберігаючими та екологічно безпечними технологіями; проведення спільних досліджень впливу діяльності учасників альянсу на складові економічної безпеки приймаючих країн; спільну реалізацію великих природоохоронних, соціальних та інших проектів тощо.

2. Взаємодія з місцевими громадами, створення та демонстрація цінностей громадянському суспільству.

Соціальну згуртованість сьогодні визнано однією з найважливіших умов забезпечення як національної, так і міжнародної безпеки. Тому від того, як добувні підприємства співпрацюють з громадянським суспільством, залежить можливість підтримки або погіршення ситуації у сфері безпеки.

Внесок гірничодобувних підприємств у сталий розвиток може включати податкові платежі, розбудову інфраструктури, надання послуг, участь у закупівельних процедурах на місцевому рівні. Демонстрація того, як компанія допомагає вирішувати проблеми громади, допомагає заслужити повагу, зменшуючи ризик розвитку локальних конфліктів, які можуть завадити операційній діяльності добувного підприємства і потенційно розширитися до більших масштабів.

Взаємодію з місцевими громадами вже визнано найбільшими добувними ТНК важливою складовою їх стратегічного розвитку. Так, компанія Rio Tinto Group має власну історію ефективної взаємодії з місцевими спільнотами, доводячи, що незалежно від того, наскільки великою чи малою є компанія, соціальна відповідальність є дуже важливим елементом стратегічного розвитку всієї галузі. Підтримуючи політику сталого розвитку, компанія зосереджується на таких сферах, як управління природними ресурсами, зміна клімату та місцева зайнятість [162].

Компанія Vedanta (Індія), що посідає 22 місце у рейтингу найбільших добувних компаній світу, у своїй

діяльності дотримується власної філософії «Соціальна ліцензія на проведення діяльності» («Social License to Operate»), яка у якості центрального орієнтиру ставить взаємодію з громадами приймаючих країн з метою підвищення якості життя місцевих жителів та розвитку локальної економіки [235].

Компанія Anglo American (Великобританія) навіть у періоди зростання волатильності ринку продукції добувної промисловості продовжувала зосереджувати увагу на значенні взаємодії з місцевими громадами. Під час розробки алмазної шахти Gahcho Kué дочірня компанія De Beers Canada визнала необхідність спілкування та ефективної взаємодії з місцевими громадами – аборигенами північно-західної частини Канади для вирішення питань функціонування шахти та впливу добувних робіт на місцевий розвиток. У 2014 році компанія провела переговори безпосередньо з представниками приймаючої громади про створення форуму під назвою Ni Hadi Ha, який дає змогу всім зацікавленим сторонам брати участь у природоохоронній діяльності на шахті. Ni Hadi Ha забезпечує додатковий рівень нагляду за реалізацією добувних проєктів, крім нормативних документів, що регулюють операції з видобутку корисних копалин, і є частиною більш широкої взаємодії корпорації Anglo American з корінними громадами [156].

Роль урядів у підвищенні соціальної відповідальності добувних корпорацій може бути посилена за рахунок використання фінансових та економічних інструментів для сприяння відповідальному видобутку. На додаток до традиційних інструментів прямого регулювання та штрафів за недотримання правил, уряди можуть використовувати фінансові та економічні інструменти, що створюють позитивний стимул для компаній дотримуватися нормативно-правових актів та екологічних і соціальних програм [227]. Ці інструменти, які включають облігації, довірчі фонди та компенсаційні кошти, є більш гнучкими, ніж

традиційні механізми контролю, і мають додаткові переваги, забезпечуючи фінансування охорони природи чи розвитку громади.

3. Орієнтація на дотримання більшої прозорості та запобігання корупції у галузі.

Деякі добувні підприємства мають позитивний досвід добровільного дотримання більш жорстких стандартів щодо прозорості та заходів з протидії корупції і зловживань, ніж ті, які встановлено відповідними державними вимогами. У цьому аспекті необхідна більш тісна взаємодія корпоративних структур з приймаючими країнами в межах дотримання вимог Ініціативи прозорості видобувних галузей (The Extractive Industries Transparency Initiative, EITI) – глобального стандарту забезпечення відкритості та прозорості управління видобутком нафти, газу та мінеральних ресурсів. Цей стандарт є незалежним і добровільно підтримується на міжнародному рівні 51 країною (3 розвинуті країни і 48 країн, що розвиваються) [228].

4. Обмін інформацією з іншими корпоративними структурами добувної галузі.

З репутаційних та операційних причин обмін інформацією з підприємствами, які фактично виступають у ролі конкурентів, може бути складним завданням. Однак існують обставини, за яких зусилля щодо створення необхідних спільних механізмів можуть принести користь і самим компаніям, і загальній безпеці галузі. Одним із прикладів цього є боротьба з організованою злочинністю, що є зростаючою проблемою для добувної галузі, особливо у Латинській Америці. Існують успішні приклади того, як гірничодобувні компанії обмінюються інформацією та приймають колективні заходи для узгодження політики та практики протидії злочинності у галузі.

Іншим прикладом є необхідність забезпечення кібербезпеки добувних підприємств та галузі в цілому. Високий рівень захищеності галузі може бути досягнуто, лише коли компанії готові об'єднати інформацію про

випадки кібератак, щоб інші компанії могли уникнути цього ризику. Це вимагає від корпоративних структур визнання того, що максимізація безпеки галузі в цілому є більш високим пріоритетом, ніж конкурентна перевага. Звісно, це є складним завданням, однак досвід підприємств з інших секторів (авіакомпанії у Північній Америці, фінансові компанії у Нідерландах) продемонстрував, що й у добувній галузі це може бути здійснено [177].

5. Покращення внутрішньої структури управління економічною безпекою, впровадження систем моніторингу індикаторів безпеки.

Добувні ТНК використовують різноманітні внутрішні механізми, які забезпечують моніторинг ризиків економічної безпеки у приймаючих країнах та передачу відповідних даних до головного офісу, де вони інтегруються у загальну оцінку ризиків та безпеки. Так, з метою розуміння змін, які відбуваються у сфері економічної безпеки, деякі добувні підприємства вже використовують інструменти прогнозування та побудови сценаріїв як частину внутрішньої системи оцінки власних ризиків та свого впливу на економічну безпеку приймаючої країни. Корпоративні структури добувної галузі розробили та використовують велику кількість ноу-хау та систем, які дозволяють оцінити геоекономічні ризики безпеки і можуть бути корисними для інших стейхолдерів. У цьому напрямі великим добувним компаніям рекомендується у якості елемента внутрішньої структури створювати ради (комітети) з управління економічною безпекою, які виконуватимуть функції моніторингу індикаторів безпеки та консультування з питань дотримання оптимального рівня корпоративної безпеки і забезпечення економічної безпеки приймаючих країн.

Невід'ємною складовою стратегії будь-якої добувної компанії є обґрунтування перспективних проектів розвідки та видобування мінеральних ресурсів. Вже на етапі обґрунтування перспективного добувного проекту

компанія має оцінити, які наслідки матиме реалізація проекту для безпеки приймаючої країни, беручи до уваги, що вплив добувної діяльності на економічну безпеку спостерігатиметься на всіх стадіях взаємодії ТНК із приймаючою країною, а саме: до видобутку (передопераційний вплив), під час видобутку та після видобутку. У зв'язку з цим в рамках реалізації загальної безпекової стратегії ТНК добувної галузі мають дотримуватися наступних принципів відповідальної безпекової поведінки на всіх стадіях розробки та реалізації добувних проектів:

1) *Проведення комплексної оцінки впливу проекту на екологічну, соціальну та інші складові економічної безпеки країни.* Перш ніж розпочати будь-яку діяльність, підприємства гірничодобувної промисловості та уряди повинні тісно співпрацювати з локальними стейкголдерами для проведення ретельної оцінки наслідків реалізації проекту, щоб визначити ступінь та діапазон будь-якого потенційного впливу на безпеку. Ця оцінка може допомогти визначити, чи є видобуток доречним та доцільним у конкретній області (території).

2) *Розробка загальної стратегії сприяння національній економічній безпеці.* Кожен проект, що реалізується добувною компанією, повинен включати комплексний план управління для вирішення та пом'якшення потенційних негативних впливів, для підвищення рентабельності операції. Ця стратегія повинна бути розроблена до початку здійснення операції та повинна бути інтегрована в усі аспекти та етапи реалізації відповідного проекту. У поєднанні зі стратегією управління проектами слід проводити екологічний та соціальний моніторинг, щоб забезпечити ефективність та доцільність програм з безпекової точки зору.

3) *Пом'якшення наслідків своєї діяльності за рахунок сприяння природоохоронній діяльності та добробуту місцевих громад.* Гірничодобувні компанії мають включати у свої стратегії програми залучення до місцевих природоохоронних заходів та проектів розвитку

(розвиток паркових територій, наукові дослідження, охорона здоров'я, освіта, розвиток громади тощо).

4) *Професіоналізація безпекової (екологічної, соціальної, енергетичної тощо) діяльності.* Розробка та впровадження стратегії управління економічною безпекою повинна забезпечуватися кваліфікованими професіоналами, які займають провідні позиції в компанії та мають повноваження приймати рішення та виконувати відповідні програми.

5) *Зменшення масштабів впливу на навколишні екосистеми.* Негативний вплив на навколишнє середовище може бути мінімізований або навіть елімінований шляхом дотримання методів відповідального управління та використання більш ефективних технологій, таких як будівництво меншої кількості доріг, ретельне планування та розміщення інфраструктури або раціонального ставлення до водних ресурсів та викидів. Контроль за відходами через обережне розміщення відвалів гірських порід, моніторинг територій зберігання відходів та очищення забрудненої води або ґрунту також допоможе мінімізувати масштаби та діапазон негативного впливу та заощадити час і кошти.

6) *Впровадження комплексної програми закриття та консервації.* Планування консервації та відновлення після закриття шахти має розпочатися на ранніх етапах операції. Цілі програми консервації повинні включати запобігання забрудненню в майбутньому, мінімізацію екологічних змін і повернення землі до аналогічного стану продуктивності або природності, як це було до початку видобутку. Ретельний моніторинг повинен тривати багато років після закриття шахти, щоб виявляти будь-які потенційні забруднення.

7) *Залучення до співпраці та консультування з місцевими стейкхолдерами на всіх етапах операції.* Зв'язок з місцевими громадами є важливою частиною успішної реалізації соціальної програми. Консультаційна програма має бути двосторонньою та всеосяжною, а громади повинні мати доступ до чіткої та прозорої

інформації протягом усього проекту. Програма також повинна включати тренінги міжкультурної підготовки як для громад, так і для представників добувних компаній, для забезпечення досягнення взаєморозуміння між усіма сторонами.

8) *Надання відповідної економічної компенсації та підтримки місцевим громадам.* Будь-яка компенсація чи підтримка повинна відповідати ступеню економічного розвитку та соціальній структурі громади. Це може включати підготовку та наймання місцевих жителів або підтримку місцевого бізнесу. Підтримка має здійснюватися у довгостроковому контексті, щоб залишатися життєздатним після того, як відповідний проект (наприклад, шахта) буде закрито.

9) *Розробка стратегічних довгострокових планів землекористування.* Уряди можуть тісно співпрацювати з компаніями, громадами та іншими зацікавленими сторонами для розробки планів використання земель, які враховують геологічні, екологічні та культурні пріоритети для конкретного регіону або навіть всієї країни. Це планування має включати визначення областей, які є надто вразливими з екологічної точки зору, щоб дозволити розробку мінералів.

Розрахунки, які проведено під час дослідження, дозволяють стверджувати, що на світовому ринку добувної промисловості функціонує велика кількість корпорацій, проте суттєве значення на його розвиток спричиняють лише декілька (BHP Billiton Limited, Rio Tinto Limited, Glencore Plc., China Shenhua Energy Company Limited, Vale S.A.), акумулюючи більшу частину активів та значно випереджаючи інші за ринковою капіталізацією. Слід зазначити, що специфіка ринку добувної промисловості, а також сучасні риси світової економіки впливають на організаційну структуру й стратегії добувних корпорацій. До основних факторів, що змінюють стратегії корпоративних структур добувної галузі можна віднести інтеграційні процеси, технологічний процес, лібералізацію національних

економік, інвестиційну й енергетичну політику країн-виробників мінерально-сировинних ресурсів.

За останні кілька років галузь зіткнулася з низкою проблем при забезпеченні сталого розвитку, які часто проявляються у вигляді штучного уповільнення процесів, соціальних протестів проти великих проектів і труднощів при отриманні фінансування для проектів, які вважаються «брудними». У 2016 році з'явилася нова проблема, пов'язана з найбільш близькими до кінцевого споживача покупцями. Про неї можна дізнатися з заяви компанії Apple, яка закликала підвищити обсяги вторинного використання металів і знизити залежність від видобутку корисних копалин. Отже, гірничодобувним компаніям необхідно діяти на випередження, а саме: вивчати наслідки своєї діяльності, керувати ними, доцільним буде, також продаж своїх досягнень. Втрата права на ведення бізнесу є самим значним збитком з усіх можливих, і галузь повинна охороняти свій цінний «бренд» силами всіх зацікавлених осіб.

Існує безліч важливих ініціатив з надання даних про сталий розвиток, наприклад, Ініціатива глобальної звітності (надання звітів обов'язково для учасників Міжнародної ради з гірничої справи і металам (ICMM)) та Ініціатива прозорості видобувних галузей (EITI), проте єдиний підхід до складання звітності в галузі до досі не сформований.

Приблизно 90% компаній зі списку топ-40 надають звітність в рамках GRI, а 40% є учасниками EITI [228] (незважаючи на те що фактично звітність для EITI використовується в межах країни і може включати дані компаній, які не є учасниками EITI, участь компанії в даній ініціативі свідчить про прагнення до забезпечення прозорості). У 2015 році з 23 компаній-учасників Міжнародної ради з гірничої справи і металам дев'ять (39%) направляли свої звіти в рамках GRI незалежним чином (або як інтегрований звіт) [190].

Дотримання формату GRI вимагає надання звіту про широкий спектр показників, включаючи такі

розділи, як стандарти корпоративного управління, етика і сумлінність, боротьба з корупцією та закупівлі, енергія, парникові гази і інші викиди, забруднення води, біорізноманіття, охорона праці та безпека, боротьба з дискримінацією, культурне розмаїття та права корінних народів, місцеві спільноти. Компанії з традиційних гірничодобувних країн набагато частіше дотримуються вимог GRI, в той час як компанії з країн, що розвиваються використовують інші стандарти або не дотримуються стандарти сталого розвитку.

Враховуючи сучасну геоекономічну роль добувної промисловості, зростання глобального впливу транснаціональних корпорацій добувної галузі та масштабні наслідки діяльності корпоративних структур для економічної безпеки країн, необхідною є більш широка інтеграція принципів корпоративної відповідальності у безпекові стратегії добувних корпорацій. Зважаючи на те, що корпорації добувної промисловості функціонують у єдиній екосистемі, а наслідки добувної діяльності знаходяться на перетині інтересів самих ТНК, країн їх базування та приймаючих країн, місцевих громад та локальних підприємств, особливого значення набуває такий напрям стратегічного розвитку, як формування диверсифікованої системи взаємовідносин добувних ТНК з іншими суб'єктами міжнародного безпекового середовища.

РОЗДІЛ 5

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

5.1. Ресурсне забезпечення економічної безпеки України.

Глобальні зрушення, що відбуваються у сучасному світі, вимусили людство шукати нові підходи до вирішення глобальних проблем, які б мали багатоаспектний характер та були б спрямовані на узгодження не тільки економічних, а й екологічних та соціальних питань. Особливого значення серед завдань сталого розвитку набуває забезпечення раціонального використання ресурсного забезпечення задля досягнення цілей економічного та соціального розвитку, відповідно, економічна, екологічна та соціальна політика закладають основи сталого розвитку країни [48, с. 9-10].

Відповідно до Резолюції ООН щодо забезпечення сталого розвитку на період до 2030 р. передбачено комплекс спільних дій та зусиль країн світу, що систематизовано за 17 цілями та містять 169 задач щодо їх реалізації. В Україні розроблена національна система Цілей сталого розвитку, яка охоплює 86 завдань розвитку та включає 172 показники для моніторингу їх виконання [139]. Однією з таких цілей, що сприятиме формуванню динамічної, стійкої, інноваційної та спрямованої на людину економіки, є:

- сприяння поступальному, всеосяжному та стійкому економічному зростанню, повній та продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх (ціль 8);
- сприяння всеосяжній та стійкій індустріалізації та інноваціям, створення стійкої інфраструктури (ціль 9);
- забезпечення переходу до раціональних моделей споживання та виробництва (ціль 12).

В рамках цих цілей можна виділити ряд задач, що безпосередньо пов'язані з забезпеченням стійкого розвитку промисловості, зокрема добувної промисловості,

та акцентують на залежності соціально-економічного розвитку світового господарства в цілому від раціонального використання природних ресурсів. Систематизація цих завдань представлена в табл. 5.1.

Таблиця 5.1

Цілі та завдання стійкого розвитку, передбачені ООН, що стосуються промисловості

Ціль 8 «сприяння стійкому економічному зростанню, повній та продуктивній зайнятості»	Ціль 9 «сприяння стійкій індустріалізації та інноваціям»	Ціль 12 «забезпечення переходу до раціональних моделей споживання та виробництва»
Зростання продуктивності за рахунок диверсифікації, технічної модернізації та інноваційної діяльності, у тому числі найбільшу увагу приділяти векторам з високою доданою вартістю	Сприяти стійкій індустріалізації, суттєво підвищити рівень зайнятості в промисловості та частку промислового виробництва в валовому внутрішньому продукті відповідно до національних умов	Створити умови для раціонального освоєння та ефективного використання природних ресурсів
Реалізація політики сприяння виробничій діяльності, створенню гідних робочих місць, підприємству та інноваційній діяльності, заохочення розвитку мікро-, малих та середніх підприємств	Модернізувати виробничу інфраструктуру, переобладнати промислові підприємства, зробивши їх стійкими за рахунок підвищення ефективності використання ресурсів та більш широкого застосування чистих та екологічно безпечних технологій	Створити умови для екологічно раціонального використання відходів відповідно до міжнародних принципів та звести до мінімуму їх негативний вплив на людину та навколишнє середовище
Підвищення глобальної ефективності використання ресурсів в системах споживання та виробництва	Активізувати наукові дослідження, нарощувати технологічний потенціал промислових підприємств за рахунок стимулювання інноваційної діяльності, збільшення числа робітників та витрат в сфері НДДКР	Суттєво зменшити обсягів відходів шляхом реалізації заходів, спрямованих на запобігання їх утворення, переробку та повторне використання
Забезпечення економічного зростання, що не супроводжується погіршенням стану навколишнього середовища	Підтримувати розробки, дослідження та інновації в сфері технологій	Рекомендувати компаніям, особливо крупним та транснаціональним, застосовувати стійкі методи виробництва та відображати інформацію про раціональне використання ресурсів в своїх звітах
Забезпечення повної та виробничої зайнятості	Створювати умови для диверсифікації промисловості та зростання доданої вартості в сировинних галузях	Нарощувати науково-технічний потенціал країн для переходу до більш раціональних моделей споживання та виробництва

Узагальнення цих завдань дозволяє зробити висновок, що забезпечення подальшого економічного зростання країн має корелювати із формуванням умов щодо стійкого розвитку промисловості, що базується на всебічному розвитку науково-технологічної та інноваційної діяльності, переорієнтації від трудомісткої до технологічно місткої моделі промислової діяльності, активному впровадженню виробничих та технологічних інновацій, а також сприяти соціальному розвитку та прагнути до екологічної стійкості. Саме забезпечення збалансованості трьох векторів – економічного, соціального та екологічного є основною проблемою та передумовою досягнення стійкого промислового розвитку країн.

В контексті забезпечення реалізації цих цілей щодо сталого розвитку добувної промисловості було проведено систематизацію ключових галузевих показників (індикаторів) відповідно до зазначених векторів сталого розвитку (табл. 5.2).

При цьому слід зазначити, що однією з умов диференціації цих показників, по-перше, було їх приведення до відносного вигляду, оскільки слід погодитися з думкою деяких авторів, що використання абсолютних індикаторів замість відносних спотворює реальну дійсність і може призвести до реалізації «не тих заходів» і «не в тому місці» [138, с.5]. По-друге, з точки зору визначення характеру впливу, об'єктивно необхідним є диференціація цих показників на стимулятори (показники прямого впливу) та дестимулятори (показники зворотного впливу).

Слід зазначити, що для деяких показників з точки зору відповідності цілям стійкого розвитку та впливу на економічну та промислову безпеку країни однозначно об'єктивно неможливо визначити тип за характером впливу. Це обумовлено тим, що мірі зростання або зменшення значень таких показників характер їх впливу також змінюється.

Таблиця 5.2

Систематизація індикаторів сталого розвитку добувної промисловості

Вектор сталого розвитку	Індикатор сталого розвитку	Тип індикатору за характером впливу
Економічний розвиток		
Внутрішньо-галузеві (виробничі) чинники:	Питома вага доданої вартості у добувній промисловості до ВВП, %	Стимулятор/ дестимулятор
	Питома вага добувної промисловості в обсягах реалізації товарів та послуг, %	Стимулятор/ дестимулятор
	Темп зростання валової доданої вартості добувної промисловості, %	Стимулятор
	ВДВ у добувній промисловості на 1 зайнятого, тис. грн/особу	Стимулятор
	Ступінь зносу основних засобів, %	Дестимулятор
	Трудомісткість промислового виробництва (витрати на оплату праці в обсягах реалізації продукції), %	Стимулятор/ дестимулятор
	Рентабельність операційної діяльності, %	Стимулятор/ дестимулятор
	Питома вага підприємств, що одержали прибуток, %	Стимулятор
	Рівень концентрації (питома вага реалізованої продукції добувної промисловості великими підприємствами), %	Стимулятор/ дестимулятор
	Частка добувних підприємств з загальної кількості промислових підприємств, %	Стимулятор
	Рівень тінізації, % до офіційної ВДВ	Дестимулятор
	Зовнішньо-економічні (виробничі) чинники:	Питома вага добувної промисловості в експорті товарів, %
Питома вага добувної промисловості в імпорті товарів, %		Дестимулятор
Темпи зростання експорту, %		Стимулятор/ дестимулятор
Темпи зростання імпорту, %		Дестимулятор
Коефіцієнт покриття експортом імпорту		Стимулятор
Експортна квота (частка експорту добувної промисловості в ВВП), %		Стимулятор/ дестимулятор
Імпортна квота (частка імпорту добувної промисловості у ВВП), %		Дестимулятор
Частка експорту в обсягах виробленої продукції (руди), %		Дестимулятор
Частка імпорту в обсягах споживання добувної промисловості (руди), %		Дестимулятор
Інвестиційні чинники:	Рівень інвестування галузі (відношення капітальних інвестицій до валового випуску), %	Стимулятор
	Частка приросту ПІІ до валового випуску, %	Стимулятор
	Рівень оновлення основних засобів, %	Стимулятор
	Індекси цін виробників, % до попереднього року	Дестимулятор

продовження таблиці 5.2

Інноваційні чинники:	Рівень технології виробництва (частка ВДВ у випуску), %	Стимулятор
	Рівень науково-технічного розвитку (рівень видатків на інноваційну діяльність у випуску), %	Стимулятор
	Питома вага підприємств, що займались інноваційною діяльністю, %	Стимулятор
	Питома вага підприємств, що реалізовували інноваційну продукцію, %	Стимулятор
	Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, %	Стимулятор
	Питома вага інноваційної продукції в загальних обсягах реалізації добувної промисловості, %	Стимулятор
	Частка інноваційної продукції, реалізованої за межі України, %	Стимулятор
	Кількість впроваджених нових технологічних процесів, % до кількості у промисловості	Стимулятор
	Число впроваджених інноваційних видів продукції, % до загального числа у промисловості	Стимулятор
Соціальний розвиток		
Соціальні чинники:	Рівень зайнятості (питома вага працівників в загальній зайнятості в промисловості), %	Стимулятор
	Рівень зайнятості (питома вага працівників в загальній зайнятості в економіці), %	Стимулятор
	Коефіцієнт соціальної справедливості (рівень оплати праці у випуску)	Стимулятор
	Відношення середньої заробітної плати у добувній промисловості до середнього рівня в країні	Стимулятор
Екологічний розвиток		
Екологічні чинники:	Рівень фінансування (інвестиції та поточні витрати) на охорону та раціональне використання природних ресурсів в валовому випуску, %	Стимулятор
	Утворено відходів в розрахунку на 1000 грн. виробленої продукції, т	Дестимулятор
	Питома вага галузі в загальному обсязі утворених відходів, %	Дестимулятор
	Рівень викидів ЗР в атмосферу на 1км ² площі, тон	Дестимулятор
	Питома вага галузі в загальному обсязі видків ЗР в атмосферу, %	Дестимулятор
	Використано води в розрахунку на 1000 грн. виробленої продукції, м ³	Дестимулятор

Так, наприклад, відповідно до цілей та завдань стійкого розвитку необхідно сприяти ефективній індустріалізації, забезпечуючи зростання частки промисловості у ВВП, зайнятості та експорті, однак,

пріоритет надавати галузям з високою доданою вартістю (до яких не належить добувна галузь). З іншого боку значне збільшення питомої ваги окремої галузі у основних макроекономічних показниках країни підвищує рівень залежності економіки від цієї галузі та може розглядатися як загроза економічній безпеці.

У зв'язку з цим, такі показники стану та розвитку добувної галузі, як питома вага доданої вартості у добувній промисловості до ВВП, питома вага добувної промисловості в обсягах реалізації товарів та послуг, трудомісткість промислового виробництва, рентабельність операційної діяльності, рівень концентрації (питома вага реалізованої продукції добувної промисловості великими підприємствами), питома вага добувної промисловості в експорті товарів, питома вага добувної промисловості в імпорті товарів, темпи зростання експорту, експортна квота, залежно від діапазону варіації їх значень можуть мати як стимулюючий, так і дестимулюючий вплив на стійкий розвиток як промисловості, так і економіки в цілому.

Аналіз закономірностей динаміки цих показників за період 2006-2016 рр. дозволив узагальнити їх зміни та визначити характер впливу на варіацію рівня економічної безпеки (табл. 5.3).

Таким чином, характер динаміки зовнішньоекономічних чинників створює умови для підвищення рівня безпеки, напрямок змін інвестиційних та чинників характеризує умови зниження рівня безпеки, здебільшого інноваційні та екологічні чинники з урахуванням напряму їх зміни можуть створювати умови для зростання рівня безпеки, однак значення інноваційних чинників настільки незначні стосовно галузі, що невисокі темпи їх приросту можуть мати нейтральний вплив на рівень безпеки. З урахуванням цього доцільно застосувати методи кількісного виміру взаємозв'язків, зокрема, кореляційний аналіз.

Таблиця 5.3

**Оцінка впливу закономірностей динаміки
індикаторів розвитку добувної промисловості на
рівень економічної безпеки**

Індикатори	Середньорічна відносна зміна за 2006- 2016 рр., %	Характер впливу на рівень безпеки (1-прямий, 2-зворотній)
Внутрішньогалузеві (виробничі) чинники:		
Питома вага добувної промисловості у ВВП, %	4,01	1
Питома вага добувної промисловості в обсягах реалізації товарів та послуг, %	5,77	1
Темп зростання ВДВ добувної промисловості, %	19,74	1
ВДВ у добувній промисловості на 1 зайнятого, тис. грн/особу	29,62	1
Ступінь зносу основних засобів, %	0,90	2
Трудомісткість промислового виробництва, %	-4,78	1
Рентабельність операційної діяльності, %	6,14	1
Питома вага підприємств, що одержали прибуток, %	-0,93	2
Рівень концентрації, %	-1,59	1
Частка добувних підприємств з загальної кількості промислових підприємств, %	-1,10	1
Рівень тінізації, % до офіційної ВДВ	3,33	2
Зовнішньоекономічні (виробничі) чинники:		
Питома вага добувної промисловості в експорті товарів, %	-2,93	1
Питома вага добувної промисловості в імпорті товарів, %	-3,23	1
Темпи зростання експорту, %	-3,44	1
Темпи зростання імпорту, %	-2,93	1
Коефіцієнт покриття експортом імпорту	1,14	1
Експортна квота, %	-1,67	1
Імпортна квота, %	-2,79	1
Частка експорту в обсягах виробленої продукції (руди), %	-0,12	1
Частка імпорту в обсягах споживання (руди), %	-12,74	1
Інвестиційні чинники:		
Рівень інвестування галузі, %	-8,99	2
Частка приросту ПІІ до валового випуску, %	10,10	1
Рівень оновлення основних засобів, %	-7,16	2
Індекси цін виробників, % до попереднього року	20,25	2
Інноваційні чинники:		
Рівень технології виробництва, %	1,14	1
Рівень науково-технічного розвитку, %	12,24	1
Частка підприємств, що займались інноваційною діяльністю, %	6,87	1

продовження таблиці 5.3

Частка підприємств, що реалізовували інноваційну продукцію, %	6,60	1
Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, %	7,94	1
Частка інноваційної продукції в загальних обсягах реалізації добувної промисловості, %	-35,24	2
Частка інноваційної продукції, реалізованої за межі України, %	10,33	1
Кількість впроваджених нових технологічних процесів, %	-7,14	2
Число впроваджених інноваційних видів продукції, %	10,53	1
Соціальні чинники:		
Рівень зайнятості (в промисловості), %	-4,11	2
Рівень зайнятості (в економіці), %	-2,51	2
Коефіцієнт соціальної справедливості	-7,21	2
Відношення середньої заробітної плати у добувній промисловості до середнього рівня в країні	-0,29	2
Екологічні чинники:		
Рівень фінансування охорони НС та раціональне використання природних ресурсів в валовому випуску, %	-0,89	2
Утворено відходів в розрахунку на 1000 грн. виробленої продукції, т	-13,07	1
Питома вага галузі в загальному обсязі утворених відходів, %	0,44	2
Рівень викидів ЗР в атмосферу на 1км ² площі, тон	-9,34	1
Питома вага галузі в загальному обсязі видків ЗР в атмосферу, %	-2,50	1
Використано води в розрахунку на 1000 грн. виробленої продукції, м ³	-17,66	1

Так, на основі наведеної систематизації показників була проведена оцінка кореляції (розраховані лінійні коефіцієнти кореляції Пірсона) індикаторів розвитку добувної промисловості з індексами економічної та промислової безпеки, розрахованими відповідно до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджених Наказом №1277 від 29.10.2013 р. Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [95]. Результати оцінки (відповідно до шкали Чеддока) представлені в табл. 5.4 та 5.5.

Таблиця 5.4

**Результати оцінки впливу індикаторів розвитку
добувної промисловості України на рівень
економічної безпеки країни**

Ступінь та напрямок зв'язку	Прямий ($r > 0$)	Зворотній ($r < 0$)
Слабкий ($ r < 0,3$)	Частка підприємств, що займались інноваційною діяльністю (0,26) Число впроваджених інноваційних видів продукції (0,18) Рівень фінансування екологічних заходів (0,20)	Питома вага галузі в ВВП (-0,23) Рентабельність операційної діяльності (-0,21) Частка галузі в експорті (-0,14) Частка галузі в імпорті (-0,20) Експортна квота (-0,17) Частка інноваційної продукції, реалізованої за межами (-0,22)
Помірний ($0,3 < r < 0,5$)	Темп зростання ВДВ (0,49) Частка добувних підприємств (0,36) Темп зростання експорту (0,36) Частка підприємств, що реалізують інноваційну продукцію (0,31) Коефіцієнт соціальної справедливості (0,38)	Частка галузі в обсягах реалізації продукції (-0,32) Ступінь зносу (-0,32) Коефіцієнт покриття (-0,36) Частка експорту в обсягах виробництва руди (-0,33) Частка приросту ПІІ у випуску (-0,46) Відношення заробітної плати галузі до середнього рівня (-0,32) Питома вага галузі в обсягах відходів (-0,31) Питома вага галузі в обсягах викидів (-0,49)
Помітний ($0,5 < r < 0,7$)	Частка підприємств, що отримали прибуток (0,61) Рівень інвестування галузі (0,60) Рівень зайнятості (0,68)	Використання води (-0,68)
Високий ($0,7 < r < 0,9$)	Рівень концентрації галузі (0,78) Частка інноваційної продукції в загальних обсягах реалізації (0,77)	Утворення відходів (-0,81) Рівень викидів в атмосферу (-0,79)
Дуже високий ($ r > 0,9$)		Рівень тінізації галузі (-0,98)

Отже, на основі кількісного виміру взаємозв'язків, можна зробити висновок, що найбільший вплив на рівень

економічної безпеки серед всіх індикаторів розвитку добувної промисловості мають внутрішньовиробничі чинники, що пов'язані з діяльністю крупних підприємств, корпоративних структур зокрема: рівень концентрації галузі, що має прямий вплив на рівень безпеки та рівень тінізації галузі, що характеризується зворотним характером впливу; один з інноваційних чинників, а саме частка інноваційної продукції в загальних обсягах реалізації та два екологічних чинника – рівень утворення відходів та рівень викидів забруднюючих речовин в атмосферу. Більшість з визначених індикаторів розвитку добувної промисловості слабо або помірно корелюють з динамікою індексу економічної безпеки, тобто їх вплив можна звести до нейтрального рівня.

Аналогічні розрахунки було проведено щодо кількісної оцінки взаємозв'язків індикаторів розвитку добувної промисловості з субіндексом інтегрального індексу економічної безпеки – виробничою безпекою (табл. 5.5). По-перше, можна зазначити, що напрямок зв'язку показників порівняно з загальним індексом безпеки залишився незмінним, але тіснота зв'язку між практично всіма індикаторами та індексом виробничої безпеки є вищою. Щодо виміру тісноти, з промисловою безпекою тісно корелюють такі показники, як рівень інвестування галузі, частка підприємств, що отримують прибуток, частка інноваційної продукції (прямий вплив); частка притоку ПІІ у валовому випуску, додана вартість у розрахунку на одного зайнятого, рівень тінізації та екологічні чинники (зворотній вплив). Тобто якщо порівнювати в загальним індексом економічної безпеки, то стосовно промислової безпеки враховувати слід також вплив інвестиційних факторів.

Слід також відмітити, що внутрішньогалузеві виробничі чинники, що характеризують місце добувної промисловості, зокрема індикатори питомої ваги галузі в ВВП та в обсягах реалізації продукції характеризуються помітним зворотнім впливом на зміну індексів виробничої безпеки. Тобто подальше зростання цих

показників має дестимулюючий вплив на забезпечення достатнього рівня промислової безпеки.

Таблиця 5.5

**Результати оцінки впливу індикаторів розвитку
добувної промисловості України на рівень
виробничої безпеки країни
(як складової економічної безпеки)**

Ступінь та напрямок зв'язку	Прямий ($r > 0$)	Зворотній ($r < 0$)
Слабкий ($ r < 0,3$)	Трудомісткість (0,15) Рівень оновлення (0,22) Частка підприємств, що реалізують інноваційну продукцію (0,2431) Рівень фінансування екологічних заходів (0,22)	Рентабельність операційної діяльності (-0,24) Частка галузі в імпорті (-0,27) Імпортна кота (-0,20) Частка експорту в виробництві руди (-0,10) Рівень технології (-0,24) Рівень видатків на інноваційну діяльність (-0,19)
Помірний ($0,3 < r < 0,5$)	Частка добувних підприємств (0,36) Темпи зростання експорту (0,30) Частка імпорту руди в споживання (0,41) Індекси цін виробників (0,38) Темп зростання ВДВ (0,49) Число впроваджених інноваційних видів продукції (0,36) Коефіцієнт соціальної справедливості (0,49) Частка підприємств, що займалися інноваційною діяльністю (0,45)	Частка галузі в експорті (-0,34) Експортна квота (-0,35) Ступінь зносу (-0,40) Коефіцієнт покриття (-0,45) Частка інноваційної продукції, реалізованої за межі (-0,37) Питома вага галузі в обсягах відходів (-0,38) Питома вага галузі в обсягах викидів (-0,47)
Помітний ($0,5 < r < 0,7$)	Темп зростання ВДВ (0,50) Рівень концентрації галузі (0,66) Рівень зайнятості (0,56)	Питома вага галузі в ВВП (-0,53) Частка галузі в обсягах реалізації продукції (-0,63) Відношення заробітної плати галузі до середнього рівня (-0,61)
Високий ($0,7 < r < 0,9$)	Частка підприємств, що отримали прибуток (0,83) Рівень інвестування галузі (0,84) Частка інноваційної продукції в загальних обсягах реалізації (0,89)	Утворення відходів (-0,83) Рівень викидів в атмосферу (-0,79) Частка приросту ПІІ у випуску (-0,75) ВДВ в розрахунку на 1 зайнятого (-0,78) Використання води (-0,89)
Дуже високий ($ r > 0,9$)		Рівень тінізації галузі (-0,95)

Отже, об'єктивно постає питання визначення оптимальних значень цих показників та можливих діапазонів варіації, що дозволило б скорелювати їх зміни стосовно впливу на рівень промислової та економічної безпеки.

Для визначення таких меж необхідно сформувати вибірку об'єктів, що мають схожі умови розвитку процесу, що аналізується. Тобто сформувати відносно однорідну групу країн, що характеризуються схожими з Україною показниками розвитку добувної промисловості, зокрема питомою вагою галузі у ВВП країн. Для цього генеральна сукупність (206 країн світу за якими надає дані UnctadStat), що характеризується високим ступенем неоднорідності економік за питомою вагою добувної промисловості у ВВП (коефіцієнт варіації дорівнює 126,28% при середньосвітовій питомій вазі в 8,19% та квадратичним відхиленням у 10,34%) була поділена на дві групи країн:

- країни з часткою добувної промисловості в ВВП вищою за середньосвітовий показник 5,14% (до групи потратило 82 країни, Україна включно);

- країни з часткою добувної промисловості в ВВП нижчою за середньосвітовий показник 5,14% (до групи потратило 120 країн).

Розрахунок показників ступеня варіації (табл. 5.6) показав суттєвий ступінь варіації в обох групах, що не дозволяє визнати сформовані вибіркові сукупності однорідними. Внаслідок чого, доцільним є класифікувати країни групи 1, куди увійшла Україна, на більш однорідні групи, зокрема групування було проведення відносно середньої питомої ваги добувної промисловості у першій групі, що дорівнює 16,18%. У результаті отримано такі сукупності:

- країни з часткою добувної промисловості вищою за середньосвітовий показник та вищою за середній показник по першій групі в 16,18% (до групи увійшло 28 країн);

- країни з часткою добувної промисловості вищою за середньосвітовий показник та нижчою за середній показник по першій групі в 16,18% (до групи увійшло 54 країни, Україна включно).

Таблиця 5.6

Результати оцінки варіації країн світу за питомою вагою добувної промисловості в ВВП країн, %

Вибірки країн світу	Показники варіації частки добувної промисловості та однорідності сукупностей країн			
	Середня значення	Середнє квадратичне відхилення	Квадратичний коефіцієнт варіації, %	Висновок щодо однорідності
Всі країни світу (206)*	8,19	10,34	126,28	неоднорідна
Група 1 (країни з часткою добувної промисловості в ВВП вищою за середньосвітовий показник 5,14%)** (82 країни)	16,18	12,69	78,47	неоднорідна
Група 2 (країни з часткою добувної промисловості в ВВП нижчою за середньосвітовий показник 5,14%) (120 країн)	2,89	1,22	42,29	неоднорідна
Група 1.1 (країни з часткою добувної промисловості вищою за середньосвітовий показник; вищою за середній показник по групі 16,18%) (28 країн)	29,32	13,69	46,70	неоднорідна
Група 1.2 (країни з часткою добувної промисловості вищою за середньосвітовий показник; нижчою за середній показник по групі 16,18%) (54 країни)**	9,36	3,09	33,06	однорідна

* За даними UnctadStat

** входить Україна

Як свідчать проведені розрахунки ступеня варіації показника (зокрема, квадратичний коефіцієнт варіації, що дорівнює 33,06%), група країн 1.2 є однорідною за показником питомої ваги добувної промисловості у ВВП. Це дозволяє зробити висновок, що за даною вибіркою країн можна розрахувати порогові значення, в яких може змінюватися питома вага добувної промисловості України у її ВВП з точки зору стійкого розвитку та впливу на рівень виробничої та економічної безпеки країни.

Для розрахунку порогових показників скористаємося розрахованими показниками варіації, зокрема середнім значенням (μ) та середньоквадратичним відхиленням (σ), на основі яких розрачуємо довірчий інтервал $\mu \pm t\sigma$, межі якого можна вважати нижнім та верхнім пороговими значеннями та інтервал $\mu \pm \sigma$, межі якого можна прийняти за нижнє та верхнє оптимальні порогові значення (значення t береться з таблиць t -розподілу Стьюдента).

Використовуючи графічний спосіб відображення порогових значень на основі побудови «гомеостатичного плато» динамічної системи, запропонований у наукових працях Харазішвілі Ю.М. [138], представимо можливі діапазони варіації частки добувної промисловості у ВВП України (рис.5.1).

Як свідчать проведені розрахунки розвиток добувної промисловості має позитивний вплив на рівень економічної безпеки та відбувається відповідно до засад стійкого розвитку за умови, що частка добувної промисловості у ВВП є не нижчою за 5,89% та не перевищує 12,83% (за даними 2016 р. фактичне значення складає 8,87% за статистичними даними UnctadStat), нейтральний вплив на зміну рівня безпеки можна констатувати у межах варіації частки від 2,4% до 5,89% та від 12,83% до 16,32%. Зниження частки добувної промисловості у ВВП України на величину нижчу за 2,4% та її відповідне зростання на величину вищу за 16,32% можна вважати небезпечним, що обумовлено порушенням засад сталого розвитку та зворотнім впливом на рівень промислової та економічної безпеки.

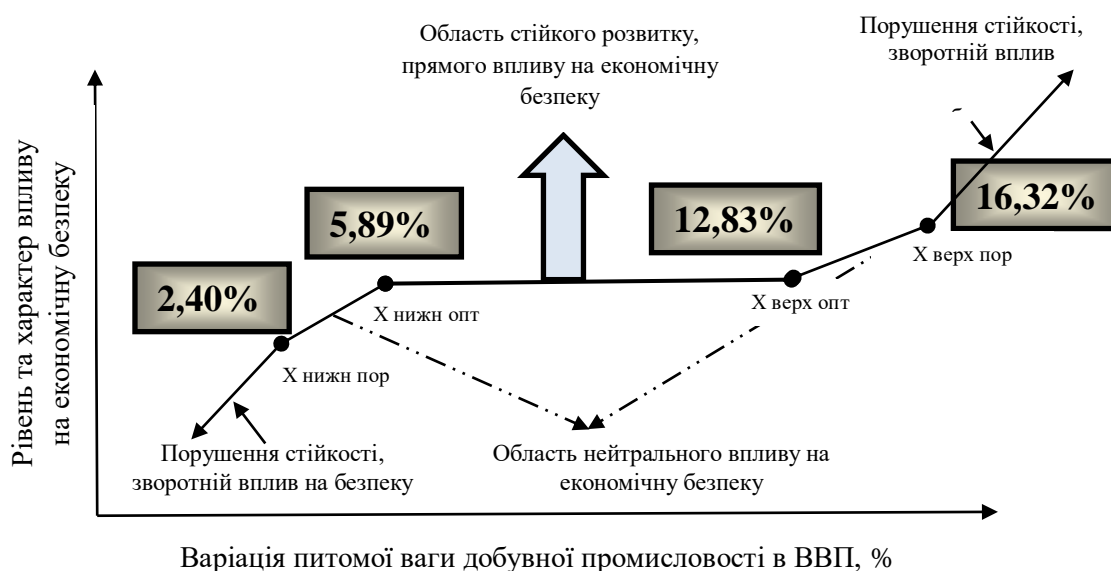

Рис. 5.1. Діапазони варіації питомої ваги добувної промисловості України в контексті забезпечення сталого розвитку та впливу на рівень економічної безпеки країни (за даними 2016 р.)

Джерело: Розраховано та побудовано автором на основі [232]

Розрахунок таких меж варіації у динаміці дозволить виявити закономірності зміни показника в контексті впливу на сталий розвиток та економічну безпеку, а також обумовить можливість розрахунок прогнозних оцінок динаміки порогових значень, що можуть бути враховані в системі моніторингу загроз промисловій та економічній безпеці.

Результати розрахунку порогових значень у динаміці за період 2006-2016 рр. на основі сформованої вибірки країн наведено на рис. 5.2.

Аналіз динаміки розрахованих прогнозних значень дозволяє виявити такі закономірності варіації порогових значень:

- нижнє порогове значення характеризується тенденцією до прискореного зростання, за період, що аналізується, збільшилося на 1,86% з 0,18% у 2006 р. до 2,4% у 2016 р.;

- нижнє оптимальне значення характеризувалося рівномірним зростанням протягом 2006-2011 рр., яке змінилося уповільненим зростанням у 2012-2016 рр.;

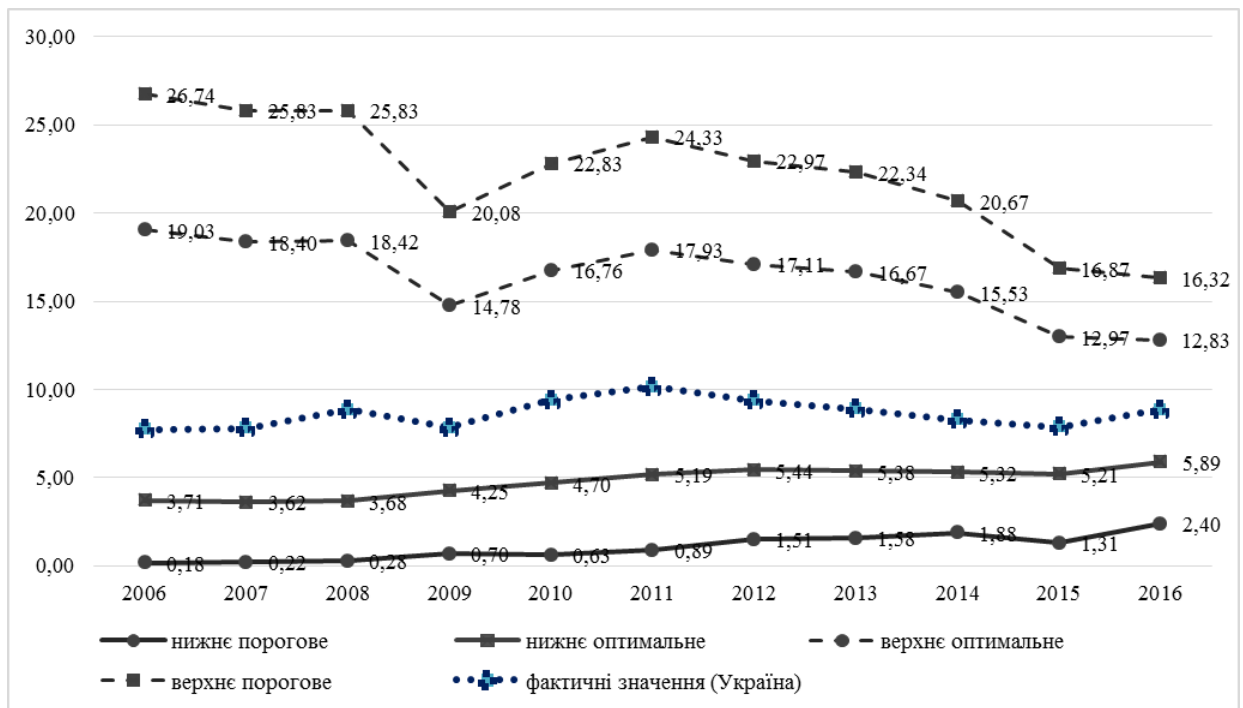

Рис. 5.2. Динаміка меж варіації (порогових значень) питомої ваги добувної промисловості у ВВП України за період 2006-2016 рр., %

- верхнє оптимальне значення навпаки має тенденцію до прискореного скорочення, за період, що аналізується, зменшилося на 6,2% з 19,03% у 2006 р. до 12,83% у 2016 р.;

- верхнє порогове значення також має тенденцію до скорочення з прискоренням у 2012-2016 рр., падіння значення за період, що аналізується, склало 10,42%.

Таким чином, нижні та верхні межі мають різні напрями змін, що в результаті призводить до поступового зменшення діапазону варіації значень та скорочує величину меж оптимальних значень питомої ваги добувної промисловості у ВВП. Динаміка фактичної питомої ваги добувної промисловості у ВВП України знаходиться у діапазоні оптимальних значень.

З урахуванням виявлених закономірностей динаміки були підбрані оптимальні трендові моделі для розрахунку прогнозних оцінок порогових значень (табл. 5.7).

На основі оцінки різних типів трендових моделей за основними статистичними критеріями виявлено, що оптимальними функціями, що описують тенденції зміни

показників, є степенева функція щодо прогнозування величини нижніх порогових значень та поліноміальні функції – для решти показників.

Таблиця 5.7

Результати прогнозування зміни порогових значень частки добувної промисловості в ВВП, %

Показник	Прогнозна модель	Коефіцієнт апроксимації, %	Прогнозні оцінки		
			2017	2018	2019
Нижнє порогове	Степеневий тренд $Y=0,1253*t^{1,1476}$	90,88	2,17	2,38	2,59
Нижнє оптимальне	Поліноміальний тренд $Y=-0,015t^2+0,409t+2,999$	89,47	5,75	5,78	5,79
Верхнє оптимальне	Поліноміальний тренд $Y=-0,047t^2+0,047t+18,296$	69,16	12,05	10,92	9,69
Верхнє порогове	Поліноміальний тренд $Y=-0,064t^2-0,135t+25,988$	75,33	15,21	13,49	11,64

Динаміка прогнозних оцінок меж варіації питомої ваги добувної промисловості України у ВВП наведена на рис. 5.3. У 2018 р. оптимальним діапазоном варіації показника питомої ваги добувної промисловості в умовах стійкого розвитку галузі та додатного впливу на рівень виробничої та економічної безпеки вважатиметься 5,78-10,92%, у 2019 р. – 5,79-9,69%.

Максимально безпечним показником питомої ваги можна вважати рівень у 15,21% у 2017 р., 13,49% у 2018 р., 11,64% у 2019 р. Відповідно в умовах забезпечення сталого розвитку частка добувної промисловості, що характеризується низькою доданою вартістю, низьким ступенем переробки та технологічним рівнем виробництва, високим рівнем забруднення навколишнього середовища, має зменшуватися, про що свідчать й розраховані прогнозні оцінки. Однак, зважаючи на те, що фактична частка добувної промисловості у ВВП України за даними 2016 р. дорівнює 6,5% (що є вдвічі меншою за верхню оптимальну межу), то у межах розрахованих прогнозних оптимальних значень може характеризуватися помірним зростанням.

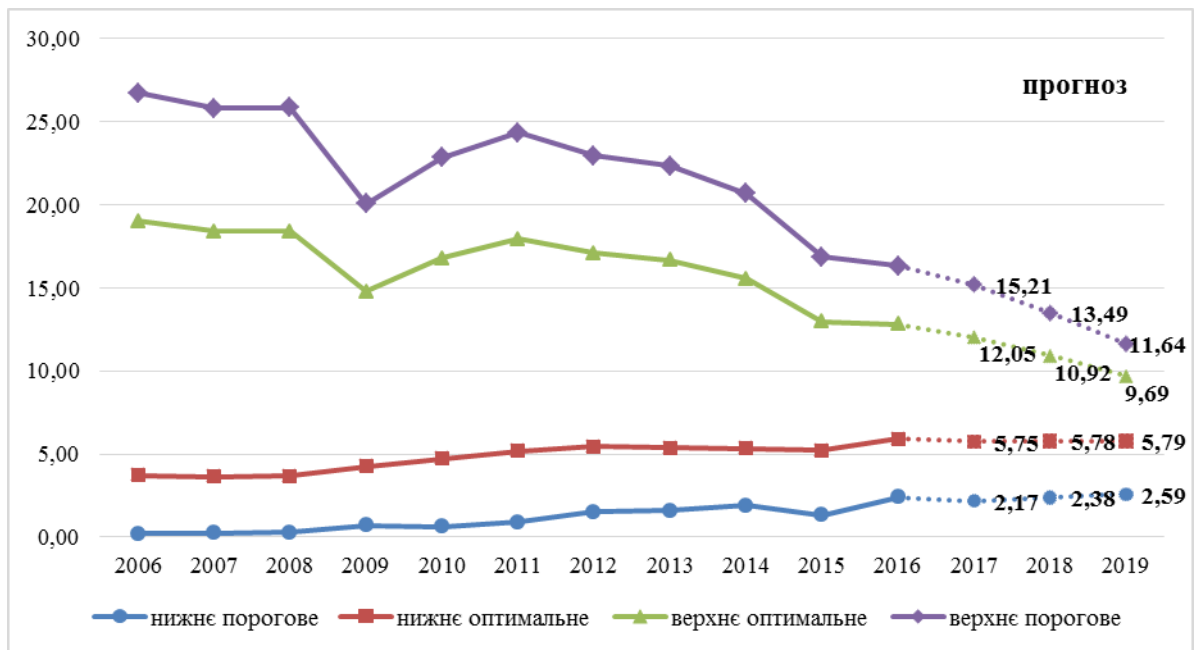

Рис. 5.3. Динаміка меж варіації (порогових значень) питомої ваги добувної промисловості у ВВП України за період 2006-2016 рр. та прогнозованому періоді 2017-2019 рр., %

В українській економіці мінерально-сировинні ресурси залишаються найважливішим фактором формування потенціалу економічного розвитку країни, а результати діяльності корпоративних структур безпосередньо мають вплив на формування економічної безпеки. Із урахуванням індустріальної структури національної економіки, високий рівень забезпеченості ресурсами добувної галузі є стратегічним економічним та політичним фактором впливу на національну безпеку країни. Обґрунтовуючи концептуальні засади Національної парадигми сталого розвитку України, провідні науковці Інституту економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України доводять, що під впливом сучасних інтеграційних процесів, які розвиваються на різних рівнях, мінерально-сировинний сектор національної економіки відіграє вирішальну роль у вирішенні таких стратегічних питань [81, с.18]:

- ресурсне забезпечення мінеральною сировиною ринку (як внутрішнього, так і зовнішнього) та розвиток мінерально-сировинної бази в цілому;
- розвиток конкурентоспроможності національної економіки в цілому, так і її регіональних складових;
- нарощування експортного потенціалу та його диверсифікація (перед усім за рахунок обробної промисловості).

Враховуючи, що у структурі природно-ресурсного потенціалу сталого розвитку України, мінерально-ресурсний потенціал складає майже третину, а безпосередньо із видобутком і використанням корисних копалин пов'язано 48% промислового потенціалу країни [93], вважаємо цілком обґрунтованою думку про те, що в Україні є об'єктивна потреба підвищення капіталізації природних ресурсів та їх залучення до системи забезпечення сталого розвитку національної економіки [81, с.28]. Але ж у довгостроковій перспективі, безумовно, в українській економіці (із її переходом на нові рівні технологічного розвитку) має відбутися поступове заміщення природного капіталу безпосередньо людським, оскільки здатність останнього щодо створення нового капіталу є значно вищою, ніж у фізичного (у тому числі природного) капіталу. Саме тому, у високо розвинутих країнах зараз чітко визначена тенденція відповідних структурних змін на користь саме людського капіталу (близько 80% у формуванні національного багатства).

Оцінюючи сучасний стан розвитку мінерально-ресурсного потенціалу, існуюче інституційне забезпечення розвитку та використання надр, рішенням Ради національної безпеки і оборони України «Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у галузі геологічного вивчення і використання надр» (введено в дію Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України № 90/2010 від 3 лютого 2010 року») відзначено наявність системних проблем, які становлять реальну загрозу економічній безпеці держави [97]. Важливою умовою розвитку

корпоративних структур добувної галузі у контексті забезпечення економічної безпеки має стати формування відповідного інституційного середовища в Україні. Його формування та розвиток у національному господарстві є вкрай незадовільним, що призвело до нераціонального використання надр через неефективний державний механізм контролю та управління надрами в країні; недостатнє фінансування геологорозвідувальних робіт, яке скоротилось в три-чотири рази, зумовило низький рівень капіталізації добувних компаній, а приріст розвіданих запасів більшості стратегічних видів корисних копалин вже не компенсує їх видобуток [93].

У *Загальнодержавній програмі розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року* зазначається, що належний рівень задоволення потреб національної економіки в мінерально-сировинних ресурсах має ґрунтуватись на інтенсивних методах видобутку, переробки і споживання корисних копалин які стали невід'ємною складовою частиною загальносвітової технічної революції. Слід враховувати, що розвиток вітчизняних компаній добувної галузі буде й надалі відбуватися в умовах посилення конкуренції між виробниками мінеральної сировини у країнах з ринковою економікою, які вже забезпечують більш раціональне використання природних ресурсів, продовжують збільшувати інвестування в геологічну розвідку на власних територіях і територіях країн, що розвиваються, і де й надалі буде відбуватися зростання загального обсягу споживання мінеральної сировини та продуктів її переробки.

Для забезпечення практичної реалізації концепції сталого розвитку національної економіки крім інституціонального забезпечення важливого значення також набуває розвиток *системи господарювання за метапринципом «від індивідуалізму – до корпоративізму»* [81,с.45]. Розвиток корпоративних структур в умовах сталого розвитку національної економіки має ґрунтуватися, з одного боку, на гармонізації інтересів

корпорацій та держави, а з іншого, – корпорації мають гарантувати екологічну орієнтацію свого розвитку.

Для забезпечення сталого розвитку національної економіки є об'єктивна потреба у розвитку інноваційних форм співпраці між урядами, громадянським суспільством та приватним сектором для чого потрібні відповідні інституційні перетворення. У Порядку денному 2030 визначено центральну роль саме приватного сектору у забезпеченні сталого розвитку і новому глобальному партнерстві.

Задля розвитку нового стратегічного глобального партнерства і вирішення викликів сталого розвитку необхідні творчість та інноваційні підходи від усіх суб'єктів господарювання – від мікропідприємств до транснаціональних корпорацій – які забезпечать інклюзивне зростання [231]. Особливо важливою роль приватного сектору є у досягненні таких Цілей сталого розвитку, як всеохоплююче економічне зростання, мир і справедливість, розвиток нового глобального партнерства тощо.

Існуючі партнерства мають тенденцію зосереджуватися на великих підприємствах головним чином через те, що транснаціональні компанії мають значні важелі та відповідний людський капітал [154]. Одночасно, підприємства малого та середнього бізнесу, які забезпечують більшу зайнятість, є менш залученими до глобальних ланцюгів, мають менший рівень взаємодії із міжнародними структурами, у т.ч. ООН (порівняно із транснаціональними компаніями). Вирішенням цієї проблеми може стати залучення з боку крупного бізнесу до власних стратегій інтересів малого і середнього бізнесу. Важливим механізмом інтеграції цілей сталого розвитку з інтересами приватного бізнесу є провадження корпоративної соціальної відповідальності. Від так, сталий ріст буде відбуватися лише тоді, коли компанії враховуватимуть при розробці їх стратегій вплив їх діяльності на суспільство, навколишнє середовище, управління та інклюзивність.

Важливим завданням уряду у розвитку партнерства є розвиток синергетичних та взаємовигідних відносин із міжнародними організаціями, визначення правил і стандартів, контроль за їх дотриманням, формування бізнес-середовища. У свою чергу приватний сектор може сприяти розвитку конкуренції та забезпечити ефективність цього партнерства.

Таким чином, одним із завдань забезпечення сталого розвитку є створення умов для ефективної індустріалізації країн та збалансованому розвитку промисловості, зокрема добувної, у трьох напрямках економічному, соціальному та екологічному. Оцінка такого розвитку має базуватися на системи індикаторів, що було запропоновано в рамках їх класифікації на 6 груп показників (внутрішньогалузеві, зовнішньогалузеві, інвестиційні, інноваційні, соціальні та екологічні), які мають різних характер та вплив на рівень виробничої та економічної безпеки країни. Визначено, що більшість показників, зокрема інноваційних та інвестиційних, мають слабку кореляцію з індексами безпеки; однак, такі параметри, як рівень концентрації в галузі, рівень тінізації галузі, частка інноваційної продукції в загальних обсягах реалізації та деякі екологічні чинники, зокрема рівень утворення відходів та рівень викидів забруднюючих речовин в атмосферу, характеризуються високою кореляцією з індексами виробничої та економічної безпеки. В результаті оцінки діапазону варіації порогових значень питомої ваги добувної промисловості у ВВП визначені межі оптимальної частки, за умови якої не виникає загроз стійкому розвитку та достатньому рівню безпеки. Розвиток інноваційних форм співпраці між національними урядами, міжнародними організаціями, громадянським суспільством, приватним сектором сприятиме забезпеченню економічної безпеки країн світу у контексті сталого розвитку світового господарства. Для цього Цілі сталого розвитку мають бути інтегровані у відповідні бізнес-стратегії корпоративних структур, що

працюють у добувній галузі України, практику та звітність суб'єктів господарювання на засадах довіри із громадянським суспільством, прозорості діяльності, включення цілей сталого розвитку до показників ефективності бізнесу.

5.2. Оцінка впливу зовнішньоторговельного співробітництва України з країнами ЄС на рівень зовнішньоекономічної безпеки.

В умовах глобалізації господарської діяльності актуальним як з теоретичної, так і з практичної точки зору є дослідження і наукове обґрунтування перспективних напрямків розвитку зовнішньоекономічних зв'язків. На сьогоднішній день головною стратегічною метою соціально-економічного розвитку України є отримання гідної позиції в міжнародному поділі праці, зокрема, в сфері зовнішньої торгівлі товарами та послугами. Європейська інтеграція і членство в Європейському Союзі є стратегічною метою України, адже це означає формування соціально-орієнтованої ринкової економіки, побудову розвинутої демократичної держави, зміцнення позиції країни на міжнародній арені, а також можливість отримати істотні техніко-технологічні досягнення, які сприятимуть економічному зростанню і взаємовигідній співпраці України з країнами ЄС, що займають провідні позиції в світовому господарстві. У зв'язку з цим, доцільно оцінити рівень інтенсивності зовнішньоторговельного співробітництва України та ЄС, а також дати оцінку його впливу на рівень зовнішньоекономічної безпеки країни, оскільки інтеграція України в європейський простір супроводжується цілою низкою як позитивних, так і негативних факторів.

За останні роки значно змінилися умови ведення експортно-імпоротної діяльності через підписання Україною цілого ряду міжнародних угод. Так, в 2014

році було підписано Угоду про Асоціацію між Україною та ЄС (яке вступило в силу лише 1 січня 2016 р.). В основі цієї угоди лежить зона вільної торгівлі, яка передбачає створення сприятливого бізнес-середовища, в якій вигоду отримають не тільки європейські, але і вітчизняні підприємства та пересічні громадяни. Ці події істотно розширили експортні та імпорتنі можливості України, одночасно створивши і певні перешкоди. Крім того, особливістю останніх років стало зменшення території України, яка враховується при розрахунку обсягів зовнішньої торгівлі, в результаті окупації Криму та частини Донецької та Луганської областей. Усе це робить зміни умов експорту та імпорту надзвичайно динамічними і вимагає оперативної оцінки ситуації для своєчасної реакції на нові реалії.

Досить інформативним показником, який виступає і як індикатор ступеня зовнішньої торговельної інтеграції країни, і як показник, що характеризує рівень орієнтації країни на торгівлю з певною країною або групою країн в порівнянні з рештою країн світу, на наш погляд, є індикатор інтенсивності торгівлі, який, у нашому випадку, розраховується як відношення частки ЄС в експорті України (%) до частки ЄС в світовому експорті (%) (рис. 5.4).

Отже, на основі отриманих значень індексу інтенсивності зовнішньої торгівлі України з країнами ЄС, можна констатувати загальну тенденцію до зростання інтенсивності зовнішньоторговельного співробітництва починаючи з 2010 р. При цьому, якщо протягом аналізованих 2006-2014 рр. зовнішня торгівля України з ЄС відігравала менш важливу роль – відповідні індекси були нижче 1, то протягом 2015-2016 рр. зовнішньоторговельне співробітництво можна розглядати як відносно інтенсивне, адже отримані коефіцієнти перевищують 1. Поясненням (частковим) такої ситуації є і більша орієнтація України у зовнішньоторговельній сфері протягом тривалого часу на країни колишнього СРСР (особливо до середини 2000-х років), і значне зниження, і

у абсолютному, і у відносному вираженні, обсягів зовнішньої торгівлі України з Російською Федерацією, на фоні деякого зростання зовнішньоторговельного співробітництва з країнами ЄС.

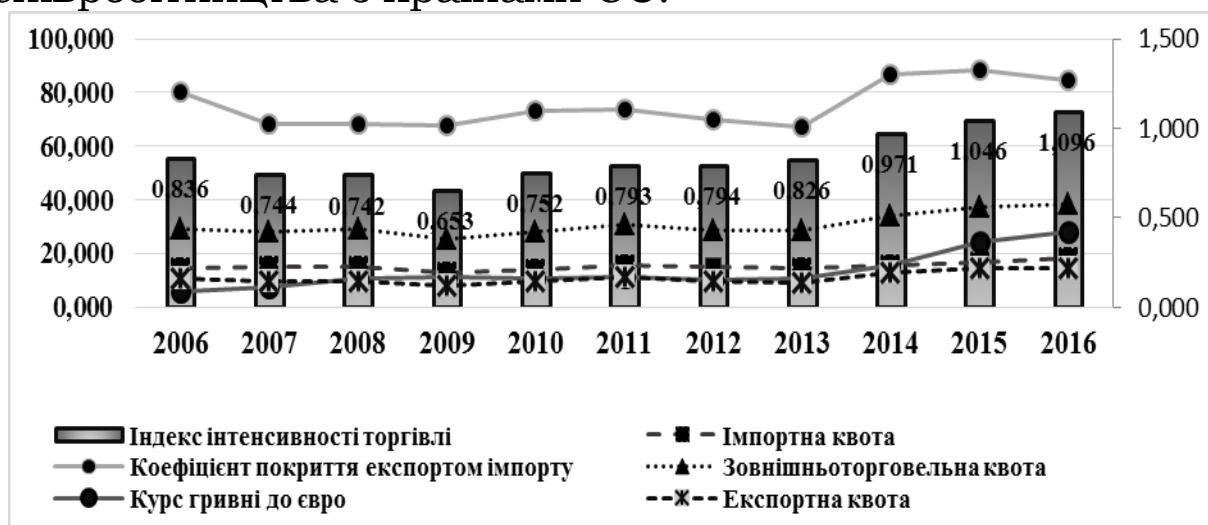

Рис. 5.4. Динаміка окремих показників, що характеризують зовнішню торгівлю України з країнами ЄС, 2006-2016 рр.

В цілому інтенсивність зовнішньої торгівлі України і ЄС характеризується високою мінливістю і постійно змінюється під впливом великої сукупності різних факторів. У зв'язку з цим, необхідним є виявлення цих факторів та оцінка їх впливу на рівень інтенсивності торгівлі. Для цього було використано метод кореляційно-регресійного аналізу, в рамках якого було здійснено парний кореляційно-регресійний аналіз та на його основі виявлено ступінь та характер взаємозв'язків між показником інтенсивності зовнішньої торгівлі України з країнами ЄС та системою факторних ознак. У якості останніх обрано наступні: експортна квота, зовнішньоторговельна квота, імпортна квота, курс гривні до євро, коефіцієнт покриття експортом імпорту, індекс відкритості економіки, індекс умов торгівлі.

Результати проведеного парного кореляційно-регресійного аналізу представлено у таблиці 5.8.

Проведений аналіз свідчить, що найбільш значимими факторами, які значною мірою можуть впливати на рівень інтенсивності зовнішньої торгівлі України і ЄС, є:

експортна квота ($r_{xy} = 0,96$), коефіцієнт покриття експортом імпорту ($r_{xy} = 0,87$), зовнішньоторговельна квота ($r_{xy} = 0,96$), імпортна квота ($r_{xy} = 0,88$) і курс гривні до євро ($r_{xy} = 0,85$). Між зазначеними показниками існує тісний та прямий зв'язок, отже, можна відзначити, що саме зростання цих факторів сприяє підвищенню рівня інтенсивності торгівлі України з країнами ЄС. Такі показники, як індекс відкритості економіки і індекс умови торгівлі через їх слабкий зв'язок з результативною ознакою (індексом інтенсивності торгівлі) не були взяті до уваги та виключені для подальшого аналізу.

Таблиця 5.8

**Кореляційно-регресійний аналіз взаємозв'язку
рівня інтенсивності торгівлі України і ЄС з різними
показниками (на основі динаміки змін за 2006-
2016 рр.)**

№ моделі	Фактори впливу	Коефіцієнт кореляції Пірсона (r_{xy})	Коефіцієнт детермінації R^2	Коефіцієнт еластичності E	Рівняння регресії
1	Для зв'язку з експортною квотою	0,961	0,924	0,792	$Y = 6,164x + 17,48$
2	Для зв'язку з імпортною квотою	0,876	0,768	1,44	$Y = 7,911x - 36,95$
3	Для зв'язку з зовнішньоторговельною квотою	0,963	0,927	1,181	$Y = 3,226x - 15,2$
4	Для зв'язку з курсом гривні до євро	0,851	0,724	0,27	$Y = 1,707x + 61,36$
5	Для зв'язку коефіцієнта покриття експортом імпорту	0,874	0,765	1,334	$Y = 1,49x - 28,08$

Таким чином, рівняння парної лінійної регресії свідчать про наступний вплив факторів на індикатор інтенсивності торгівлі:

1) При зростанні експортної квоти країни на 1%, рівень інтенсивності торгівлі між Україною та ЄС збільшиться на 6,2%;

2) Зі збільшенням імпоротної квоти на 1%, рівень інтенсивності торгівлі зросте на 7,9%;

3) Зростання зовнішньоторговельної квоти на 1% зумовить збільшення індикатора інтенсивності торгівлі на 3,2%;

4) Збільшення темпів зростання курсу гривні до євро на 1%, призведе до зростання рівня інтенсивності торгівлі на 1,7%;

5) При зростанні значення коефіцієнта покриття експортом імпорту на 1%, рівень інтенсивності торгівлі зросте на 1,5%.

Також відзначимо, що найбільш адекватними моделями є перша і друга моделі, згідно з якими 92% варіації рівня інтенсивності торгівлі пов'язано зі зміною експортної та зовнішньоторговельної квот. Меншу апроксимацію підтверджує четверта модель, яка свідчить про те, що лише 72% варіації рівня інтенсивності торгівлі України з ЄС викликано зміною курсу гривні до євро.

Таким чином, можна зробити висновки про позитивний вплив зазначених чинників на рівень інтенсивності зовнішньоторговельного співробітництва України з країнами ЄС.

Слід зазначити, що інтеграція України в систему європейського простору, одним з проявів якої є зростання інтенсивності торгівлі між країнами, супроводжується цілою низкою як позитивних, так і негативних явищ, які слід враховувати та мінімізувати (за необхідності) в контексті забезпечення економічної безпеки України.

Економічна безпека виступає важливою характеристикою національної економіки. З огляду на умови глобалізації, а саме поглиблення взаємозалежності економік різних країн, можемо сказати, що прийняття важливих політичних рішень неможливе без урахування факторів економічної безпеки країни. Так, за визначенням Т. Сака, економічна безпека – це стан держави, який забезпечує можливість створення і розвитку умов для плідного життя її населення, перспективного розвитку її економіки в майбутньому і

зростання добробуту її громадян [112, с.336]. Однією з найважливіших складових економічної безпеки є зовнішньоекономічна безпека, яка на думку З. Варналія, полягає в мінімізації збитків держави від впливу негативних зовнішніх чинників, створенні сприятливих умов для розвитку економіки шляхом її активної участі у світовому розподілі праці, відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам [18, с.50-51]. Подібне визначення можна зустріти і в Методиці розрахунку рівня економічної безпеки [95].

Основними показниками для аналізу загального стану зовнішньоекономічної безпеки є обсяги експорту та імпорту, структура експорту та імпорту, обсяг ВВП, рівень доларизації національної валюти, частка експорту в ВВП тощо. Ці показники використовуються в подальшому для розрахунку індикаторів зовнішньоекономічної безпеки відповідно до методики і їх подальшої оцінки [83, с.151].

Методика розрахунку рівня економічної безпеки, затверджена Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовтня 2013 № 127, має на меті визначення рівня економічної безпеки України як однієї з основних складових національної безпеки держави. Методика та визначає перелік основних індикаторів економічної безпеки України, їх порогові значення, а також алгоритм розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки.

Так, в 2006 р. рівень зовнішньоекономічної безпеки України складав лише 45% від оптимального, що відповідало незадовільному стану зовнішньоекономічної безпеки. Більш того, зниження рівня зовнішньоекономічної безпеки протягом наступних 1 років склало ще 15% і на сучасному етапі він характеризується як «небезпечний» (30,6% за результатами 2016 р.) (рис. 5.5).

Таке положення було викликано внаслідок істотного погіршення значень усіх індикаторів, включаючи індикатор відкритості національної економіки. Вирішальний вплив на динаміку рівня зовнішньоеконо-

мічної безпеки мало зменшення коефіцієнта покриття експортом імпорту, що знижується вже другий рік поспіль внаслідок випереджаючого зростання обсягів імпорту товарів і послуг над обсягами експортних операцій. Також значно погіршилися показники ефективності використання транзитних потужностей магістральної системи України.

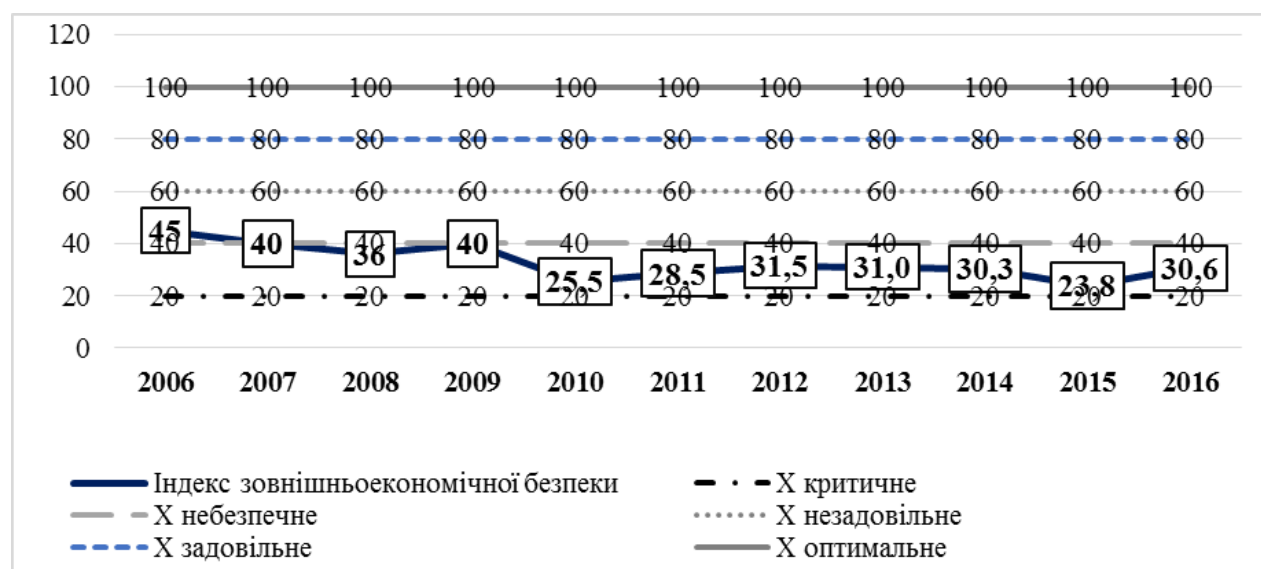

Рис. 5.5. Динаміка індексу зовнішньоекономічної безпеки України, 2006-2016 рр.

Необхідно відзначити, що на рівень зовнішньоекономічної безпеки впливає багато внутрішніх і зовнішніх факторів. З метою оцінки впливу подальшого поглиблення співпраці України з країнами ЄС та підвищення її інтенсивності у сфері зовнішньої торгівлі на рівень зовнішньоекономічної безпеки країни (результативна ознака) та виявлення умов, необхідних для зростання економічної безпеки держави застосовано багатофакторний кореляційно-регресійний аналіз. В якості факторних ознак була обрана система показників, що характеризує товарні структури експорту і імпорту України та ЄС за їх найбільшою питомою вагою у загальних обсягах експортно-імпортних операціях між країнами та наведена у таблиці 5.9.

Таблиця 5.9

**Система результативної та факторних ознак
кореляційно-регресійного аналізу**

Роки	Індекс зовнішньоекономічної безпеки (Y)	Індекс інтенсивності експорту зернових культур (x1)	Індекс інтенсивності експорту олійного насіння (x2)	Індекс інтенсивності експорту тваринної та рослинної олії (x3)	Індекс інтенсивності експорту заліза і сталі (x4)	Індекс інтенсивності експорту машин та транспорту (x5)	Індекс інтенсивності імпорту палива і ПММ (x6)	Індекс інтенсивності імпорту хімічної продукції (x7)	Індекс інтенсивності імпорту машинобудування та транспорту (x8)
2002	45,00	10,09	1,17	5,12	6,74	0,27	0,67	1,22	0,87
2003	47,00	1,49	7,02	5,25	7,14	0,36	1,03	1,17	0,93
2004	48,00	2,78	3,7	5,19	7,72	0,31	0,37	1,25	1,07
2005	48,00	5,1	4,45	6,08	8,17	0,22	0,39	1,26	1,04
2006	45,00	3,1	10,68	10,17	8,8	0,24	0,67	1,24	1,07
2007	40,00	0,83	11,52	14,57	7,17	0,35	0,83	1,23	1,15
2008	36,00	7,24	25,32	7,25	8,07	0,36	1,05	1,17	1,09
2009	40	6,11	29,28	10,61	7,61	0,56	0,93	1,47	0,8
2010	40	1,87	20,43	10,48	10,41	0,46	1,02	1,45	0,8
2011	35	7,54	17,46	6,71	9,61	0,39	0,94	1,33	0,96
2012	30	14,29	21,33	8,64	7,93	0,52	0,93	1,37	0,96
2013	31,04	12,28	22,19	5,57	9,74	0,43	1,47	1,38	0,86
2014	30,25	13,07	18,31	9,1	9,27	0,42	2,69	1,38	0,64
2015	23,75	15,36	16,83	9,99	8,58	0,46	4,4	1,3	0,61
2016	30,6	13,5	17,93	8,64	9,54	0,44	2,45	1,38	0,78

Проведений кореляційний аналіз засвідчив, що між такими показниками як: індекс інтенсивності експорту зернових культур, індекс інтенсивності імпорту палива та ПММ і індексом зовнішньоекономічної безпеки України існує сильний та зворотній зв'язок ($0,7 < r_{xy} < 0,9$). Також зазначимо, що між рівнем зовнішньоекономічної безпеки та інтенсивністю експорту олійного насіння і інтенсивністю імпорту продукції машинобудування спостерігається помірний та зворотній зв'язок, що вимірюється кореляцією $r = -0,65$ та $r = -0,67$ відповідно. Прямим та помірним зв'язком вимірюється тільки залежність між індексом інтенсивності імпорту продукції машинобудування та рівнем зовнішньоекономічної безпеки ($r=0,61$). Інші показники для подальшого аналізу вилучено, адже результати кореляційного аналізу

зазначили їх слабкий вплив ($r < -0,5$) на рівень зовнішньоекономічної безпеки.

Таким чином, виходячи з рівняння багатofакторної регресії $Y = 74.38 - 0.71 \cdot x_1 - 0.24 \cdot x_2 - 0.16 \cdot x_3 - 4.27 \cdot x_4 - 17.05 \cdot x_5$ можна зробити наступні висновки про характер впливу зазначених факторів на індикатор зовнішньоекономічної безпеки:

1) При зростанні індексу інтенсивності експорту зернових культур з України до країн ЄС на 1% рівень зовнішньоекономічної безпеки може знизитися на 0,71%;

2) Зі збільшенням інтенсивності експорту олійного насіння на 1% з України до ЄС на рівень зовнішньоекономічної безпеки знизиться на 0,24%;

3) Зростання показника інтенсивності експорту продукції машинобудування на 1% зумовить падіння рівня зовнішньоекономічної безпеки на 0,16%;

4) Зростання індексу інтенсивності імпорту палива і ПММ на 1% в свою чергу зумовить падіння рівня зовнішньоекономічної безпеки на 4,27%;

5) Зі збільшенням індексу інтенсивності імпорту машинобудування та транспорту на 1% рівень зовнішньоекономічної безпеки зменшиться на 17,05%.

Також відзначимо, що всі представлені моделі є адекватними, тому що коефіцієнт апроксимації $> 0,8$ ($R^2 = 0,94$). Це означає, що 94% всіх змін рівня зовнішньоекономічної безпеки викликано впливом вищевказаних чинників, а решта 6% - неврахованими факторами.

Звичайно, отримані результати на основі виявлення залежностей між обраними факторами є дещо несподіваними. Адже інтеграція України до системи світового господарства, зокрема до європейського простору розглядається як фактор позитивних зрушень у економіці країни. Проте пояснення виявлених закономірностей криється в недосконалій товарній структурі експорту та імпорту між Україною та ЄС: протягом останніх років ще більшою мірою

деформується структура українського товарного експорту в бік зростання в ній частки товарів з низьким рівнем доданої вартості і, навпаки, зростає питома вага імпорту європейських товарів з більш високою високотехнологічною часткою. Звичайно, така ситуація не може розглядатися у якості позитивних зрушень в економіці та може бути загрозливою щодо економічної безпеки країни, за умови збереження зазначених вище тенденцій.

Таким чином, одним з найвагоміших напрямків подальшої інтеграції України в європейський простір у сфері зовнішньоторговельного співробітництва є забезпечення відповідного рівня її зовнішньоекономічної безпеки. Збереження зазначених вище негативних тенденцій, послаблює не тільки рівень зовнішньоекономічної сфери, а й здатність забезпечити сталий розвиток національної економіки в умовах євроінтеграції та глобалізації. У зв'язку з цим доцільно розробити концепцію зовнішньоекономічної безпеки держави. Перш за все необхідно стабілізувати курс національної валюти; зробити акцент на інноваційному розвитку, наростити експорт інноваційної продукції, підвищити науково-технологічний рівень вітчизняних підприємств; створити сприятливі умови для залучення інвестицій; оптимізувати торговельний баланс за рахунок розвитку внутрішнього ринку і виробництва; розробити заходи з підтримки тих підприємств, які орієнтовані на експорт та зменшити рівень імпортової залежності за рахунок стимулювання розвитку внутрішнього ринку. Це дасть можливість не тільки налагодити взаємовигідні зовнішньоторговельні зв'язки з ЄС, а й також збільшити рівень зовнішньоекономічної безпеки країни.

5.3. Розвиток науково-методичних підходів до оцінки валютної та боргової безпеки України.

Сучасні глобальні зрушення, непередбачуваність та мінливість умов розвитку світового господарства та міжнародних економічних відносин посилюють загрози та формують нові виклики у системі економічної безпеки країн, однією зі складових якої є безпека фінансового сектору. При цьому в умовах поглиблення інтернаціоналізації фінансових відносин окремі ризики фінансової безпеки суттєво загострюються, і зростає значення відповідних складових фінансової безпеки, зокрема, валютної та боргової безпеки. Так, на фоні підвищення відкритості національних валютних ринків і усе більшої їх залежності від екзогенних чинників при регулюванні та визначенні напрямів розвитку національного валютного ринку зростає необхідність врахування вимог забезпечення належного рівня валютної безпеки держави. Невід'ємним компонентом сучасного механізму регулювання валютного ринку виступає система моніторингу основних його показників, одним із найважливіших завдань якої має стати визначення поточного стану національної валютної безпеки.

З іншого боку, в умовах динамічного розвитку фінансових відносин як на національному, так і на міжнародному рівнях спостерігається значне зростання попиту на фінансові ресурси в усіх країнах світу. Важливим джерелом фінансування економічного розвитку є запозичення у вигляді внутрішніх та міжнародних позик. Неefективне використання позикових коштів часто призводить до неможливості країн виконувати свої зобов'язання щодо погашення боргу. Відсутність чітких схем погашення боргу призводить до накопичення внутрішньої та зовнішньої заборгованості та неможливості його погашення вчасно, що може призвести до розвитку боргової кризи та зниження рівня боргової безпеки. Стан державного боргу

сьогодні є одним з найважливіших критеріїв оцінки рівня економічної, зокрема, фінансової безпеки країни.

На відміну від поняття економічної безпеки, трактування якого досить широко представлено у сучасних наукових дослідженнях, підходів до визначення категорії «валютна безпека» відносно небагато. Так, Барановський О. трактує валютну безпеку держави як ступінь забезпеченості її валютними коштами, достатній для додержання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення необхідного обсягу валютних резервів, підтримання стабільності національної грошової одиниці [3]. Варналій З. визначає валютну безпеку як стан валютної системи, який характеризується передбачуваністю динаміки обмінного курсу національної валюти, збалансованістю валютного ринку, задоволенням потреб суб'єктів національної економіки (держави, підприємницького сектору і населення) в іноземній валюті [37].

Згідно з Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України 2007 р., валютна безпека – це такий стан курсоутворення, який створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту, безперешкодного припливу в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках [94].

Відповідно до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України 2013 р., валютна безпека розглядається як стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках [95]. Отже, виходячи зі змісту представлених трактувань валютної безпеки, її

стан фактично визначається динамікою та значеннями основних параметрів національного валютного ринку.

Як зазначає Мелих О., механізм забезпечення валютної безпеки країни містить наступні складові: всебічний моніторинг економіки з метою виявлення і прогнозування ендогенних та екзогенних загроз безпеці; визначення порогових, гранично допустимих значень індикаторів, перевищення яких може спровокувати порушення фінансової стабільності та розвиток валютної кризи; діяльність держави щодо виявлення і попередження внутрішніх і зовнішніх загроз валютній безпеці [71].

В основі державної політики щодо забезпечення оптимального рівня валютної безпеки мають знаходитися результати оцінки її поточного стану. Дослідження сучасних методик оцінки рівня валютної безпеки і врахування характеру та вигляду кінцевих результатів такої оцінки дозволило виділити наступні підходи до визначення стану валютної безпеки:

1) оцінка рівня валютної безпеки держави на основі аналізу окремих показників та індикаторів стану національного валютного ринку [49; 71; 134];

2) комплексна (інтегральна) оцінка рівня валютної безпеки країни [94; 95; 137].

Науково-методичний підхід, що базується на оцінці окремих показників стану валютного ринку, передбачає спостереження за основними індикаторами, які характеризують поточну кон'юнктуру та довгострокові параметри розвитку валютного ринку, і порівняння їх з пороговими (критичними) значеннями. Вихідними даними для проведення такого аналізу може виступати статистична інформація центральних банків країн, а також статистичні бази даних міжнародних організацій (Міжнародного валютного фонду, групи Світового банку, Банку міжнародних розрахунків тощо). З метою оцінки стану валютної безпеки України можуть використовуватися статистичні матеріали Національного банку України та Державної служби статистики України. Оцінка якісних

індикаторів валютної безпеки (наприклад, довіра до національної валюти), до яких практично неможливо застосовувати формалізовані критерії, може базуватися на використанні методів експертної оцінки. Певними недоліками застосування методів експертної оцінки є суб'єктивність отриманих результатів, а також значна залежність ефективності методів від рівня підготовки та кваліфікації експертів і кількості експертів, залучених до оцінки [26; 142].

До індикаторів валютної безпеки належать статистичні та якісні показники, які з різних боків характеризують стан валютного сектору в країні. Аналіз сучасних наукових досліджень у сфері валютних ринків та валютної безпеки показує, що єдиного підходу до використання певного фіксованого переліку індикаторів валютної безпеки не існує. Так, Іличок Б. у якості основного індикатора валютної безпеки розглядає обмінний курс національної валюти, при цьому концентруючись на головних чинниках впливу на валютний курс в Україні, до яких автор відносить інфляцію, негативне сальдо торговельного балансу, низький рівень конкурентоспроможності української економіки на світових ринках [49].

Мелих О. зазначає, що певні індикатори характеризують не лише ефективність валютно-курсової політики країни, але і рівень її валютної безпеки, відносячи до таких індикаторів: діючий режим курсоутворення та показники, які відображають динаміку валютного курсу, девальвацію (ревальвацію) національної грошової одиниці, обсяг валютних резервів та їх достатність, рівень доларизації економіки, ступінь довіри до національної валюти [71, с.63].

Оцінка рівня валютної безпеки держави на основі аналізу окремих показників стану національного валютного ринку є відносно простим, однак не позбавленим недоліків підходом. Зокрема, у випадку, коли різні показники валютної безпеки змінюються у різних напрямках (одні показники свідчать про

підвищення рівня валютної безпеки, а інші – про його зниження), складно зробити адекватний висновок про те, вплив яких показників буде переважати. Крім того, такий підхід не дає можливості провести об'єктивний компаративний аналіз динаміки рівня валютної безпеки по роках. У зв'язку з цим, більш ефективними є науково-методичні підходи, які дозволяють отримати комплексну оцінку рівня національної валютної безпеки.

Ґрунтуючись на підході до класифікації комплексних методик оцінки рівня національної економічної безпеки, запропонованому Шагоян С. [142], серед науково-методичних підходів, які дозволяють отримати комплексну оцінку рівня валютної безпеки, також можна виділити:

1) методики, що дають можливість отримати комплексне уявлення про стан національної валютної безпеки та перспективи розвитку ситуації у валютній сфері за рахунок складання аналітичних описів, побудови моделей, формування сценаріїв;

2) методики, що базуються на розрахунку інтегрального індексу валютної безпеки і дають змогу визначити зміну рівня валютної безпеки країни в динаміці у порівнянні з пороговими значеннями.

Перша група включає методики комплексної оцінки рівня валютної безпеки, що передбачають моделювання ситуацій у сфері валютної безпеки та побудову сценаріїв розвитку валютного сектору. Такі методики засновані на використанні статистичних та економіко-математичних методів і моделей, ігрових та інших методів, і включають: методи багатовимірною статистичного аналізу (кореляційно-регресійний, компонентний, факторний, кластерний, спектральний методи, аналіз часових рядів тощо), метод аналізу і обробки сценаріїв, ігрові методи, методи розпізнавання образів, методи теорії нечітких систем тощо (особливості застосування зазначених методів для оцінки економічної безпеки представлено у підрозділі 2.2 монографії).

Друга група науково-методичних підходів визначення рівня валютної безпеки включає методики, засновані на розрахунку її інтегрального індексу. В Україні використовується офіційна методика розрахунку інтегрального показника валютної безпеки, згідно із якою валютна безпека є складовою фінансової безпеки держави. Попередня Методика розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджена Наказом Міністерства економіки України №60 від 02.03.2007 р., яка втратила чинність з прийняттям нової методики 2013 р., передбачала використання при розрахунку індексу валютної безпеки наступних індикаторів:

1) темп зміни індексу офіційного курсу гривні до долара США до показників попереднього періоду, % (порогове значення – не більше 6);

2) відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів (рівень доларизації), % (порогове значення – не більше 25);

3) валові міжнародні резерви України, місяців імпорту (порогове значення – не менше 3) [94].

На сьогоднішній день індекс валютної безпеки розраховується відповідно до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджених наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 9 жовтня 2013 року № 1277. Згідно з офіційною методикою, основні етапи розрахунку інтегрального індексу валютної безпеки, як і інших складових економічної безпеки, включають: формування множини індикаторів валютної безпеки; визначення характеристичних (оптимальних, порогових, граничних) значень індикаторів; нормування індикаторів; визначення вагових коефіцієнтів; розрахунок інтегрального індексу валютної безпеки [95].

Інтегральний індекс валютної безпеки визначається за формулою:

$$I_{FE} = \sum_{i=1}^n d_i \times y_i \quad (5.1)$$

де I_{FE} – інтегральний (агрегований) індекс валютної безпеки;

d_i – ваговий коефіцієнт, що визначає ступінь внеску i -го показника в інтегральний індекс валютної безпеки;

y_i – нормалізована оцінка i -го індикатора валютної безпеки.

Безумовно, нова методика 2013 р. є більш досконалою порівняно з методикою 2007 р. По-перше, порівняно із попередньою методикою сучасними методичними рекомендаціями передбачено більш широкий перелік індикаторів валютної безпеки (а це, відповідно, робить визначення індексу більш точним та об'єктивним), для кожного з яких надаються рекомендації щодо його розрахунку (табл. 5.10).

Таблиця 5.10

Перелік індикаторів валютної безпеки

№	Найменування індикатора, одиниця виміру	Порядок розрахунку індикатора	Значення вагового коефіцієнта
1.	Індекс зміни офіційного курсу національної грошової одиниці до долара США, середній за період	офіційний курс національної грошової одиниці до долара США у поточному періоді, середній за період / офіційний курс національної грошової одиниці до долара США у відповідному періоді попереднього року, середній за період	0,1775
2.	Різниця між форвардним і офіційним курсом гривні, гривень	офіційний курс національної грошової одиниці до долара США, станом на кінець періоду – форвардний курс національної грошової одиниці до долара США, станом на кінець періоду	0,1505
3.	Валові міжнародні резерви України, місяців імпорту	-	0,1801
4.	Частка кредитів в іноземній валюті в загальному обсязі наданих кредитів, %	кредити, надані резидентам у іноземній валюті, млн. гривень / кредити, надані резидентам, млн. гривень x 100	0,1496
5.	Сальдо купівлі-продажу населенням іноземної валюти, млрд. доларів США	обсяг валюти, проданої населенню, млрд. доларів США – обсяг валюти, купленої банками в населення, млрд. доларів США	0,1657
6.	Рівень доларизації грошової маси, %	(переказні депозити в іноземній валюті, млн. гривень + інші депозити в іноземній валюті, млн. гривень + цінні папери, крім акцій в іноземній валюті, млн. гривень) / грошова маса (M3) x 100	0,1767

Джерело: [95]

По-друге, застосування нової методики певним чином спрощено завдяки зазначенню у відповідних рекомендаціях конкретних джерел отримання вхідної інформації щодо стану валютного сектору. По-третє, нова методика чітко вказує, які індикатори валютної безпеки є стимуляторами (тип С), які – дестимуляторами (тип В), а які до певного значення показника є стимуляторами, а при подальшому збільшенні перетворюються на дестимулятори (тип А), при цьому надаючи більш зрозумілий алгоритм нормування відповідних індикаторів (табл. 5.11).

Однак, незважаючи на всі переваги методики, що розглядається, вона також не позбавлена певних недоліків. По-перше, методика не враховує можливість використання альтернативних показників для оцінки тих чи інших індикаторів валютної безпеки. Так, рівень достатності міжнародних резервів, для оцінки якого у методику закладено показник валових міжнародних резервів у місяцях імпорту, може бути оцінений за допомогою таких альтернативних показників, як: коефіцієнт покриття валовими міжнародними резервами держави грошової бази; коефіцієнт покриття валовими міжнародними резервами грошової маси (М2); коефіцієнт покриття валовими міжнародними резервами короткострокового зовнішнього боргу держави [71].

По-друге, з точки зору формування масиву вихідних статистичних даних щодо представлених у методиці індикаторів валютної безпеки можуть виникнути труднощі із розрахунком різниці між форвардним і офіційним курсом гривні. Це пов'язано з тим, що інформація щодо форвардного курсу національної грошової одиниці до долара США (розробники методики рекомендують використовувати групу індексів NDF UAH/USD – безпоставкових форвардних контрактів на гривню проти долара США) відсутня у відкритому доступі та може бути отримана лише на платних умовах, що значно зменшує можливість практичного застосування методики у науково-аналітичних цілях. Крім того,

форвардні контракти NDF UAH/USD можуть укладатися на різні терміни (1, 3, 6, 12, 18 місяців), однак у самій методиці не конкретизовано, курс яких саме за строком контрактів має використовуватися у розрахунках.

Таблиця 5.11

Значення індикаторів валютної безпеки для нормування

№	Найменування індикатора, одиниця виміру, тип	Характеристичні значення індикатора									
		X ^L _{крит}	X ^L _{небезп}	X ^L _{нездв}	X ^L _{здв}	X ^L _{опт}	X ^R _{опт}	X ^R _{здв}	X ^R _{нездв}	X ^R _{небезп}	X ^R _{крит}
1.	Індекс зміни офіційного курсу національної грошової одиниці до долара США, середній за період (А)	90	94	95	96	97	104	106	108	112	130
2.	Різниця між форвардним і офіційним курсом гривні, гривень (А)	-1,2	-0,8	-0,5	-0,3	0,0	0,3	0,5	0,8	1,2	2,5
3.	Валові міжнародні резерви України, місяців імпорту (С)	1,5	2	2,5	3	5					
4.	Частка кредитів в іноземній валюті в загальному обсязі наданих кредитів, % (В)						20	30	37	45	50
5.	Сальдо купівлі-продажу населенням іноземної валюти, млрд. дол. США (А)	-8	-4	-3	-2	0	0	5	7	8	10
6.	Рівень доларизації грошової маси, % (В)						15	20	24	27	30

Джерело: [95]

Останній недолік може бути усунений двома способами. Найбільш простим є виключення індикатора «Різниця між форвардним і офіційним курсом гривні» із розрахунків індексу валютної безпеки із відповідним пропорційним збільшенням вагових коефіцієнтів інших індикаторів. Відтак, розподіл вагового коефіцієнта (0,1505) індикатора, що виключається з розрахунків, між іншими індикаторами пропонується здійснити таким чином: індекс зміни офіційного курсу гривні – 20,89% або 0,0314 (новий ваговий коефіцієнт складатиме 0,2089); валові міжнародні резерви України у місяцях імпорту – 21,20% або 0,0319 (новий ваговий коефіцієнт – 0,2120); частка кредитів в іноземній валюті в загальному обсязі наданих кредитів – 17,61% або 0,0265 (новий ваговий коефіцієнт – 0,1761); сальдо купівлі-продажу населенням іноземної валюти – 19,50% або 0,0293 (новий ваговий коефіцієнт – 0,1950); рівень доларизації грошової маси – 20,80% або 0,0313 (новий ваговий коефіцієнт – 0,2080).

У якості другого способу усунення недоліку методики визначення індексу валютної безпеки пропонується замість індикатора «Різниця між форвардним і офіційним курсом гривні» використовувати альтернативний індикатор «Різниця між процентними ставками за депозитами у доларі США та у гривні». Можливість та доцільність використання запропонованого індикатора для оцінки рівня валютної безпеки обумовлена наступним:

1) статистичні дані щодо процентних ставок за депозитами у національній та іноземних валютах є у відкритому доступі;

2) процентний диференціал за ставками у національній та іноземній валютах є важливим чинником, що впливає на рівень доларизації економіки як один з компонентів валютної безпеки;

3) запропонований показник тісно пов'язаний із показником форвардного валютного курсу, оскільки процентний диференціал за ставками у національній та

іноземній валюті використовується при розрахунку форвардної маржі. Тому для нового індикатора можна залишити аналогічне значення вагового коефіцієнту (0,1505).

Для нормування індикатора, що відображає різницю між процентними ставками за депозитами у доларі США та у гривні, пропонується використовувати дані, представлені у таблиці 5.12.

Таблиця 5.12

Значення альтернативного індикатора валютної безпеки для нормування

№	Найменування індикатора, одиниця виміру	Характеристичні значення індикатора									
		$X^L_{крит}$	$X^L_{небезп}$	$X^L_{нездв}$	$X^L_{здв}$	$X^L_{опт}$	$X^R_{опт}$	$X^R_{здв}$	$X^R_{нездв}$	$X^R_{небезп}$	$X^R_{крит}$
1.	Різниця між процентними ставками за депозитами у гривні та у доларі США, %	16	12	8	4	2	-2	-4	-8	-12	-16
Або											
2.	Різниця між процентними ставками за депозитами у доларі США та у гривні, %	-16	-12	-8	-4	-2	2	4	8	12	16

Відповідно до даних, наведених у таблиці 5.12, індикатор «Різниця між процентними ставками за депозитами у доларі США та у гривні» відноситься до індикаторів змішаного типу А. При цьому індикатор можна використовувати у двох варіантах: 1) як різницю між процентами за депозитами у гривні і в доларі США; 2) як різницю між процентами за депозитами у доларі США та у гривні (незалежно від обраного варіанту результати розрахунків будуть однакові).

Присвоєння індикатору, що розглядається, характеристичних значень, наведених у таблиці 5.12, обумовлено наступним. Помірне перевищення процентними ставками за депозитами у гривні вартості доларових депозитів має позитивно позначитися на купівельній спроможності гривні та зниженні рівня депозитної доларизації (у цьому разі індикатор

розглядається як стимулятор валютної безпеки). Подальше зростання розриву між гривневою та доларовою ставками може виявитися небажаним, оскільки за умов існування більш низьких ставок за операціями у іноземній валюті виникає загроза підвищення рівня кредитної доларизації. З іншого боку, перевищення доларових ставок над вартістю гривневих депозитів робить доларові депозити більш привабливими і спричиняє поглиблення депозитної доларизації (індикатор виступає у якості дестимулятора валютної безпеки).

У результаті практичної апробації запропонованих напрямів удосконалення методики розрахунку інтегрального індексу валютної безпеки розраховано індекс валютної безпеки України двома способами: на основі п'яти індикаторів (індикатор «Різниця між форвардним і офіційним курсом гривні» виключено) і на основі шести індикаторів (включено індикатор «Різниця між процентними ставками за депозитами у доларі США та у гривні»). Результати розрахунків представлено у таблиці 5.13.

Таблиця 5.13

**Інтегральний індекс валютної безпеки України,
2007-2017 рр.**

Інтегральний індекс валютної безпеки	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Індекс, розрахований на основі 5 індикаторів	0,73	0,63	0,38	0,57	0,56	0,56	0,73	0,38	0,44	0,46	0,66
Індекс, розрахований на основі 6 індикаторів	0,77	0,65	0,44	0,63	0,61	0,57	0,73	0,43	0,47	0,49	0,66

З даних, представлених у табл. 5.13, видно, що інтегральні індекси валютної безпеки, розраховані на основі різної кількості індикаторів, практично співпадають. При цьому найвище значення індексу припадає на передкризовий 2007 рік, найнижчим рівень національної валютної безпеки був у 2009 і 2014 роках.

Боргова безпека держави розглядається як відповідний рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості, що враховує вартість обслуговування та ефективність внутрішніх та зовнішніх запозичень. Вона повинна забезпечувати здатність держави виконувати боргові зобов'язання, не збільшуючи при цьому боргового навантаження. Розмір зовнішнього боргу, який відповідає нормальному рівню боргової безпеки, має бути достатнім для задоволення загальних соціальних та економічних потреб та, водночас, не загрожувати суверенітету держави та її фінансової системи. Боргова безпека характеризується також як належний рівень боргової незалежності, стабільності та платоспроможності країни з точки зору впливу дестабілізуючих факторів ризику [59].

Ефективна державна політика щодо забезпечення оптимального рівня безпеки внутрішнього та зовнішнього боргу повинна базуватися на результатах моніторингу його поточного стану. Як і у випадку з валютною безпекою, оцінка рівня боргової безпеки здійснюється на основі наступних підходів: визначення рівня боргової безпеки на основі оцінки окремих показників заборгованості та платоспроможності; комплексна оцінка рівня боргової безпеки шляхом обчислення інтегрального показника безпеки.

Науково-методичний підхід, що ґрунтується на оцінці окремих індикаторів боргової безпеки, передбачає моніторинг основних показників заборгованості та платоспроможності країни. У міжнародній практиці використовується широкий спектр відповідних показників, проте відсутня загальноприйнята система індикаторів та їх граничних значень для визначення рівня боргової безпеки. Відповідно до зарубіжного досвіду, головним критерієм оцінки боргової безпеки є відношення державного боргу до ВВП. Іншими показниками заборгованості, що застосовуються найчастіше, є наступні: відношення державного боргу до доходів державного бюджету;

відношення загальної суми щорічних платежів за зовнішнім боргом до доходів державного бюджету; відношення загальної суми щорічних платежів за державним боргом до ВВП, а також велика кількість показників, що характеризують рівень зовнішньої заборгованості. Методологія, що використовується Світовим банком, передбачає моніторинг таких коефіцієнтів заборгованості: відношення загальної суми зовнішнього боргу до експорту (%); відношення загальної суми зовнішнього боргу до ВНД (%); відношення платежів за зовнішнім боргом до експорту (%); частка короткострокової заборгованості у загальній сумі зовнішнього боргу (%); частка багатосторонньої заборгованості у загальній сумі зовнішнього боргу (%); відношення міжнародних резервів до загальної суми зовнішньої заборгованості (%) [191].

Оцінка рівня боргової безпеки країни на основі аналізу окремих індикаторів рівня заборгованості та платоспроможності є відносно простим, однак не позбавленим недоліків підходом. Зокрема, якщо різні показники безпеки змінюються різноспрямовано (одні свідчать про підвищення рівня безпеки, а інші – про зниження), може бути складно зробити висновок про те, вплив яких чинників буде переважати. Більше того, цей підхід не дає можливості провести компаративний аналіз динаміки рівня боргової безпеки за роками. Зважаючи на вищезазначене, більш ефективними є науково-методичні підходи, що дозволяють отримати комплексну оцінку рівня боргової безпеки. Ці методики базуються на розрахунку інтегрального індексу боргової безпеки і дають змогу визначити зміну рівня боргової безпеки країни в динаміці у порівнянні з пороговими значеннями.

В Україні використовується офіційна методика розрахунку інтегрального показника боргової безпеки, згідно із якою боргова безпека є складовою фінансової безпеки держави. У Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України 2013 р.

визначено наступні індикатори боргової безпеки: відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП; відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП; середньозважена дохідність ОВДП на первинному ринку; індекс ЕМВІ (Emerging Markets Bond Index)+ Україна; відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу. Інтегральний індекс боргової безпеки визначається за формулою, аналогічною формулі для визначення індексу валютної безпеки.

У частині визначення рівня боргової безпеки офіційна методика 2013 р. має певні переваги порівняно з методикою 2007 р. Так, відповідно до сучасної методики розрахунок індексу боргової безпеки дещо спрощено за рахунок зменшення індикаторів безпеки з дев'яти до п'яти, при цьому для кожного з індикаторів наведено рекомендації щодо його розрахунку. У рекомендаціях вказані джерела отримання даних щодо стану заборгованості. Більше того, у новій методиці зазначено, які з індикаторів боргової безпеки є стимуляторами, а які – дестимуляторами, а також надано чіткий та зрозумілий алгоритм нормування індикаторів. Водночас, зменшення кількості індикаторів боргової безпеки, що використовуються для розрахунку інтегрального індексу, може призвести до неповного врахування чинників формування боргової залежності і платоспроможності країни та зменшення ступеня об'єктивності розрахованого інтегрального індексу боргової безпеки.

Для всебічної оцінки боргової безпеки доцільно використовувати як абсолютні, так і відносні показники заборгованості. Серед абсолютних показників найбільш використовуваними є загальна вартість державного та гарантованого державою боргу, сума зовнішнього боргу, обсяги зовнішнього та внутрішнього державного боргу.

Основними відносними показниками заборгованості, які є більш інформативними порівняно із абсолютними індикаторами, є наступні:

- відношення загального обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП (%). Зазначений показник є основним при оцінці боргової безпеки та розробці заходів щодо її зміцнення, його критичне значення враховується у офіційній методиці розрахунку боргової безпеки України;

- величина зовнішньої заборгованості на душу населення. Цей показник є поширеним у міжнародній практиці; його рівень вважається критичним, якщо величина заборгованості на одну особу перевищує 200 дол. США [59]. Деякі європейські країни, які здійснюють перебудову економіки та забезпечують темпи економічного зростання за рахунок залучення довгострокових іноземних кредитів, збільшили граничні межі даного показника до 300 дол. США на душу населення. В Україні у офіційній методиці розрахунку боргової безпеки цей показник не використовується;

- відношення зовнішнього боргу до річного експорту товарів та послуг. Цей показник характеризує потенціал країни щодо погашення зовнішнього боргу за рахунок експортно-орієнтованих галузей економіки;

- відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу. Індикатор показує, чи може країна використовувати свої резерви і в якому обсязі для погашення зовнішнього боргу.

Для розрахунку інтегрального індексу боргової безпеки України використано Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України 2013 року. У зв'язку з відсутністю даних щодо динаміки індексу ЕМВІ+ Україна у відкритому доступі, пропонується виключити цей індикатор із розрахунку індексу боргової безпеки, при цьому ваговий коефіцієнт даного індикатору необхідно пропорційно розподілили між іншими індикаторами.

Розрахований інтегральний індекс рівня боргової безпеки України за період 2007-2018 рр. має тенденцію до зменшення, що свідчить про погіршення ситуації у сфері боргової безпеки (табл. 5.14).

Таблиця 5.14

Інтегральний індекс боргової безпеки України у 2007-2018 рр.

Показники	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Ваговий коефіцієнт
1) Відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП, %	0,27	0,27	0,31	0,27	0,19	0,26	0,16	0,05	0,04	0,04	0,04	0,05	0,2670
2) Відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, %	0,15	0,15	0,04	0,04	0,05	0,05	0,05	0,04	0,03	0,03	0,04	0,04	0,2693
3) Середньозважена дохідність облігацій внутрішньої державної позики на первинному ринку, %	0,14	0,04	0,04	0,06	0,09	0,04	0,04	0,04	0,04	0,09	0,06	0,03	0,2225
4) Відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до валового зовнішнього боргу, %	0,29	0,08	0,07	0,08	0,06	0,04	0,03	0,01	0,03	0,03	0,04	0,04	0,2412
<i>Інтегральний індекс боргової безпеки</i>	0,65	0,54	0,46	0,43	0,40	0,40	0,28	0,15	0,13	0,19	0,17	0,17	1

Джерело: розраховано на основі [125; 126]

Інтегральний індекс боргової безпеки завжди був менше 100%, що є досить нормальною ситуацією. Однак якщо до 2013 року рівень боргової безпеки все ще знаходився в оптимальному діапазоні, то у наступні роки індекс вийшов за допустимі межі. Особливо це стосується періоду 2014-2015 років, коли індекс становив майже 15% та 13% відповідно. Це пов'язано із загостренням політичної та економічної кризи в Україні, знеціненням національної валюти. Показники відношення валового зовнішнього боргу до ВВП з 2009 року та обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП у 2014 році перейшли критичні межі. До 2015 року спостерігалось зниження показника відношення міжнародних резервів до валової заборгованості, проте, з

2016 року відзначається позитивна тенденція поступового зростання показника.

Слід зазначити, що загалом інтегральний індекс боргової безпеки, обчислений на основі офіційної методики, досить інформативно відображає рівень заборгованості України. Разом з тим, беручи до уваги перелік показників (складових) боргової безпеки, офіційна методика не передбачає оцінку доходів та витрат державного бюджету, а також експорту країни, який певним чином визначає її потенційну платоспроможність. Отже, методика розрахунку інтегрального індексу боргової безпеки потребує вдосконалення. Дослідження існуючих методів оцінки рівня боргової безпеки та практична апробація офіційної методики для розрахунку інтегрального індексу боргової безпеки України дозволили встановити, що ця методика не є досконалою та має певні недоліки.

Важливим етапом оцінки безпеки, від якого залежить інформативність та об'єктивність розрахованого інтегрального індексу, є обрання показників для переліку індикаторів боргової безпеки. Показники повинні бути обрані на основі принципів репрезентативності, надійності та доступності інформації, мають найбільш повно характеризувати кожен із субіндексів з урахуванням накопиченого досвіду оцінювання, розробок вітчизняних та зарубіжних науковців у галузі економіки, зокрема, боргової безпеки, а також показників безпеки, визначених міжнародними організаціями [7]. Однак, як було зазначено вище, відсутність даних про динаміку індексу ЕМВІ+ Україна у відкритому доступі порушує вимогу доступності показників безпеки. З огляду на це пропонується виключити цей показник із переліку індикаторів боргової безпеки (при цьому ваговий коефіцієнт цього показника має бути пропорційно розподілений між іншими індикаторами безпеки).

Ще одним напрямом удосконалення методики розрахунку інтегрального індексу боргової безпеки є

перегляд переліку індикаторів, що використовуються для його обчислення. Для виявлення показників, які потенційно можуть бути включені до обчислення індексу, проведено кореляційний аналіз взаємозв'язку між розрахованим інтегральним індексом боргової безпеки та окремими показниками заборгованості та платоспроможності України. Для кореляційного аналізу обрано декілька факторів, а саме індикатори для визначення індексу боргової безпеки відповідно до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки в Україні (відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП; відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП; середньозважена дохідність облігацій внутрішньої державної позики на первинному ринку; відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу) та факторних ознак, які також впливають на боргову безпеку, але не включені в офіційну методику (відношення зовнішнього боргу до експорту; відношення державного і гарантованого державою боргу до доходів державного бюджету; рівень зовнішнього боргу на душу населення).

Відповідно до результатів аналізу, боргова безпека України має найбільш тісний зв'язок із показником відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП (коефіцієнт кореляції свідчить про зворотній зв'язок і дорівнює $-0,9296$), показником відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу ($0,9215$) та показником відношення валового зовнішнього боргу до ВВП (коефіцієнт кореляції $-0,82$). Серед показників, які не використовуються в офіційній методиці, найбільш тісний зв'язок з індексом боргової безпеки має відношення державного та гарантованого державою боргу до доходів державного бюджету ($-0,92$). Показники відношення зовнішнього боргу до експорту ($-0,8337$) та рівня зовнішнього боргу на душу населення ($-0,7333$) також суттєво корелюють із показником

боргової безпеки. Такий фактор, як дохідність облігацій внутрішньої державної позики на первинному ринку має з рівнем безпеки зв'язок середньої сили (-0,5226).

Слід врахувати, що виявлено тісний прямий зв'язок між такими факторами: відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП і відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП; відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП і відношення зовнішнього боргу до експорту; відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП та відношення державного і гарантованого державою боргу до доходів державного бюджету. Оскільки такі ознаки, як відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП та відношення зовнішнього боргу до експорту мають більшу тісну кореляцію з інтегральним індексом боргової безпеки, фактор відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП можна виключити з аналізу для спрощення методики. Оскільки фактори відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП та відношення державного і гарантованого державою боргу до доходів державного бюджету мають дуже тісну кореляцію з індексом боргової безпеки, пропонується використовувати в методиці обидва показники. Враховуючи зростання залежності національної економіки від зовнішніх кредиторів, використання показників зовнішньої заборгованості в межах удосконаленої методики розрахунку індексу боргової безпеки стає все більш актуальним.

Таким чином, особливого значення за умов подальшої інтернаціоналізації фінансових відносин набуває моніторинг показників валютного ринку з позиції їх відповідності належному рівню валютної безпеки та індикаторів заборгованості у контексті їх відповідності адекватному рівню боргової безпеки. Досить простим способом оцінки рівня валютної і боргової безпеки держави є аналіз окремих показників стану національного валютного ринку та заборгованості

і платоспроможності. Водночас, більш ефективними є науково-методичні підходи, які дозволяють отримати комплексну оцінку рівня безпеки національного валютного ринку та безпеки боргу, зокрема, на основі розрахунку інтегрального індексу валютної безпеки та інтегрального індексу боргової безпеки.

В Україні розрахунок інтегрального індексу валютної безпеки здійснюється за офіційною методикою визначення рівня економічної безпеки, яка постійно удосконалюється. Так, офіційна методика 2013 р. є більш досконалою порівняно з методикою 2007 р., оскільки: передбачає розширений перелік індикаторів валютної безпеки; надає конкретні рекомендації щодо розрахунку індикаторів безпеки; містить дані про джерела вхідної інформації щодо стану валютного сектору; чітко розмежовує індикатори на стимулятори та дестимулятори; надає більш зрозумілий алгоритм нормування індикаторів валютної безпеки. Водночас, дана методика не враховує можливість використання альтернативних показників для оцінки індикаторів валютної безпеки. Крім того, розрахунок показника різниці між форвардним і офіційним курсом гривні ускладнюється обмеженим доступом до статистичних даних щодо форвардного курсу гривні до долара США. Відтак, запропоновано два способи удосконалення офіційної методики розрахунку індексу валютної безпеки: 1) виключення показника різниці між форвардним і офіційним курсом гривні із розрахунків індексу валютної безпеки із відповідним пропорційним збільшенням вагових коефіцієнтів інших індикаторів; 2) використання у якості альтернативного індикатора різниці між процентними ставками за депозитами у доларі США та у гривні.

Якісний аналіз та практична апробація офіційної методики для розрахунку індексу боргової безпеки України дозволили виявити її недоліки. По-перше, через брак даних про динаміку індексу ЕМВІ + Україна у відкритому доступі, що порушує вимогу інформаційної

доступності показників безпеки, пропонується виключити цей показник із переліку складових індексу з пропорційним розподілом його вагового коефіцієнту серед інших індикаторів. По-друге, беручи до уваги зростаючу залежність національної економіки від зовнішніх кредиторів, міжнародний досвід оцінки боргового навантаження, а також враховуючи результати кореляційного аналізу взаємозв'язку між розрахованим індексом боргової безпеки та окремими показниками заборгованості та платоспроможності України, запропоновано удосконалений перелік індикаторів, які можуть використовуватися для розрахунку індексу боргової безпеки.

Одночасне використання обох підходів до оцінки стану боргової безпеки (моніторинг окремих показників заборгованості і платоспроможності та розрахунок інтегрального індексу боргової безпеки за допомогою вдосконаленої методики) дозволить підвищити об'єктивність отриманих оцінок рівня боргової безпеки України та виявити індикатори, які здійснюють найбільший вплив на неї, що є вкрай необхідним для обґрунтування ключових шляхів зменшення боргового навантаження на національну економіку та підвищення платоспроможності держави.

5.4. Оцінка процесів тінізації української економіки та економічна безпека країни.

У роботах українських дослідників тіньова економіка найчастіше розглядається як складне соціально-економічне явище, що охоплює різні види діяльності (як легальних, так і протизаконних), які здійснюються задля отримання прибутку – неофіційного (або нелегального) [17; 119]. У деяких роботах головний акцент зроблено на організаційні та управлінські аспекти регулювання економічних відносин між економічними суб'єктами, дія яких призводить до

ухилення від офіційного статистичного обліку та контролю, та, відповідно, не враховуються у розрахунок основних макроекономічних показників [62].

У широкому розумінні основу тіньової економіки формує незареєстрований дохід від будь-якої економічної діяльності (виробництва товарів та послуг, фінансових та бартерних операцій), який підлягав би оподаткуванню, якщо б така діяльність була відома податком органам [222, с.2]. У вузькому розумінні тіньова економіка включає в себе всі продукти та послуги, які продукуються на ринку і які навмисно приховуються від органів державної влади задля уникнення сплати податків та інших обов'язкових платежів, недотримання нормативів і стандартів, які стосуються певних стандартів ринку праці на ринку праці, таких як мінімальна заробітна плата, максимальний робочий день, стандарти безпеки тощо.

Значний і достатньо сформований тіньовий сектор економіка України отримала у «спадщину» від радянської моделі господарювання, наявність якого вже визначала можливості диференціації доходів у суспільстві [111, с.89]. У свою чергу, відсутність відповідних наукових досліджень, спрямованих на вивчення механізмів тінізації економіки, корупції, криміналізації суспільства в умовах роздержавлення та приватизації, формування нової моделі господарювання, а від так, і відсутність науково-обґрунтованих розробок щодо детінізації економіки сприяли стрімкому поширенню та поглибленню цих негативних явищ, рівень яких значно перевищує критичний пороговий рівень.

За розрахунками Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [40, с.3] рівень тіньової економіки складає третину офіційного ВВП. Найвищий рівень тіньової економіки був зафіксований в Україні у 2014 році й становив 43% (рис. 5.6). Згідно методики розрахунку показників економічної безпеки, прийнятої Міністерством економічного розвитку і торгівлі України,

критичним пороговим рівнем визначено 30% тінізації від офіційного ВВП [95].

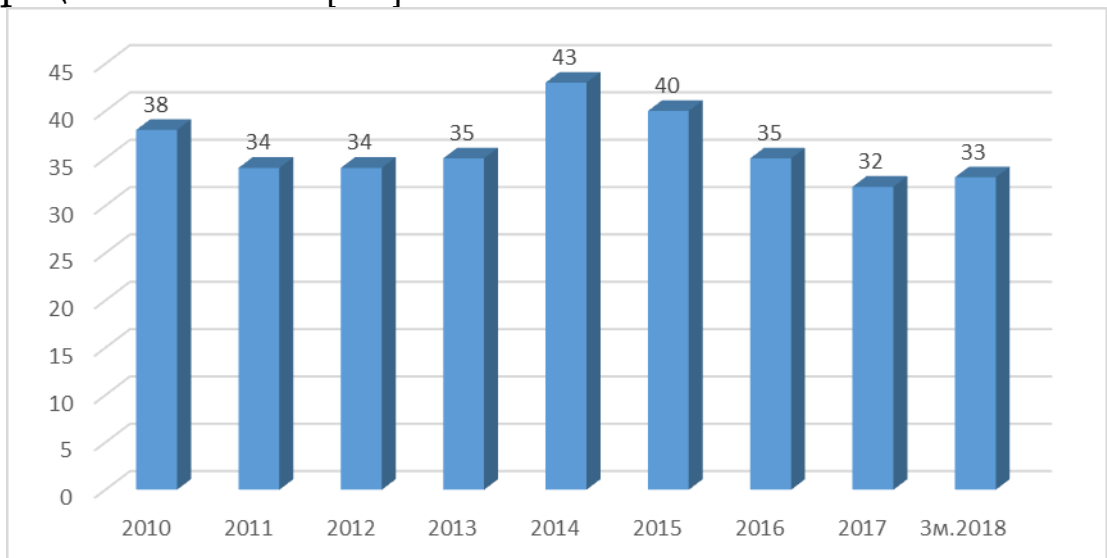

Рис. 5.6. Рівень тіньової економіки в Україні, % від обсягу офіційного ВВП

Рис. 5.6 наочно доводить, що за весь період спостережень рівень тінізації національної економіки перевищував відповідний пороговий індикатор макроекономічного стану, а це створює загрози національній безпеці держави [95]. Слід зазначити, що за іншими експертними оцінками рівень тінізації економіки є значно вищим. Так, згідно досліджень та розрахунків Ф. Шнайдера, А. Буен, А. Медіна, які проведено за результатами спостережень 143 країн з 1996 року по 2014 рік [199; 222], середній рівень тіньової економіки в Україні становить 47,74% (з мінімальним рівнем 41,56% та максимальним 56,67%). Дослідження цих авторів доводять, що найменші обсяги тінізації мають країни із високим рівнем розвитку, зокрема: США 8,19%, Австрія 9,16%, Люксембург 9,47%, Швейцарія 9,48%, Японія 10,79%, Сінгапур 11,84%, Нідерланди 12,45%, Великобританія 12,76%, Нова Зеландія 13,35%, Канада 15,83% [222, с.19-22]. Серед причин таких розбіжностей у визначенні обсягів тінізації економіки зазвичай виділяють [131, с.13] відмінності у визначенні сутності «тіньової економіки», методиці та методології визначення

її обсягів, а також неможливість об'єктивного оцінювання послуг, що надаються у тіньовому секторі.

Серед системних факторів тінізації української економіки експерти Міністерства економічного розвитку і торгівлі виокремлюють [39, с.14]:

високий рівень корупції;
 низька ефективність функціонування органів судової системи;
 недостатній захист прав на рухому та нерухому власність, включаючи права на фінансові активи;
 непередбачуваність змін у податковому законодавстві тощо.

Проведений аналіз наукових досліджень [16; 61; 111; 135] дозволяє визначити систематизувати фактори, що сприяли поширенню процесів тінізації української економіки:

по-перше, це *економічні фактори*, які пов'язані із недосконалістю ринкового середовища, формування якого продовжується і знаходиться у стадії реформування (недосконала структура ринку, низька ефективність держави у формуванні конкурентоспроможної економіки, дисбаланс у сфері зайнятості), неефективністю державного регулювання ринкових процесів тощо (непередбачувані зміни у податковому законодавстві та неефективне адміністрування податків, надмірна зарегульованість економічної діяльності, несприятливі умови бізнесу тощо);

по-друге, суттєвий вплив на процеси тінізації забезпечують *інституційні фактори*, які пов'язані із діяльністю інститутів, які функціонують в національній економіці (політична нестабільність, недосконалість судової та правоохоронної системи (з точки зору їх незалежності та ступеню довіри з боку суспільства), неефективна дія державних антикорупційних органів, суперечливість та дублювання нормативно-законодавчої бази недостатній захист прав, у тому числі прав на фінансові активи, прав інтелектуальної власності тощо);

по-третє, в Україні не існували тривалий час відповідні стандарти законослухняної поведінки, як з боку пересічних громадян, суб'єктів господарювання, так і державних службовців, які формують морально-етичні фактори, вплив яких визначають високий рівень корупції, економічної злочинності тощо.

Аналіз динамічних змін рівня тінізації економіки виявив наступне [129]. По-перше, забезпечення економічного зростання протягом останніх двох років, розширення внутрішнього попиту та досягнення відносної макроекономічної стабільності. Протягом 2016-2017 років спостерігається зростання цього макроекономічного показника (рис.5.7) [14]. Зростання реального ВВП України зафіксовано вперше за останні 4 роки після того, як економіка продемонструвала падіння на 9,8% в 2015 році. Номінальний ВВП становив 2982,9 млрд. грн. (дані наводяться без урахування окупованій території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції), третина з якого припадає на тіньову економіку.

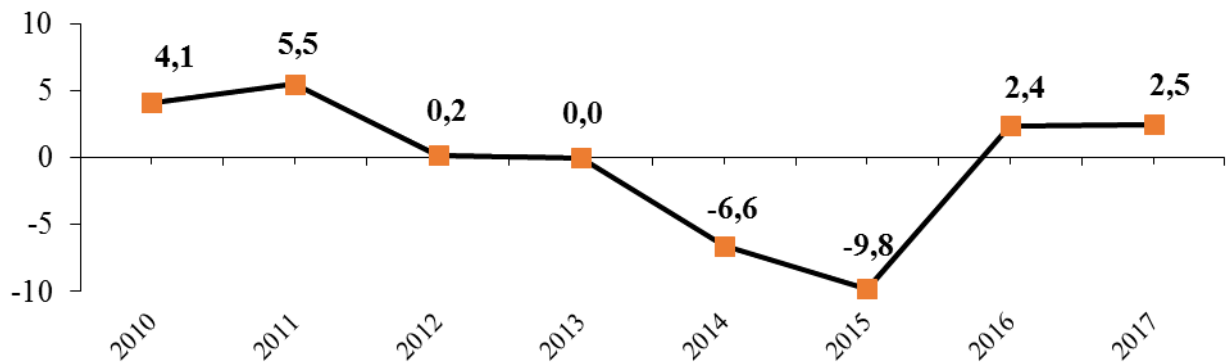

Рис.5.7. Зміна обсягу ВВП (у % до попереднього року)

Однак волатильність цін на зовнішніх ринках, особливо в наслідок кризових явищ, виявились надто ризиковими для забезпечення стабільного розвитку національної економіки. З урахуванням того, що внутрішній ринок практично повністю контролюється

товарами імпортного виробництва, частка вітчизняної продукції у структурі внутрішнього споживання постійно скорочується, а також беручи до уваги тіньовий імпорт, то «ситуація із внутрішнім споживчим ринком виглядає катастрофічною» [132, с.31]. Неєфективна структура українського експорту та низька здатність до імпортозаміщення визначають високу чутливість зовнішньої торгівлі України до кон'юнктурних змін на світових товарних ринках [132, с.146-151]. Відповідно, українська економіка визначається як експортоорієнтовна та імпортозалежна. Маніпулювання із зовнішньоторговельними операціями (завищення або заниження вартості експортно-імпортних товарів), тіньові операції у зовнішній торгівлі спричиняють деструктивні макроекономічні ефекти, обмежують економічне зростання, дестабілізують фінансову сферу. Позитивні зрушення у цій сфері можливі за умов наявності транспарентних та ефективних механізмів зовнішньої торгівлі. В іншому випадку, тіньова складова зовнішньої торгівлі України стає вагомим фактором втрат державних фінансів та деформації платіжного балансу.

По-друге, в країні поступово реалізується комплекс реформ, спрямованих на розвиток бізнес-середовища, дерегуляції підприємницької діяльності. Так, відбувається поступове покращення національних показників у світовому рейтингу Doing Business-2019 [170], у якому країна посідає 71 позицію серед 190 країн (відповідно, Doing Business-2018 Україна займала 76 місце, Doing Business-2017 – 80 місце, Doing Business-2016 – 81). Позитивна динаміка спостерігається й за іншим міжнародним рейтингом – за показником Індексу економічної свободи-2018 [189] Україна покращила своє місце у загальносвітовому рейтингу – 51,9 з 150 країн (у попередньому році, показник індексу економічної свободи дорівнював 48,1) за рахунок, перш за все, покращення свободи інвестицій. Однак у країні досить залишились невирішені проблеми відносно корупції, а суди визнано як державні установи, яким найменше довіряють.

Уповільнення швидкості реформування бізнес-сектору разом із політичною нестабільністю ускладнює невизначеність у регулюванні комерційних операцій. У цілому ж, Україна займає останню позицію серед 44 країн регіону Європи, а її загальна оцінка нижча за регіональні та середні показники індексу економічної свободи.

По-третє, реалізація цілеспрямованої політики уряду щодо легалізації зайнятості, зменшення навантаження на фонд оплати праці (зменшення ставки єдиного соціального внеску до 22%), поступове зростання мінімальної заробітної плати (з 01.01.2017 мінімальну заробітну плату встановлено на рівні 3200 грн. проти 1600 грн. з 01.12.2016, з 01.01.2018 вже на рівні 3723 грн.), сприяли поступовому зростанню реальної заробітної плати (табл. 5.15).

Таблиця 5.15

Зведена таблиця індексів реальної заробітної плати за останні роки (% до попереднього місяці)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
січень	86,7	86,8	89,5	88,8	87,0	83,3	80,3	91,7
лютий	100,1	100,9	102,5	101,6	100,7	99,6	105,3	102,3
березень	106,8	106,6	104,1	105,4	104,1	95,9	106,2	106,8
квітень	100,2	98,8	100,5	100,8	97,3	90,8	96,1	97,7
травень	105,1	100,8	102,8	100,5	96,3	99,0	101,6	101,4
червень	108,1	104,7	103,4	103,9	103,9	105,8	107,2	105,8
липень	100,0	102,9	101,3	101,4	97,7	103,1	100,9	99,5
серпень	95,2	98,4	97,8	97,0	92,9	96,6	97,1	97,0
вересень	100,1	101,5	99,6	98,7	100,3	101,0	101,2	101,3
жовтень	98,4	99,7	101,8	100,4	98,5	105,6	97,0	99,2
листопад	101,0	99,8	99,7	99,4	98,8	97,3	99,3	100,5
грудень	110,6	111,5	108,6	110,1	110,0	115,2	118,6	116,2
За рік	110,5	111,0	111,0	106,8	86,5	90,1	106,5	118,9

Зростання рівня заробітної плати в економіці, що посилює купівельну спроможність домогосподарств, стимулює розвиток внутрішнього ринку. ВВП у розрахунку на одну особу становить 70210 грн. (що на 26% більше рівня 2016 року, коли ВВП на одну особу становило 55848 грн.). У той же час, в Україні достатньо високою залишається неформальна

зайнятість. Так, у 2017 році кількість неформально зайнятого населення віком 15-70 років сягала 3,7 млн. осіб або 22,9% до загальної кількості зайнятого населення відповідного віку [65]. Такий значний обсяг неврегульованої сфери трудових відносин – це не тільки недоотриманні державою доходи, це, перш за все, позбавлення будь-яких соціальних гарантій та захисту для усіх неофіційно працюючих.

Неспроможність держави у формуванні прозорого та сприятливого бізнес-клімату, розвитку підприємницької ініціативи та діяльності на тлі складного соціально-економічного становища та неефективно працюючого інституційного середовища посилила процеси тінізації економіки. Ці процеси впливають на стрімкий розвиток незареєстрованої в установленому порядку економічної діяльності суб'єкта господарювання, що призводить до порушення законодавчо встановлених норм (які пов'язані із дотримання умов праці, рівня заробітної плати, сплати податків тощо) і встановлення нерегламентованих та незаконних видів господарської діяльності [73].

Дослідження тіньової економіки з точки зору системного підходу дозволяє виокремити наступні ознаки цього складного соціально економічного явища, яке притаманне усім економічним системам [131; 133]:

Структурність. Тіньова економіка характеризується наявністю стійких зв'язків і відносин, що забезпечують її цілісність. Функціонування та розвиток тіньової економіки є неможливим без всієї тіньової інфраструктури, разом із якою в національній економіці формується складно організована багаторівнева система, якій притаманні законодавча, судова, політична, ідеологічна, культурна, етична система цінностей і поведінкових норм [131, с.27]. Крім того, як складна система, тіньова економіка охоплює три складові: нерегламентована діяльність з виробництва (або неформальна економіка); регламентована діяльність та продаж необлікованих товарів (або прихована економіка); незаконна діяльність (або кримінальна економіка).

Спільна мотивація (отримання прибутку) та неможливість виокремлення офіційної (легальної) та тіньової економіки. По відношенню до офіційної економіки тіньова може бути як альтернативною (тобто конкуруючою із офіційною економікою), так і неальтернативною (неконкуруючою по відношенню до офіційної економіки). Крім того, кримінальна складова у складі тіньової економіки робить її непорівняною із офіційною економікою, де злочинні види діяльності взагалі заборонені у країні, а від так існує невизначеність реальних обсягів і масштабів тіньової економіки.

Мережевість тіньових структур. Сучасна тіньова економічна діяльність може охоплювати різні рівні: локальний (рівень конкретного суб'єкта господарювання), регіональний (тіньова діяльність охоплює відповідні регіональні простори), національний (тіньова діяльність охоплює всю державу), міждержавний (тіньова економіка розвивається в межах економічно пов'язаних країнах), міжнародний (загальносвітовий рівень реалізації тіньової діяльності).

Подвійний характер тіньової економіки, що полягає в конструктивних і деструктивних її засадах. Конструктивні засади тіньової економіки полягають, перш за все, що наявність тіньового сектору дозволяє «компенсувати» втрату робочих місць громадянам країни, для підприємств наявність прихованої діяльності стає певною «стратегією» виживання. Деструктивний вплив полягає у тому, що тіньова економіка руйнує можливості побудови ефективно збалансованої соціально-економічної системи, чим й несе загрозу економічній безпеці країни.

Міжнародне експертне середовище оцінює рівень корупції в Україні як дуже високий. Експертне оцінювання з боку британської аудиторсько-консалтингової групи «Ernst&Young» також визначає високий рівень корупції в Україні, який є найбільший серед країн Європи та Близького Сходу [98, с.129]. За даними Transparency International у рейтингу «Індекс

сприйняття корупції 2017» за рівнем корупції Україна посідає 130 місце із 180 країн (у 2016 році – 131 місце), що є наслідком неефективної роботи антикорупційних інституцій в Україні, які потребують відповідного реформування шляхом створення дієвої системи антикорупційного правосуддя із залученням іноземних спеціалістів, налагодження системної комунікації щодо антикорупційної реформи з суспільством та міжнародними партнерами, дотримання зобов'язань тощо. Крім того, важливою умовою стає дерегуляція бізнесу, формування стабільних та прогнозованих умов для його ведення в Україні шляхом встановлення прозорих правил взаємовідносин у трикутнику «суспільство – влада – бізнес» [106].

Таблиця 5.16

Україна в окремих світових рейтингах

Рік	Показник у рейтингу	Economic Freedom Index	Corruption Perception Index	Doing Business	Global Competitiveness Index	Рівень тіньової економіки, %
2018	Місце у рейтингу	150 місце з 180	Н.д.	76 місце з 190	81 місце з 137	33*
	Значення показника	51,9	Н.д.	65,75	4,11	
2017	Місце у рейтингу	166 місце з 180	130 місце з 180	80 місце з 190	85 місце з 138	32
	Значення показника	48,1	30	63,90	4,00	
2016	Місце у рейтингу	162 місце з 180	131 місце з 176	83 місце з 189	79 місце з 140	35
	Значення показника	- 46,8	29	63,04	4,03	

*за 3 місяці 2018 року

Рейтинг країни у відповідних міжнародних порівняннях стає важливим індикатором, що певною мірою визначає характер середовища, яке впливає на рівень тінізації економіки. Між обсягами тінізації економіки України та індексами економічної свободи і сприйняття корупції за результатами дослідження [105] встановлено прямий взаємозв'язок між рівнем тінізації національної економіки та тим положенням, яке займає Україна у міжнародних рейтингах: частка тіньової

економіки зростає одночасно зі зниженням місця країни у зазначених міжнародних рейтингах.

Тіньова економіка негативно впливає на забезпечення економічної безпеки держави, її конкурентоспроможність, на формування міжнародного іміджу країни в цілому. У широкому розумінні основу тіньової економіки формує незареєстрований дохід від будь-якої економічної діяльності, у вузькому розумінні тіньова економіка включає в себе всі продукти та послуги, які продукуються на ринку і які навмисно приховуються від органів державної влади задля уникнення сплати податків та інших обов'язкових платежів, недотримання нормативів і стандартів. За офіційними розрахунками, рівень тіньової економіки в Україні складає третину офіційного ВВП перевищує нормативно визначений критичний пороговий рівень, що створює загрози національній безпеці держави. За експертними оцінками рівень тінізації економіки є значно вищим. Рівень розбіжностей зумовлений відмінностями у визначенні сутності «тіньової економіки», методиці та методології визначення її обсягів, а також неможливістю об'єктивного оцінювання послуг, що надаються у тіньовому секторі.

Основними факторами, що сприяли поширенню процесів тінізації української економіки, визначено: економічні (пов'язані із недосконалістю ринкового середовища, неефективністю державного регулювання ринкових процесів тощо); інституційні (пов'язані із діяльністю інститутів, які функціонують в національній економіці з точки зору їх незалежності та ступеню довіри з боку суспільства, неефективна дія державних антикорупційних органів, суперечливість та дублювання нормативно-законодавчої бази, недостатній захист прав тощо); морально-етичні (відсутність відповідних стандартів законослухняної поведінки, як з боку пересічних громадян, суб'єктів господарювання, так і державних службовців, які визначають рівень корупції, економічної злочинності тощо).

Ознаками тіньової економіки як складного соціально економічного явища визначено: структурність (тіньова економіка характеризується наявністю стійких зв'язків, що забезпечують її цілісність і відносин, які охоплюють нерегламентовану діяльність з виробництва (неформальна економіка); регламентовану діяльність та продаж необлікованих товарів (прихована економіка); незаконну діяльність (кримінальна економіка); спільна мотивація та неможливість виокремлення тіньової та офіційної (легальної) економіки, по відношенню до якої тіньова економіка може бути альтернативною (тобто конкуруючою із офіційною економікою), не альтернативною (неконкуруючою по відношенню до офіційної економіки) та кримінальною, що унеможливає визначеність реальних обсягів і масштабів тіньової економіки; мережевість тіньових структур (діяльність яких охоплює наступні рівні: локальний (рівень конкретного суб'єкта господарювання), регіональний (тіньова діяльність охоплює відповідні регіональні простори), національний (тіньова діяльність охоплює всю державу), міждержавний (тіньова економіка розвивається в межах економічно пов'язаних країнах), міжнародний (загальносвітовий рівень реалізації тіньової діяльності); подвійний характер тіньової економіки (що полягає в конструктивних і деструктивних її засадах та механізмах впливу).

Рейтинг країни у відповідних міжнародних порівняннях стає важливим індикатором середовища, що формує рівень тінізації економіки: частка тіньової економіки зростає одночасно зі зниженням місця країни у міжнародних рейтингах, що характеризують рівень економічної свободи, прогрес у реформуванні економіки та її інституційного середовища тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова И. О. Ресурсный потенциал Африки: структура, параметры, значимость для мировой экономики и внутреннего развития / И. О. Абрамова // Проблемы современной экономики. – 2013. – № 3(47). – С.155-161.
2. Актуальні тенденції в динаміці показників глобальної конкурентоспроможності: Аналітична записка. – Національний інститут стратегічних досліджень, 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosini/aktualni-tendencii-v-dinamici-pokaznikiv-globalnoi>
3. Барановський О. І. Фінансова безпека: [монографія] / О. І. Барановський. – К.: Фенікс, 1999. – 338 с.
4. Безпека та конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації : [монографія] / [О. С. Власюк, А. І. Мокій, О. І. Іляш, В. І. Волошин, М. І. Флейчук, Т. О. Власюк та ін.]; за заг. ред. О. С. Власюка. – К.: НІСД, 2017. – 384 с.
5. Безрукова Н. В. Діяльність транснаціональних корпорацій в контексті національної економічної безпеки / Н. В. Безрукова, В. А. Свічкарь // Вісник Одеського національного університету. Економіка. – 2013. – Т. 18, Вип. 1(1). – С. 27-30.
6. Бендасюк О. О. Національна економічна безпека: світовий досвід / О. О. Бендасюк // Бізнесінформ. – 2010. - № 4 (1). – С. 4-6.
7. Бендасюк О. О. Критерії і індикатори соціально-економічної безпеки / О. О. Бендасюк // Вісник Хмельницького університету. – 2010. – № 1. – С. 7-11.
8. Білоус В. Координація боротьби з економічною злочинністю : [Монографія] / В. Т. Білоус. – Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2002. – 51 с.
9. Бобох Н. Основні загрози економічній безпеці України в умовах кризових явищ / Н. Бобох, Г. Протасюк // Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. – 2014. – № 6. – С. 10-18.
10. Будущее, которого мы хотим. Итоговый документ Конференции Организации объединенных наций по

- устойчивому розвитку «РІО+20». – Рио-де-Жанейро, Бразилія, 20–22 юня 2012 года. – 66 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.uncsd2012.org/thefuturewewant.html>
11. Булатова О. В. Регіональна складова глобальних інтеграційних процесів: [Монографія] / О. В. Булатова. – Донецьк: ДонНУ, 2012. – 386 с.
 12. Бурячок В. Л. Системний аналіз та прийняття рішень в інформаційній безпеці: [Підручник] / [В. Л. Бурячок та ін.]. – К.:ДУТ, 2015. – 345 с.
 13. Быкова Е. В. Методический подход к расчету пороговых значений индикаторов для анализа энергетической безопасности на примере Молдавской энергосистемы / Е.В. Быкова. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ienergy.kiev.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=50&Itemid=75
 14. Валовий внутрішній продукт у I–IV кварталах 2017 року й у 2017 році. Експрес-випуск. – Державна служба статистики України, 2018. – 17с.
 15. Вареник В. М. Аналіз методик розрахунку економічної безпеки України / В. М. Вареник // Академічний огляд. – 2016. - № 1. – С. 70-79.
 16. Варламова І. В. Рівень тінізації економіки: національні та світові тенденції / І. В. Варламова // Економіка і регіон. – 2013. – № 4(41). –С. 58-63.
 17. Варналій З. С. Теоретичні засади детінізації економіки України / З. С. Варналій // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2014. - № 1. – С.46-53.
 18. Варналій З. С. Економічна безпека: [навчальний посібник] / З. С. Варналій. – К.: Знання, 2009. – 648 с.
 19. Васильєв Г. Ю. Підтримка міжнародної безпеки – глобальна проблема людства / Г. Ю. Васильєв // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2014. – № 2(21). – С.155-166.
 20. Васильців Т. Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення : [монографія] / Т. Г. Васильців. – Львів : Арал 2008. – 386 с.
 21. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : Вибр. наук. праці / О. С. Власюк. – К. : НІСД, 2016. – 528 с.

22. Власюк О. С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку / О. С. Власюк; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України. – К., 2008. – 48 с.
23. Высшее образование в глобализованном обществе. Установочный документ ЮНЕСКО по образованию. – Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры, 2004. – С. 191-209. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://unesdoc.unesco.org/>
24. Гбур З. В. Економічна безпека як одна зі складових забезпечення національної безпеки України на сучасному етапі / З. В. Гбур // Інвестиції: практика та досвід. – 2017. - № 18. – С.81-86.
25. Гилфасон Т. Мировая экономика природных ресурсов и экономический рост / Т. Гилфасон // Экономический журнал. – 2008. - № 2. – С. 201-216.
26. Головченко О. М. Аналіз методів оцінки економічної безпеки на регіональному рівні / О. М. Головченко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2010. - №1. – С.69-72.
27. Горнодобывающая промышленность, 2016 год. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : rwc.com/mining
28. Гошовський С. В. Мінерально-сировинна стратегія Європейського Союзу / С. В. Гошовський, Б. І. Малюк // Стратегічні пріоритети. – 2008. - № 3. – С. 112-118.
29. Гриффин Р. Международный бизнес / Р. Гриффин, М. Пастей; 4-е изд.; пер с англ.; под ред. А.Г. Медведева. – СПб. : Питер, 2006. – 1088 с.
30. Губенко І. В. Особливості формування системи показників економічної безпеки національної економіки / І. В. Губенко // Науковий вісник УДІЕУ. – 2011. – № 4(12). – С. 55-60.
31. Губерський Л. Культура, ідеологія, особистість : методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К. : Знання, 2002. – 577 с.
32. Дацків Р. Економічна безпека держави в умовах глобальної конкуренції: [монографія] / Р.М.Дацків. – Л : Центр Європи, 2006. – 160 с.

33. Державне науково-виробниче підприємство «Державний інформаційний геологічний фонд України»: Офіційний веб-сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minerals-ua.info/>
34. Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Пер. с англ.; ПРООН. – М.: Издательство «Весь Мир», 2010. – 244 с.
35. Економічна безпека та національна конкурентоспроможність в умовах глобалізації / О. М. Ляшенко, Б. В. Плєскач, В. К. Бантуш // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 161. – С. 113-118.
36. Економічна безпека України: [монографія] / [Федоренко В. Г., Грищенко І. М., Новікова О. Ф. та ін.]; за ред. В. Г. Федоренка, І. М. Грищенка, Т. Є. Воронкової. – К. : ТОВ «ДКС центр», 2017. – 462 с.
37. Економічна безпека: [навч. посіб.] / за ред. З. С. Варналія. – К.: Знання, 2009. – 647 с.
38. Жаліло Я. А. Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика / Я. А. Жаліло. – К. : НІСД. 2003. – 224 с.
39. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні. І квартал 2017 року. – Міністерство економічного розвитку України, 2017. – 22 с.
40. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні. І квартал 2018 року. – Міністерство економічного розвитку України, 2017. – 23 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>
41. Захарова О. В. Особливості оцінки рівня інтеграційної взаємодії країн та регіонів світу / О. В. Захарова // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Економіка. – 2015. – Вип. 10. – С. 95-103.
42. Зверяков М. І. Глобалізація і деіндустріалізація: зміст, суперечності та способи їх розв'язання / М. І. Зверяков // Економіка України. – 2017. - №11. – С. 3-16.
43. Звіт Ініціативи прозорості видобувних галузей України (2014-2015 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eiti.org.ua/biblioteka/>

44. Звіт Ініціативи прозорості видобувних галузей України (2013 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eiti.org.ua/biblioteka/>
45. Згуровський М. З. Основи системного аналізу / М. З. Згуровський, Н. Д. Панкратова. – К.: Видавнича група ВНУ, 2007. – 544 с.
46. Земляний М. Г. До оцінки рівня енергетичної безпеки. Концептуальні підходи / М. Г. Земляний // Стратегічна панорама. – 2009. – № 2. – С. 37-42.
47. Индекс управления ресурсами. – Natural Resource Government Institute, 2017. – 29 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.resourcegovernanceindex.org
48. Йоханнесбургский саммит 2002 г. Резолюция 2. План выполнения решений всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/russian/conferen/wssd/docs/plan_wssg.pdf
49. Іличок Б. І. Валютна безпека України – стан та перспективи вдосконалення / Б. І. Іличок // Проблеми системного підходу в економіці. – 2017. – Вип. 2(58). – С.40-45.
50. Ільєнко О. Розвиток понятійно-категоріального апарату теорії «міжнародна економічна безпека» / О. Ільєнко // Економічний аналіз. – 2012. – Вип. 11, Ч. 4. – С.83-87.
51. Ільєнко О. В. Еволюційний розвиток категорії «безпека» в науково-економічному просторі / О. В. Ільєнко // Стратегія розвитку України. Економіка, соціологія, право. – 2013. - №3. - С. 59-63.
52. Кавай М. Финансовый регионализм / М. Кавай, Д. Ломбарди // Финансы и развитие. – 2012. – Сентябрь. – С. 23-25. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2012/09/pdf/kawai.pdf>
53. Капица Л. М. Природные ресурсы и социально-экономический прогресс / Л. М. Капица // Экономика. – 2014. – С. 168-186.
54. Кейнс Д. М. Общая теория занятости, процента и денег / Д. М. Кейнс. – М. : Гелиос АРВ. – 2007. – 960 с.
55. Козаченко Г. В. Економічна безпека підприємства: аналіз наявних визначень / Г. В. Козаченко, Т. М. Адаменко // Науковий вісник Полтавського

- університету економіки і торгівлі. Серія : Економічні науки. – 2015. - № 1(1). – С. 69-79.
56. Козаченко Г. В. Про деякі проблеми у сучасній економічній безпекології / Г. В. Козаченко, Ю. С. Погорелов // Управління проектами та розвиток виробництва. – 2015. – № 3(55). – С. 8-18.
57. Колин Г. Глобальные проблемы информатизации общества : информационное неравенство / Г. Колин // ВВШ «Alma Mater». – 2000. – № 6. – С. 27-30.
58. Коломієць О. В. Концепт міжнародної безпеки в контексті глобалізації: [монографія] / О. В. Коломієць. – К. : Вид-во КиМУ, 2013. – 427 с.
59. Котіна Г. Боргова безпека України: оцінка, ризики та перспективи / Г. Котіна, М. Степура, П. Кондро // Схід. – 2017. - № 3. – С. 10-15.
60. Крилова К. В. Вплив транснаціоналізації на національну економіку та безпеку держави / К. В. Крилова, Б. С. Серебренніков // Актуальні проблеми економіки та управління: збірник наукових праць молодих вчених. – 2013. – Вип. 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://probl-economy.kpi.ua/pdf/2013-18.pdf>
61. Ладюк О. Д. Характеристика тіньової економіки в Україні // О. Д. Ладюк // Економіка та держава. – 2017. - №8. – С. 32-34.
62. Ламанова Т. Тіньова економіка – визначення, структура, методи оцінки / Т. Ламанова // Економіка, фінанси, право. – 2000. – № 3. – С. 22-26.
63. Лекарь С. І. Поняття та зміст економічної безпеки / С. І. Лекарь // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 399-402.
64. Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: [монографія] / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – 348 с.
65. Майже чверть українців працюють у тіньовій економіці // Українські національні новини. Інформаційне агентство. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unn.com.ua/uk/news/1723006-mayzhe-chvert-ukrayintsiv-pratsyuuyut-u-tinoviy-ekonomitsi>
66. Макбурни Г. Глобализация как политическая парадигма высшего образования сегодня / Г. Макбурни // Высшее образование сегодня. – 2001. – № 1. – С. 46-55.

67. Малишко В. М. Актуальні проблеми економічної безпеки в системі національної безпеки України / В. М. Малишко // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2015. – № 4. – С. 129-133.
68. Мартиненко В. В. Теоретико-методичні засади оцінки економічної безпеки національної економіки / В. В. Мартиненко // Економічний простір. – 2015. – №93. – С. 131-140.
69. Международная экономическая безопасность (доклад Генерального секретаря ООН) A/44/217, E/1989/56 12.04.1989. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://digitallibrary.un.org/record/63732/files/A_44_217_E_1989_56-RU.pdf
70. Международные рынки ресурсов: [Учебное пособие] / [А. Б. Яценко, Я. А. Дубенюк, Т. В. Марена, К. С. Митюшкина; под общей ред. проф. Ю. В. Макогона]. – Донецк: ДонНУ, 2004. – 199 с.
71. Мелих О. Ю. Валютна безпека України: проблеми та шляхи підвищення у посткризовий період / О. Ю. Мелих // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 111 (Частина II). – С. 60-75.
72. Мельник С. І. Методичні підходи до оцінки рівня економічної безпеки держави / С. І. Мельник // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. – 2013. – Вип. 2. – С. 101-108.
73. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки: Наказ Міністерства економіки України від 18 лютого 2009 р. № 123. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://me.kmu.gov.ua/file/link/135879/file/Metod_TinEk.doc
74. Микитенко В. На чому базується енергетична безпека держави / В. Микитенко // Вісник НАН України. – 2005. – № 3. – С. 41-47.
75. Минерально-сырьевое обеспечение Республики Беларусь: состояние, проблемы, пути решения / П. Г. Никитенко и др.; под науч. ред. П. Г. Никитенко. – Минск: Беларус. навука, 2012. – 211 с.
76. Міжнародна енергетична агенція. Офіційний веб-сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.iea.org/topics/energysecurity/>

77. Міжнародне безпекове середовище: виклики і загрози національній безпеці України / Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська, О. О. Резнікова; за ред. К. А. Кононенка. – К. : НІСД, 2013. – 56 с.
78. Мокій А. І. Територіальна громада в системі економічної безпеки держави / А. І. Мокій, Л. І. Дацко // Стратегічні пріоритети. – 2015. - № 1(34). – С. 83-89.
79. Мошенський С. З. Формування та розвиток категорії «економічна безпека держави» в економічній науці та практиці / С. З. Мошенський // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. Міжнародний збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 2(11). – С. 253-264.
80. Мунтіян В. І. Економічна безпека України / В. І. Мунтіян. – К.: Видавництво КВІЦ, 1999. – 464 с.
81. Національна парадигма сталого розвитку України / За заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. – 72 с.
82. Никитенко П. Г. Экономическая безопасность: теория, методология, практика / П. Г. Никитенко, В. Г. Булавко; Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2009. – 394 с.
83. Новікова Л. Ф. Зовнішньоекономічна безпека України в умовах глобалізації / Л. Ф. Новікова, К. І. Новікова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64vamsue_2011_2\(46\)](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64vamsue_2011_2(46))
84. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт; пер. з англ. під ред. І. Дзюби. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
85. ОБСЄ: сучасні виклики та перспективи розвитку. Аналітична доповідь / А. В. Єрмолаєв, К. А. Кононенко, О. О. Резнікова, Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська, Р. М. Рукомеда, О. В. Литвиненко, М. О. Паламарчук, В. К. Горовенко, В. О. Семененко, А. З. Гончарук, А. А. Соболев. – Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2013. – 52 с.
86. Онищенко В. О. Міжнародний досвід забезпечення економічної безпеки держави / В. О. Онищенко,

- А. В. Матковський // Економіка. Менеджмент. Підприємництво. – 2014. - № 26(1). – С. 85-97.
87. Освіта й наука в інноваційному розвитку сучасної Європи : зб. наук.-експерт. матеріалів / За заг. ред. С. І. Здіорука. – К. : НІСД, 2014. – 124 с.
 88. Освіта як чинник становлення економіки знань : [монографія] / Н. А. Савицька, Н. Г. Ушакова, Т. В. Андросова, І. І. Помінова. – Х. : Монограф, 2017. – 170 с.
 89. Основы экономической безопасности (Государство, регион, предприятие, личность) / Под ред. Е.А. Олейникова. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1997. – 288 с.
 90. Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави. Статисти процесу забезпечення / Г. А. Пастернак-Таранушенко; за ред. Б. Кравченка. – К. : Кондор, 2002. – 302 с.
 91. Поляков В. В. Грозит ли мировой экономике хронический дефицит и скорое абсолютное истощение минерально-сырьевых ресурсов в XXI в.? / В. В. Поляков // Внешнеэкономический бюлетень. – 2005. - № 1. – С. 3-21.
 92. Принципы деятельности в горнодобывающей отрасли. Документ ЕБРР. Утверждены Советом директоров на заседании 17 октября 2012 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.ebrd.com/downloads/policies/mining-operations-policy
 93. Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року: Закон України від 21 квітня 2011 р. № 3268-VI // Відомості Верховної Ради України, 2011, № 44, ст.457 (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 4731-VI від 17.05.2012, ВВР, 2013, № 15, ст.98). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3268-17>
 94. Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. № 60. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0060665-07>
 95. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ

- Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13>
96. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 39, ст.351). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>
97. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 3 лютого 2010 року «Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у галузі геологічного вивчення і використання надр»: Указ Президента України від 3 лютого 2010 року № 90/2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90/2010>
98. Пробоїв О. А. Корупція і високий рівень тіньової економіки як визначальні фактори впливу на інвестиційну привабливість України та її інтеграційні прагнення / О. А. Пробоїв, Л. В. Гуменяк // Економіка і суспільство. – 2018. – Вип. 14. – С. 127-138.
99. Промисловість України – 2016: стан та перспективи розвитку: наук.-аналіт. доп. / О. І. Амоша, І. П. Булеєв, А. І. Землянкін, Л. О. Збаразська, Ю. М. Харазішвілі та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Київ, 2017. – 120 с.
100. Пухтаєвич Г. О. Аналіз національної економіки: навч.-метод. посібн. / Г. О. Пухтаєвич. – К. : Вид-во КНЕУ, 2003. – 148 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.if.ua/book/62/4501.html>
101. Рамочная Классификация ООН для ископаемых энергетических и минеральных ресурсов. – М. : НП НАЭН, 2007. – 51 с.
102. Рассуждай Э. Я. Особенности формирования капитализации горнодобывающих компаний Украины / Э. Я. Рассуждай, О. С. Шестакова. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?
103. Региональные финансовые механизмы / Евразийский фонд стабилизации и развития. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://efsd.eabr.org/r/partners/Regional_finance_mechanism/

104. Региональные финансовые механизмы: их роль в международной финансовой архитектуре и сотрудничество с МВФ: Резюме семинара «Группы 20» - МВФ, 17 апреля 2013 г. – 7 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.g20russia.ru/load/782215756>
105. Рейкін В. С. Аналіз міжнародних рейтингів України як індикаторів впливу детермінант тіньової економіки / В. С. Рейкін // Причорноморські економічні студії. – 2017. – Вип. 21. – С. 47-52.
106. Рекомендації Transparency International Україна на 2017 рік та стан їх виконання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2018/02/2.-Rekomendatsii-2017-ta-stan-ikh-vykonannia.pdf>
107. Рекун І. І. Економічна безпека як об'єктивне явище ринкової економіки / І. І. Рекун // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки. – 2015. – Вип. 12, Ч. 2. – С. 108-112.
108. Рожков В. О. Підходи до визначення сутності поняття економічної безпеки / В. О. Рожков // Економіка та управління підприємствами. – 2016. – Вип. 10. – С. 478-480.
109. Роїк О. М. Системний аналіз: [Навчальний посібник] / О. М. Роїк, А. А. Шиян, Л. О. Нікіфорова. – Вінниця : ВНТУ, 2015. – 83 с.
110. Руда О. Організація економічної безпеки в контексті активізації розвитку товаровиробництва / О. Руда, Л. Малюта // Галицький економічний вісник. – 2012. – №3(36). – С. 35-42.
111. Савич І. В. Детермінанти формування тіньової економіки України / І. В. Савич // «Young Scientist» (економічні науки). – 2014. - № 12 (15). – С. 89-91.
112. Сак Т. В. Інформаційні технології та економічна безпека / Т. В. Сак // Інноваційна економіка. – 2013. – № 6 (44). – С. 336-340.
113. Самые грязные отрасли производства. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rate1.com.ua>
114. Світовий ринок товарів та послуг: [Підручник] / [А. А. Мазаракі, Є. М. Воронова, В. В. Юхименко та ін.; За заг. ред. А. А. Мазаракі]. – Х.: Вид-во «Ранок», 2008. – 240 с.

115. Система економічної безпеки держави / За заг. ред. д-ра. екон. наук, проф. А. І. Сухорукова / Національний інститут проблем міжнародної безпеки при РНБО України. – К.: ВД «Стилос», 2009. – 685 с.
116. Сіденко В. Зовнішні аспекти макроструктурних зрушень // Макроструктурна політика та ринкова трансформація: досвід Польщі та України / За ред. Я. Кліха, І. Крючкової та В. Сіденка. – К: Вид-во «Заповіт», 2004. – С. 44.
117. Скорук О. В. Економічна безпека держави: сутність, складові елементи проблеми забезпечення / О. В. Скорук // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Сер.: Міжнародні економічні відносини та світове господарство / Голов. ред. М. М. Палінчак. – Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – Вип. 6, Ч. 3. – С. 39-42.
118. Скотт П. Глобалізація и университет / П. Скотт // «Alma Mater». – 2000.– № 4. – С. 3-8.
119. Солодовникова І. І. Тенденції тінізації української економіки та шляхи її детінізації / І. І. Солодовникова // Теорії мікро макроекономіки. Зб. наук. праць МОН України. – К.: Академія муніципального управління, 2003. – Вип. 12. – С. 29-38.
120. Сонько С. П. Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми: [монографія] / С. П. Сонько. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://udau.edu.ua/library.php?pid=503>
121. Сото Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. Сото. – М.: Catallaху, 1995. – 320 с.
122. Спільне багатство: кращі практики видобувних країн – уроки для України. – 2017. – 16 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dixigroup.org/storage/files/2017-03-07/web_layout_brochure_effectively_manage_resources_dixi_ei ti_2017_ukr.pdf
123. Сталінська О. В. Чинники інституціонального забезпечення економічної безпеки промислових підприємств / О. В. Сталінська // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2015. - № 2. – С. 60-64.
124. Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки : [монографія] / О. Ф. Новікова,

- О. Г. Сидорчук, О. В. Панькова та ін.] / Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ; НАН України, Інститут економіки промисловості. – К.; Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. – 184 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lvivacademy.com/download_2018/stan.pdf
125. Статистика державного боргу: Міністерство фінансів України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mof.gov.ua/uk/derzhavnij-borg-ta-garantovanij-derzhavju-borg>
126. Статистика Національного банку України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.bank.gov.ua/statistic>
127. Сухоруков А. І. Щодо методології комплексного оцінювання складників економічної безпеки держави / А. І. Сухоруков, Ю. М. Харазішвілі // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 3(28). – С. 5-15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/3-1437122251.pdf>
128. Сухоруков А. І. Теоретико-методологічний підхід до інтегральної оцінки та регулювання рівня економічної безпеки держави / А. І. Сухоруков, Ю. М. Харазішвілі // Банківська справа. – 2011. – № 4. – С. 13-32.
129. Тенденції тіньової економіки в Україні у I кварталі 2018 року / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendantsiiTinovoiEkonomiki>
130. Тимошенко О. В. Методичні підходи до оцінювання рівня економічної безпеки держави / О. В. Тимошенко // Бізнес Інформ. – 2014. – № 6. – С. 32-37.
131. Тіньова економіка в Україні: стан, тенденції, шляхи подолання : аналіт. огляд / [упоряд.: С. С. Чернявський, В. А. Некрасов, А. В. Титко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. – 152 с.
132. Тіньова міжнародна торгівля: макроекономічна теорія та фіскальні наслідки для України: [монографія] / Вдовиченко А. М., Зубрицький А. І., Рубцов О. М., Семир'янов Д. Я., Серебрянський Д. М.; за заг.ред. Д. М. Серебрянського. – К. : Алерта, 2014. – 202 с.
133. Турчинов О. В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О. В. Турчинов. – К.: АртЕк, 1995. – 300 с.

134. Філіпенко Т. В. Валютна безпека держави в умовах світової глобалізації / Т. В. Філіпенко // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2010. – № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=219>
135. Флейчук М. І. Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації: [Монографія] / М. І. Флейчук. – Львів: Ахілл, 2008. – 660 с.
136. Халимов Э. Общий язык для энергетики / Э. Халимов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.worldenergy.ru/mode.1349-id.9019-type.htm>
137. Харазішвілі Ю. М. Методологічні підходи до оцінки рівня економічної безпеки країни / Ю. М. Харазішвілі // Наука та наукознавство. – 2014. – № 4. – С. 44-58.
138. Харазішвілі Ю. М. Проблеми оцінки та інтегральні індекси сталого розвитку промисловості України з позицій економічної безпеки / Ю. М. Харазішвілі, В. І. Ляшенко // Економіка України . – 2017. – №2(663). – С. 3-23. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/EkUk_2017_2_2.pdf
139. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь 2017. – 176 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf
140. Чехович Г. Т. Методичні підходи до оцінки економічної безпеки країн та регіонів / Г. Т. Чехович // Ефективна економіка. – 05.06.2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2437>
141. Чечель О. М. Економічна безпека в контексті державної економічної політики України / О. М. Чечель // Науковий вісник Донбаської державної машинобудівної академії. Збірник наукових праць. – 2009. – № 1. – С. 301-308.
142. Шагоян С. М. Вплив корпоративних структур добувної галузі на економічну безпеку країн світу: дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.02 Світове господарство і

- міжнародні економічні відносини / Шагоян Світлана Миколаївна; Маріуп. держ. ун-т. – Маріуполь, 2018. – 192 с.
143. Шайдоров О. І. Економічна безпека в системі національної безпеки / О. І. Шайдоров // Університетські наукові записки. – 2011. – № 4. – С. 395-400.
144. Шевченко Л. С. Економічна безпека держави: сутність та напрями формування : [монографія] / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, С. М. Макуха та ін. / за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2009. – 312 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12371/1/Shevchenko_2009.pdf
145. Шеломенцев А. Г. Роль природных ресурсов в обеспечении экономической безопасности регионов и стран / А. Г. Шеломенцев, Е. М. Козаков, Е. Л. Андреева // Экономика региона. – 2008. - №3. – С. 113-125.
146. Щетинин Д. А. Обеспечение минерально-сырьевой безопасности в условиях глобализации мирохозяйственных связей: автореферат диссертации ... кандидата экономических наук: 08.00.05. Гос. ун-т упр., 2012. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://economy-lib.com/obespechenie-mineralno-syrievoy-bezopasnosti-rossii-v-usloviyah-globalizatsii-mirohozyaustvennyh-svyazey>
147. Шлемко В. Т. Економічна безпека України: сутність і напрями забезпечення / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько. – К.: КНЕУ, 2012. – 193 с.
148. Шуленина З. М. Стратегии освоения мировых минерально-сырьевых ресурсов в XXI веке / З. М. Шуленина, В. И. Комащенко, А. А. Зубков // Вестник РУДН, сер. Инженерные исследования. – 2006. - №1. – С. 59-69.
149. Шульженко Л. Є. Економічна безпека стратегічного альянсу: системний підхід : [монографія] / Л. Є. Шульженко. – Луганськ : Промдрук, 2014. – 318 с.
150. Экономическая безопасность: теория, методология, практика / Под науч. ред. Никитенко П. Г., Булавко В. Г.; Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2009. – 394 с.

151. Якубович З. В. Недоліки методики оцінювання рівня економічної безпеки підприємств та шляхи їх усунення / З. В. Якубович // Вісник національного університету «Львівська політехніка». – 2011. – № 704. – С. 71-76.
152. Яремчук І. Г. Теоретичні підходи до визначення енергетичної безпеки країни / І. Г. Яремчук, Х. С. Мітюшкіна // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Економіка. – 2011. – № 1. – С. 25-35.
153. Ярошенко А. О. Потенціал і ефективність освітньо-інформаційної політики / А. О. Ярошенко. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – 256 с.
154. A New Way of Doing Business: Partnering for Peace and Sustainable Development. International Peace Institute, SDG Fund, and Concordia. September 2017. – 36 p. [Electronic resource]. – Mode of access : www.ipinst.org
155. Ağır B. S. Deepening of Security Conception and Violent Non-State Actors as the Challengers of Human Security / B. S. Ağır, M. N. Arman // Adnan Menderes University, Journal of Institute of Social Sciences. – 2014. – Vol. 1, Issue 1. – P. 105-116.
156. Anglo American: Official Web-Site. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.angloamerican.com/>
157. Axworthy L. Human Security and Global Governance: Putting People First / L. Axworthy // Global Governance. – 2001. – Vol. 7, No. 1 (Jan.–Mar). - P. 19-23.
158. Baldwin R. The Collapse of Global Trade, Murky Protectionism, and the Crisis: Recommendations for the G20 / R. Baldwin, S. Evenett. – London : Centre for Economic Policy Research, 2009. – 103 p.
159. Baldwin D. A. The concept of security // Review of International Studies. – 1997. – Vol. 23. – P. 5-26. [Electronic resource]. – Mode of access : [http://www.princeton.edu/~dbaldwin/selected%20articles/Baldwin%20\(1997\)%20The%20Concept%20of%20Security.pdf](http://www.princeton.edu/~dbaldwin/selected%20articles/Baldwin%20(1997)%20The%20Concept%20of%20Security.pdf)
160. Beck U. Critical Theory of World Risk Society: A Cosmopolitan Vision / U. Beck // Constellations. – 2009. – Vol. 16, No 1. – P. 3-22.
161. Benton D. 10 best examples of Corporate Social Responsibility / D. Benton // Mining Global. – 2016. [Electronic resource]. – Mode of access :

- <http://www.miningglobal.com/top10/10-best-examples-corporate-social-responsibility>
162. Berdiev A. N. Does Globalisation Affect The Shadow Economy? / A. N. Berdiev, J. W. Saunoris // World Economy. – 2018. – Vol. 41, № 1. – P. 222-241.
 163. BHP Sustainability Report 2017. [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.bhp.com/-/media/documents/investors/annual-reports/2017/bhpsustainabilityreport2017.pdf?>
 164. Bilgin P. Individual Security and Societal Dimensions of Security / P. Bilgin // International Studies Review. – 2003. – Vol. 5. – P. 203-222.
 165. Buehn A. Smuggling Around The World : Evidence From A Structural Equation Model / A. Buehn, M. R. Farzanegan // Applied Economics. – 2012. – Vol. 44. – P. 3047-3064.
 166. Bulatova O. Integration Processes and Global Region / O. Bulatova, Y. Chentukov, I. Chentukov // Journal of European Economy. – 2018. – Vol. 17, No 3. – P. 292-304.
 167. Choudaha R. Three waves of international student mobility (1999-2020) / R. Choudaha // Studies in Higher Education. March 2017. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03075079.2017.1293872>
 168. Coal India Limited Sustainability Report 2016-2017. [Electronic resource]. – Mode of access : https://www.coalindia.in/DesktopModules/DocumentList/documents/Sustainability_Report_of_CIL_for_2016-17_of_Coal_India_Limited_20092017.pdf
 169. De la Torre J. Forecasting political risks for international operations / J. Torre, D. Neckar // International Journal of Forecasting. – 1988. – 230 p.
 170. Doing Business 2019: Training for Reform: A World Bank Group Flagship Report. [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2019-report_print-version.pdf
 171. Dollar D. Growth is Good for the Poor / D. Dollar, A. Kraay // Journal of Economic Growth. – 2002. – Vol. 7, Issue 3. – P. 195–225.
 172. Drenski A. Tariff Evasion In Global Trade Data / A. Drenski, R. Hallren, J. Lee // Journal Of International

Trade And Economic Development. – April 2019. - № 28(7).
– P. 1-14.

173. ECOSEC Handbook: assessing economic security. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://shop.icrc.org/icrc/pdf/view/id/2765>
174. Education Indicators Focus 2015 (April): How is the global talent pool changing (2013, 2030)? [Electronic resource]. – Mode of access : [https://www.oecd.org/education/EDIF%2031%20\(2015\)--ENG--Final.pdf](https://www.oecd.org/education/EDIF%2031%20(2015)--ENG--Final.pdf)
175. Education: UIS Statistics. [Electronic resource]. – Mode of access: http://data.uis.unesco.org/Index.aspx?DataSetCode=EDULIT_DS&popupcustomise=true&lang=en#
176. European economic sustainability index. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.epc.eu/en/Publications/European-Economic-Sustainability-23ce04>
177. Five ways mining and metals companies can improve security and tackle geopolitical uncertainty. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.weforum.org/agenda/2016/07/five-ways-mining-and-metals-companies-can-re-think-responses-to-tackle-geopolitical-uncertainties/>
178. Glencore: Official Web-Site. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.glencore.com>
179. Global Cost of Corruption at Least 5 Per Cent of World Gross Domestic Product, Secretary-General Tells Security Council, Citing World Economic Forum Data Meetings Coverage Sc/13493, 10 September 2018. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.un.org/press/en/2018/sc13493.doc.htm>
180. Global Dynamics. [Electronic resource]. – Mode of access : https://www.globaltradealert.org/global_dynamics/day-to_0208
181. Global Trends in Higher Education and geographic perspectives for the T.I.M.E. / Association T.I.M.E. General Assembly, October 12th, 2017. [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.time-association.org/wp-content/uploads/2017/12/TIME_Geographic_DEVELOPMENT.pdf

182. Global-Risks-Report-2019 / World Economic Forum. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.oliverwyman.com/content/dam/oliverwyman/v2/publications/2019/January/Global-Risks-2019/Global-Risks-Report-2019.pdf>
183. Gunnella V. The economic implications of rising protectionism: a euro area and global perspective / V. Gunnella, L. Quaglietti. – 2019. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://hbr.org/2019/12/what-happens-when-antitrust-and-protectionism-cycles-collide>
184. Handbook on Constructing Composite Indicators. Methodology and user guide. – OECD, 2008. – 158 p.
185. Holsti K. Politics in command: Foreign trade as national security policy / K. Holsti // International organization. – Madison, 1986. – Vol. 40, №3. – P. 643–671.
186. Huq N. Cyber Threats to the Mining Industry: A TrendLabs Research Paper / N. Huq. – Trend Micro, 2016. – 53 p. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.trendmicro.de/cloud-content/us/pdfs/security-intelligence/white-papers/wp-cyber-threats-to-the-mining-industry.pdf>
187. Ilgen Th. Autonomy and Independence: US – Western European monetary and trade relations, 1958 – 1984 / Th. Ilgen. – Totowa (N.Y.), 1985. – 166 p.
188. ILO Economic security for a better world. – Geneva, International Labour Office, 2004. – 450 p.
189. Index of economic freedom. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.heritage.org/index/country/ukraine>
190. International Council on Mining & Metals. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.icmm.com/en-gb/members/member-reporting-and-performance>
191. International Debt Statistics 2020. – World Bank Group, 2019. – 174 p. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32382/9781464814617.pdf>
192. International Institute for Sustainable Development. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.iisd.org/>
193. International Organizing Committee for the World Mining Congresses. World mining data / C. Reichl, M. Schatz,

- G. Zsak. – 2017. – 248 p. [Electronic resource]. – Mode of access : www.bmwfw.gv.at
194. International Trade after the Economic Crisis: Challenges and New Opportunities. – N.Y.: United National Publication, 2010. – 144 p. [Electronic resource]. – Mode of access : https://unctad.org/en/docs/ditctab20102_en.pdf
195. Jack A. EU student enrolment drops at top UK universities / A. Jack // Financial times. – 4 January 2019. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.ft.com/content/32072762-0f6b-11e9-a3aa-118c761d2745>
196. Kellogg Ryan P. China's Brain Gain? Attitudes and Future Plans of Overseas Chinese Students in the US / R. P. Kellogg // Journal of Chinese Overseas. – 2012. – Vol. 8. – P. 83-104.
197. Kharas H. The Unprecedented Expansion Of The Global Middle Class of The Global Middle Class An Update / H. Kharas. – Global Economy & Development Working Paper 100. – February 2017. – 32 p. [Electronic resource]. – Mode of access : https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2017/02/global_20170228_global-middle-class.pdf
198. Maull H. Raw materials, energy and Western security / H. Maull. – L., Palgrave Macmillan UK, 1984. – 413 p.
199. Medina L. Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? / L. Medina, F. Schneider // IMF Working Papers WP/18/17. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.imf.org/~media/Files/Publications/WP/2018/wp1817.ashx>
200. Mesjasz C. Economic Security: Paper presented at the IPRA General Conference 5 July 2004 – 9 July 2004 Sopron, Hungary / C. Mesjasz. – 14 p. [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.afespress.de/pdf/Mesjasz_Economics_Security.pdf
201. Minerals Council of Australia: Official Web-Site. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.minerals.org.au/>
202. Mitchell W. C. What Happens During Business Cycles: A Progress Report / W. C. Mitchell. – N.Y.: National Bureau of Economic Research, 1951. – 386 p.

203. Møller B. European security: the role of the Organization for security and co-operation in Europe / B. Møller // Crisis States Working Papers Series. – 2008. – No. 2. – 29 p. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.lse.ac.uk/international-development/Assets/Documents/PDFs/csdc-working-papers-phase-two/wp30.2-european-security-and-the-osce.pdf>
204. Morgenthau H. J. The Problem of the National Interest / H. J. Morgenthau // Politics in the Twentieth Century. – Chicago: University of Chicago Press, 1962. – P. 204-237/
205. Murdoch C. Economic factors as objects of security: Economics, security & vulnerability / C. Murdoch, K. Knorr, F. Trager // Economics interests & national security. – Lawrence. 2001. – 867 p. – P.42.
206. Murdoch C. Economic factors as objects of security: Economics, security and vulnerability / C. Murdoch, F. Trager // Economic issues and national security. – Lawrence, 1977. – P. 67–98.
207. Nanto D. K. Economics and National Security: Issues and Implications for U.S. Policy / D. K.Nanto. – Congressional Research Service, 2011. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.fas.org/sgp/crs/natsec/R41589.pdf> (accessed 15 November 2014).
208. OECD Cleangovbiz Integrity in Practice, 2014. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.oecd.org/cleangovbiz/49693613.pdf>.
209. OECD Education at a Glance 2018: OECD Indicators, OECD Publishing. – Paris, 2018. – 462 p. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2018-en>
210. OECD Education at a glance 2010: OECD indicators, OECD Publishing. – Paris, 2010. – 474 p. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/eag-2010-en.pdf?expires=1564653195&id=id&accname=guest&checksum=8B3AD2DA1AFB68E1B2556BF9A7FFE4DA>
211. Olvey L. The economics of national security / L. Olvey, J. Dolden, R. Kelly. – Wayne (N.J.), 1984. – 404 p.
212. Open Doors 2018. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.iie.org/Research-and-Insights/Open-Doors>

213. OSCE Strategy to Address Threats to Security and Stability in the Twenty-First Century. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.osce.org/mc/17504>
214. Oz Minerals: Official Web-Site. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.ozminerals.com/>
215. Panchenko V. From Protectionism to Neo-Protectionism: New Dimensions of Liberal Regulation / V. Panchenko, N. Reznikova // International Economic Policy. – 2017. – № 2(27). – P. 91-111. [Electronic resource]. – Mode of access : https://www.researchgate.net/publication/326424326_From_Protectionism_to_Neo-Protectionism_New_Dimensions_of_Liberal_Regulation
216. Partnering for progress: Rio Tinto 2017 Sustainable development report. [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.riotinto.com/documents/RT_SD2017.pdf
217. Pascual-Ramsay A. The World in 2030: Global Trends and Risks That Will Shape the World over the Next 20 Years / A. Pascual-Ramsay, A. Sáinz // ESADEgeo. Position Paper 36. – October 2014. – 39 p.
218. Persons W. M. Measuring and Forecasting of General Business Conditions / W. M. Persons. – American Institute of Finance, 1922.
219. Redden E. Brexit's Enrollment Effects / E. Redden // Inside Higher ED. – June 29, 2016. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.insidehighered.com/news/2016/06/29/british-universities-brace-likely-drop-eu-students>
220. Rose A. K. Do We Really Know that the WTO Increases Trade? / A. K. Rose // NBER Working Paper no. 9273. – Cambridge, MA: NBER, October 2002.
221. Sachs J. D. Economic Reform and the Process of Global Integration / J. D. Sachs, A. Warner // Brookings Papers on Economic Activity. – 1995. – No. 1. – P.1–118.
222. Schneider F. Shadow Economy: Estimation Methods, Problems, Results and Open questions / F. Schneider, A. Buehn // Open Economics. – 2018. – Vol. 1. – P. 1–29. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.degruyter.com/downloadpdf/j/openec.2017.1.issue-1/openec-2017-0001/openec-2017-0001.pdf>
223. Schwab K. Globalization 4.0 – what does it mean? [Electronic resource]. – Mode of access :

- <https://www.weforum.org/agenda/2018/11/globalization-4-what-does-it-mean-how-it-will-benefit-everyone/>
224. Shapiro D. Strategic heterogeneity in the global mining industry / D. Shapiro, B. I. Russell and L. F. Pitt // Transnational Corporations. – December 2007. – Vol. 16, No. 3. – 34 p.
225. Simanavicius A. Perception of economic security / A. Simanavicius, J. Subonyte, Ž. Simanavičienė // Public Security and Public Order. – 2019. – Vol. 22. – P. 158-171.
226. Steel Statistical Yearbook 2017. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.worldsteel.org/en/dam/jcr:3e275c73-6f11-4e7f-a5d83d9bc5c508f/Steel+Statistical+Yearbook+2017>
227. Sweeting A. R. Lightening the Lode: A Guide to Responsible Large-scale Mining / A. R. Sweeting, A. P. Clark // CI Policy Papers. – 2000. – 111 p.
228. The Extractive Industries Transparency Initiative: Official Web-Site. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://eiti.org/>
229. Top 50 biggest mining companies. – April 2017. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.mining.com/top-50-biggest-mining-companies/>
230. Udovic B. Economic security: Large and small states in enlarged European Union / B. Udovic // Centre of International Relations; University of Ljubljana, 2006. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.attac.org/en/groups/centre-and-periphery-abolition-neocolonialism-working-grouppcpwg/bostjan-udovic-economic>
231. UN Security Council Resolution 2282 (April 27, 2016), UN Doc. S/RES/2282; UN General Assembly Resolution 70/262 (April 27, 2016), UN Doc. A/RES/70/262. [Electronic resource]. – Mode of access : [http://undocs.org/S/RES/2282\(2016\)](http://undocs.org/S/RES/2282(2016))
232. UnctadStat. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.unctadstat.unctad.org>
233. UNDP Human Development Report. – New York: United Nations Development Programme, 1994.
234. Vale 2014 Sustainability Report. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.vale.com/EN/aboutvale/sustainability>

/links/LinksDownloadsDocuments/2014-Sustainability-report.pdf

235. Vedanta: Official Web-Site. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.vedantaresources.com/>
236. Watson W. Regulatory Protectionism: A Hidden Threat to Free Trade / W. Watson, J. Sallie. – 2013. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://ssrn.com/abstract=22611743>.
237. Weber-Fahr M. Mining and Poverty Reduction / M. Weber-Fahr, J. E. Strongman, R. Kunanayagam, G. McMahon, C. Sheldon. – 2001. – 38 p. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://ftp.unpad.ac.id/orari/library/library-ref-ind/ref-ind-1/application/poverty-reduction/prsp/SourceBook/Min0409.pdf>
238. What kind of security? Preface by Federico Mayor. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. – UNESCO, 1998. – 155 p.
239. Wood Van R. Globalization and Higher Education: Eight Common Perceptions From University Leaders / Van R. Wood. [Electronic resource]. – Mode of access : https://www.researchgate.net/profile/Van_Wood/publication/225083739_Globalization_and_Higher_Education_Eight_Common_Perceptions_from_University_Leaders/links/551ed0320cf29dcabb083a3a/Globalization-and-Higher-Education-Eight-Common-Perceptions-from-University-Leaders
240. World Economic Situation and Prospects Monthly Briefing 1 April 2019. Economic Analysis and Policy Division w Department of Economic and Social Affairs. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.bit.ly/wespbrief>
241. Zięba R. Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego / R. Zięba // Warszawa, Fundacja Studiów Międzynarodowych Scholar, 1999 – 406 p. [Electronic resource]. – Mode of access : https://www.researchgate.net/publication/297734712_Instytucjonalizacja_bezpieczenstwa_europejskiego_koncepcje_-_struktury_-_funkcjonowanie_Institutionalisation_of_European_Security_Concepts_-_Structures_-_Functioning

Наукове видання

*О.В. Булатова (§1.3, §2.3, §5.4), Н.В. Балабанова (§5.2),
О.М. Грибінєнко (§1.2, §2.1, §), О.С. Зайковський (§3.3),
О.І. Карпенко (§1.3, §2.3, §5.4), Т.В. Марєна (§3.2, §5.3), Х.С.
Мітюшкіна (§3.1), М.В. Трофимєнко (§2.3), Е.В. Федоров
(§1.3, §2.3, §5.4), Г.О. Черніченко (§3.1), С.М. Шагоян (§1.1,
§2.2, §4.1, §4.2, §4.3, §5.1)*

**ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В
СУЧАСНИХ УМОВАХ**

МОНОГРАФІЯ

**За загальною редакцією
доктора економічних наук, професора О.В. Булатової**